

Үөрэхтээһин федеральной агенствота
М.К.Аммосов аатынан Саха государственной университета
Саха филологиятын уонна култууратын факультета
Саха тылын истилиистикэтин уонна нууччалыы-сахалыы тылбаас
кафедрата

Т.И. Петрова, Л.Е. Манчурина

САХА ТЫЛЫН ИСТИЛИИСТИКЭТЭ

Лиэксийэ матырыйаала

Дьокуускай 2010

УДК
ББК

Университет үөрэх методическай сэбиэтинэн бигэргэтилиннэ

Рецензэннэр: **С.П. Васильева** ф.н.к., доцент, саха тылын истилиистикэтин уонна нууччалыы-сахалыы тылбаас хааныдыратын сэбиэдиһсэйэ

Н.Н. Ефремов ф.н.д., доцент

Петрова Т.И., Манчурина Л.Е.

Саха тылын истилиистикэтэ: лиэксийэ матырыйаала / п.н.к., профессор Петрова Т.И., ф.н.к., доцент Манчурина Л.Е. – Дьокуускай: Саха государственнай университета, 2010. – 92 с.

ISBN

Бу үөрэх кинигэтэ “Истилиистикэ төрүтэ уонна тыл-өс култуурата” диэн диссипилиинэҕэ лиэксийэ матырыйаала буолар. Саха тылын истилиистикэтин боппуруоһа тыл тутулун батыһан олугунан, тиэмэнэн арааран сырдатыллар.

Саха тылын үөрэҕин уонна култууратын бакылтыатыгар истэн уонна кэтэхтэн үөрэнэр устудьуоннарга, саха тылын истилиистикэтин интэриэһиргиир дьонно ананар.

В учебном пособии представлены материалы лекций по дисциплине “Основы стилистики и культура речи”. Вопросы структурной стилистики якутского языка разделены на блоки и темы.

Для студентов очного и заочного отделений факультета якутской филологии и культуры и всех, кто интересуется вопросами стилистики якутского языка.

УДК
ББК

Манчурина Л.Е., 2010
Саха государственнай университета, 2010

ISBN

ИЙИНЭЭБИТЭ

I олуk. Кириитэ	4
1 тиэмэ. Кирии лиэксийэ.....	4
2 тиэмэ. Истиил уонна истилиистикэ өйдөбүлэ.....	10
3 тиэмэ. Истилиистикэ сүрүн тиэрминнэрэ уонна хайысхата.....	12
4 тиэмэ. Саха тылын истилиистикэтин үөрэтии.....	16
I олуkка ыйытыы, соруудах.....	19
II олуk. Саҥа дорҕоонун истилиистикэтэ	20
II олуkка ыйытыы, соруудах.....	24
III олуk. Лиэксикэ, сомоҕо тыл истилиистикэтэ	24
1 тиэмэ. Лиэксикэ истилиистикэтэ.....	24
2 тиэмэ. Сомоҕо тыл истилиистикэтэ.....	30
III олуkка ыйытыы, соруудах.....	32
IV олуk. Тылы үөскэтэр, халыыптыыр ньыма истилиистикэтэ	32
IV олуkка ыйытыы, соруудах.....	37
V олуk. Морфология истилиистикэтэ	37
1 тиэмэ. Аат саҥа чааһын истилиистикэтэ.....	39
Анал аат тыл.....	39
Уопсай аат тыл.....	42
Даҕааһын аат.....	43
Солбуйар аат.....	45
Ахсаан аат.....	48
2 тиэмэ. Туохтуур саҥа чааһын истилиистикэтэ.....	49
Тус туохтуур.....	49
Аат туохтуур.....	55
Сыһыат туохтуур.....	57
3 тиэмэ. Атын саҥа чааһын истилиистикэтэ.....	58
Сыһыат.....	58
Саҥа аллайыы.....	59
Дьөһүөл.....	60
Ситим тыл.....	61
Сыһыан тыл.....	62
V олуkка ыйытыы, соруудах.....	63
VI олуk. Синтаксис истилиистикэтэ (судургу этии)	64
1 тиэмэ. Тыл ситимин истилиистикэтэ.....	66
2 тиэмэ. Этии тийбин истилиистикэтэ.....	69
3 тиэмэ. Этиигэ тыл бэрээдэгин истилиистикэтэ.....	66
4 тиэмэ. Этии чилиэнин истилиистикэтэ.....	72
Туһаан.....	72
Кэпсиирэ.....	73
Быһаарыы.....	74

Толоруу, сиһилии.....	77
Тэнийбит ойоѳос чилиэн.....	77
5 тиэмэ. Кыбытык кэрчик истилиистикэтэ.....	78
Туһулуу.....	78
Кыбытык тыл, кыбытык этии.....	79
6 тиэмэ. Толорута суох этии истилиистикэтэ.....	80
7 тиэмэ. Этии састаабын истилиистикэтэ.....	80
8 тиэмэ. Истииллии суолталаах ньыма арааһа (истилистиичэскэй фигура).....	84
Антитеза.....	85
Хатылааһын.....	86
Градация.....	87
Этиини кэҕкэлэтэн этии.....	87
Инверсия.....	88
Эллипсис.....	89
Санааны ситэ эппэт буолуу.....	89
Риторической ыйытыы этии.....	89
Парцелляция.....	90
VI олука ыйытыы, соруудах.....	91
Литература:.....	92

ГОС ирдэбилэ:

Студент **билэр**:

- истилиистикэ уонна тыл истилиистикэтин туһунан үрэх сүрүн балагыанньаларын;

- дорѳоон, тыл, грамматической халыып, сана чааһын, этии истилистиичэскэй суолтатын;

- саха тылын функциональной истиилин арааһын, араһатын.

Студент **сатыыр**:

- тыл, этии, тиэкис ханнык туттулук истиилгэ киирэр бэлиэтин ыйары;

- этиигэ эбэтэр тиэкискэ истиил ирдэбилин кэгэр миэстэни булан киннирири;

- истиил синонимын тутуһан этиини, тиэкиһи араас истиилгэ уларытары.

Кылгатыы:

с/т – саха тыла; н/т – нуучча тыла

ЛТ – литературнай тыл

И – истиил; ТИ – туттулук (функциональной) истиил

КИ – кэпсэтии истиилэ ДЪИ – дьыала истиилэ

УУИ – уус-уран истиил НИ – наука истиилэ

ПИ – публицистика истиилэ СИ – сүрүн истиил

Г о л у к. КИИРИИТЭ.

1 тиэмэ. КИИРИИ ЛИЭКСИЙЭ.

Литература:

1. Барлас Л.Г. Русский язык. Стилистика. М: Просвещение. 1978.
2. Европейская хартия о региональных языках и языках меньшинств (Страсбург, 5 ноября 1992 г.).
3. Закон Российской Федерации от 25 октября 1991 г. № 1807-1 “О языках народов Российской Федерации”.
4. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. Изд. 3-е. М: Просвещение. 1993.
5. Конституция Российской Федерации.
6. Международный пакт от 16 декабря 1966 г. “О гражданских и политических правах”.
7. Саха Республикатын Конституцията (Тирит Сокуона). Конституция (Основной Закон) Республики Саха (Якутия). Дьокуускай, 1993, 22 С.
8. Саха тылын сайдытын концепциятын туһунан / Олунньу 13 күнэ – тирит тыл, сурук-бичик күнэ. Анал тагаары. Дьокуускай, 1996, 17-23 С.
9. Слепцов П.А. Государственной тыл – национальной ЛТ / Саха тыла – ийэ тыл. Анал тагаары. Дьокуускай, 1999, 35-37 С.

1. Төрүт омуктар тылларын сайдытын түстүүр сокуон.
2. Саха тыла – государственной статустаах тыл.
3. Тыл үөрэҕин салаалара.
4. Туттулук истиил (ТИ) өйдөбүлэ. Үөрэтии сыала-сорууга. Литература.

I

1966 с. ахсынньы 16 күнүнээҕи “Гражданской уонна политической быраап туһунан” Аан дойдутааҕы пакт.

26-с ыстатыйа.

“Все люди равны перед законом и имеют право без всякой дискриминации на равную защиту закона. В этом отношении всякого рода дискриминация должна быть запрещена законом, и закон должен гарантировать всем лицам равную и эффективную защиту против дискриминации по какому бы то ни было признаку, как-то: расы, цвета кожи, пола, языка, религии, политических или иных убеждений, национального или социального происхождения, имущественного положения, рождения или иного обстоятельства”.

Регионнар тылларын уонна аҕыйах ахсааннаах омуктар тылларын туһунан Европа Хартията (Страсбург, 1992 с. сэтинньи 5 к.)

8-с ыстатыйа. Үөрэхтээһин.

“1. В области образования Стороны обязуются по отношению к территории, на которой используются эти языки и с учетом статуса каждого из этих языков, а также без ущерба для преподавания официального (-ых) языка (-ов) государства:

а)-д) предусмотреть возможность дошкольного воспитания... начального образования... среднего образования... технического и профессионального образования... университетского и других форм высшего образования... на соответствующих региональных языках или языках меньшинств....

е) принимать меры по организации курсов для взрослых или непрерывного образования, где обучение ведется главным образом или полностью на региональных языках или языках меньшинств...

ж) принимать меры по обеспечению преподавания истории и культуры, выражением которых является соответствующий региональный язык или язык меньшинств...

з) обеспечить первоначальную и постоянную профессиональную подготовку преподавателей в необходимом объеме для применения тех параграфов от а) до ж), с которыми согласится Сторона...

и) создать один или несколько органов контроля для наблюдения за исполнением принятых мер и за достижениями в области введения и развития преподавания региональных языков или языков меньшинств и составление об этом регулярных отчетов, которые затем публикуются”.

Аҕыйах ахсааннаах омукка киирсэр дьон быраабын хааччыйар туһунан Конвенция (Москва, 1994 с. алтынны 21 к.)

10-с ыстатыйа.

“В целях содействия сохранению этнической, языковой, культурной и религиозной самобытности национальных меньшинств, Договаривающиеся Стороны, в частности, будут:

а) признавая необходимость изучения государственного языка в соответствии с законодательством каждой Договаривающейся Стороны, создавать с учетом имеющихся потребностей соответствующие условия для изучения национальными меньшинствами родного языка и получения образования на родном языке, включая открытие и поддержание образовательных учреждений различного уровня и их подразделений, финансируемых из различных источников, в том числе предусмотренных статьей 9 настоящей Конвенции”.

РФ Конституцията

68-с ыстатыйа.

1. Арасыйа Федерациятын территориятыгар барытыгар судаарыстыбаннай тылынан нуучча тыла буолар.

2. Өрөспүүбүлүкэлэр бэйэлэрин судаарыстыбаннай тылларын олохтуур бырааптаахтар. Ол тыллар судаарыстыбаннай былаас уорганнарыгар, бэйэни салайыны уорганнарыгар, судаарыстыбаннай тэрилтэлэргэ Арасыйа Федерациятын судаарыстыбаннай тылын кытта тэннэ туттуллаллар.

3. Арассыыйа Федерацията норуотугар барытыгар төрөөбүт тылларын харыстыыр быраабы, ону үөрэтэр, сайыннарар усулуобуйаны олохтууру мэктиэлиир.

1. Государственным языком Российской Федерации на всей ее территории является русский язык.

2. Республики вправе устанавливать свои государственные языки. В органах государственной власти, органах местного самоуправления, государственных учреждениях республик они употребляются наряду с государственным языком Российской Федерации.

3. Российская Федерация гарантирует всем ее народам право на сохранение родного языка, создание условий для его изучения и развития.

69-с ыстатыйа.

Арассыыйа Федерацията аҕыйах ахсааннаах олохтоох омуктар бырааптарын аан дойду быраабын киһи барыта билиммит бириинсиптэригэр уонна нуормаларыгар, ону кытта Арассыыйа Федерациятын аан дойдутааҕы дуогабардарыгар олоҕуран мэктиэлиир.

Российская Федерация гарантирует права коренных малочисленных народов в соответствии с общепризнанными принципами и нормами международного права и международными договорами Российской Федерации.

“РФ норуоттарын тылларын туһунан” РФ Сокуона (1991 с. алтынны 25 к.)

Кириитэ.

Арассыыйа Федерациятын норуоттарын тыллара бүтүн Арассыыйа судаарыстыбатын баайа-дуола буолар.

Арассыыйа Федерациятын норуоттарын тыллара судаарыстыба көмүскэлигэр сылдьар.

Судаарыстыба Арассыыйа Федерациятын территориятыгар барытыгар национальной тыллар, икки тылланы, элбэх тылланы сайдарыгар көмөлөһөр.

Арассыыйа Федерациятыгар ханнык баҕарар тылы абааһы көрөр, көйгөтүтэр санааны киэн маассаҕа тарҕатар, конституция бириинсиптэригэр олоҕуран национальной бэлиитикэни атахтыыр, тыллары туттарга хааччахтааһын эбэтэр ордук быраабы биэрэн туһаны, мантан да атын Арассыыйа Федерациятын норуоттарын тылларын туһунан сокуону кэһэр түбэлтэ адьас табыллыбат.

II

1. Тыл статугун судаарыстыба сокуон тагаарар уоргана официальной докумуонунан бигэргэтэр. Саха тылын статугун бигэргэтэр маннык докумуоннар бааллар.

1) 1992 с. муус устар 4 к. Саха Өрөспүүбүлүкэтин саҕа Төрүт Сокуона ылыллыбыта. Төрүт Сокуон 46-с ыстатыйатыгар «Саха Өрөспүүбүлүкэтин судаарыстыбаннай тылларынан саха уонна нуучча тыла буолаллар. Өрөспүүбүлүкэ хоту сирин норуоттарын тыллара кинилэр тибириннээн олорор сирдэригэр официальной тылынан буолаллар» диэн суруллубута (1). Эмиэ манна 52-с ыстатыйаҕа: “Судаарыстыба эбээһинэстээх: ... б) норуот сувереннай

быраабын харыстыыр, кини төрөөбүт тылын, төрүт култууратын уонна норуот быһыытынан уратытын чөлүгэр түһэрэр уонна сайыннарар” (Государство обязано: б) охранять суверенные права народа, обеспечивать сохранение и развитие его родного языка, национальных культур и самобытности) дэнэр.

2) 1992 с. алтынны 16 к. оччотоу Верховной Сэбиэт XV сессията «Саха Өрөспүүбүлүкэтигэр тыллар тустарынан» Сокуону ылыммыта.

3) 1993 с. «Тыллар тустарынан Сокуону» олоххо киллэриин государственнай программата оҕогуллан, Ил Түмэҥэ кирибитэ.

4) Олунньу 13 күнэ – саха норуотун сырдатааччы Семен Андреевич Новгородов тириит күнэ – СӨ бастакы Президентэ М.Е.Николаев Ыйааһын «Тириит тыл уонна сурук-бичик күнэ» диэн ааттаммыта.

5) “Үөрэхтээһин туһунан” СӨ Сокуонун (2001 с. муус устар 26 к.) 6-с ыстатыйатыгар “Үөрэтии тыла (тыллара)” диэн пуун баар. Онно “Саха Өрөспүүбүлүкэтин территориятыгар олорор гражданнар Өрөспүүбүлүкэ судаарыстыбаннай тылларынан үөрэнэр, ону кытта үөрэхтээһин систиэмэтэ биэрэр кыаһын уонна усуллубуйатын иһинэн үөрэнэр тылларын талар бырааптаахтар. Саха Өрөспүүбүлүкэтэ төһө наада буоларынан үөрэх тэрилтэлэрин, кылаастарын, бөлөхтөрүн аһан, толору үлэиһиллэригэр усуллубуйа тэрийэн, гражданнар Өрөспүүбүлүкэ судаарыстыбаннай тылларынан үөрэх ылар бырааптарын хааччыйар” диэн мэкһиэлэнэ сылдьар.

2. Академик П.А.Слепцов судаарыстыбаннай тыл ийдимҥин манньк быгаарар:

а) туттуллар эйгэтэ мулутуур кэлээбит, государство олоһун бары таһымыгар толору мэлэиһир, политика, производство салааларын, мэрэх, култуура, наука эйгэтин хааччыйар тыл;

б) харыстанар бигэ нуормалаах тыл;

в) араһаламмыт араас истииллээх, мүрдүк култууралаах литературнай тыл (ЛТ) буолар (2, 3).

Оттон саха тыла

а) туттуллар эйгэтэ ситэтэ суох: бу – кэпсэтии тыла, 6-9 кылааска диэри мэрэх тыла, уус-уран литература тыла, бэчээт, араадыһа тыла, култуурунай-маассабай мэлэ барар тыла; оттон тэрилтэ мэлэтигэр, дыһалаһа, докумуоһа, суукка-сокуоһа, наукаһа толору туттуллубат, сороһор тылбаастанар эрэ;

б) саха ЛТ нуорматын учебник олохсутар, тарһатар (мэрэнээчһигэ илэрэр), ол эрэри ити нуорма билигин элбэхтик халбаһныыр, сыһыгарар, айгырыыр;

в) араас эйгэһэ туттуллар араһаламмыт истиилэ оҕогулла илик.

3. Саха тылын государственнай статуга олоххо ситэри кириригэр билигин манньк мэлэ наада:

а) араас тэрилтэ таһымыгар нуорма-быраап олохтуур докумуон: үйаах, уураах, дыһал, бирикээс (оказ, постановление, распоряжение) о.д.а.;

б) тэрийэр үлэ: докумуону бэчээттээн тарҕатыы, сахалыы докумуону толорор дьону үөрэтии, тэрилтэҕэ тылбаасчыт, суруксут миэстэтин киллэри — онно элбэх үп-харчы наада буолар;

в) тылы эллээһин, чочуйуу: тиэрмини чуолкайдааһын, тылбаас ирдэбилин, ТИ ырытан оноруу.

III

1. Тыл үөрэҕин сүрүн салаалара лексика, фонетика, морфология, синтаксис диэн ааттанар. Бу барыта тыл тутулун чинчийэр, үрүтүтэр, халбаһнаабыт объективнай наука — лингвистика, уобарастаан эттэххэ, «тутуу матырыйаала». Ити матырыйаалы олоххо табыгастаахтык туганар, тылы сатаан саһарар, суруйар, туттар тугугар уопастыба бэйэтэ орфоэпия, орфография, пунктуация, стилистика нуорматын олохтуур. Ол — прикладной наука диэн ааттанар, быраабылата араас кэмнэ уларыйыан сөп. Тылы, этиини араастык туттан, араас тизкиги оноруохха сөп, ону ТИ салаата үөрэтэр.

2. Саха тылын үөрэҕин араас салаата билигин улаханлык сайдан турар. Ол иһигэр лексикаҕа П.А.Слепцов, П.С.Афанасьев, Н.К.Антонов, В.И.Лиханов; фонетикаҕа Н.Д.Дьячковскай, И.Е.Алексеев; морфологияҕа Л.Н.Харитонов, Н.С.Григорьев, Е.И.Коркина, Н.Е.Петров, Г.Г.Филиппов, Н.И.Данилова; синтаксиска Е.И.Убрятова, Н.Н.Ефремов, диалектологияҕа М.С.Воронкин, С.А.Иванов, о.д.а. учуонайдар үлэлэрэ кизиник биллэр. СГУ саха филологиятын уонна култууратын факультетыгар Тюркская академия 3 академига үлэлиир: П.А.Слепцов, Н.Е.Петров, Ю.И.Васильев. Саха тылыгар доктор, кандидат истиэпэннээх элбэх учуонай баар уонна сыл ахсын иккэ эбиллэн иҕэр.

3. Истилиистикэ саха тылын салаа сайдан эрэр салаата буолар. Онно билигин маннык сыал-сорук турар:

- 1) саха тылын истилиистикэтин үрүтүтэ, ТИ ырытан оҥоруу;
- 2) ону үрдүк үрүтүт уонна оскуола программатыгар киллэрэн үрүтүтэ, дьомо-сэргэҕэ тарҕатыы;
- 3) элбэх научнай үлэни, учебнигы, кими литератураны таһаарыы.

* * *

Үөрэхтээхтэр билигин кэмнэ истилиистикэни чинчийии саха тылын уталыйбат сорууга буолар диэн элбэхтэ суруйан тураллар:

П.А.Слепцов “Саха тыла государство тылын соруугун толороругар уопастыба, государство олоһун ханнык баһарар эйгэтигэр хомоһой, этигэн, өйдөнүмтүө үгэс-үөрүөх буолбут араналардаах, атыннык эттэххэ, истииллэрдээх буолуохтаах. Биһиги ЛТ-быт үгүс эйгэтигэр билигин оннук үөрүөх букатын сиппэтэх, суох эбэтэр суоһун кэриэтэ. Холобур, наука араас салаатыгар, дьыала, суут-сокуон о.д.а. эйгэҕэ тылы нымсатык туттуу үөрүөхү биһиэхэ сайдыбатах. Онуоха эбии бары истиил араскыларын саба үрүтүтэбит, “кинигэ тыла”, “хаһыат тыла” диэн ааттанар, уруккуттан туора көрүллэр тыл-өс

сабыдыалыттан билигин да төлөрүйэ иликпит” (Сахалыы тыл-өс култуурата. Дьокуускай, 1997, 10)

Г.Г.Филиппов “Омук тыла сайдар икки тыын боппуруоһа: тыл туттуллар эйгэтин кэнэтии уонна тыл култууратын үрдэтии - буолар” (Саха тыла - ийэ тыл. Дьокуускай, 1999, 30 с.); “Ийэ тыл төрүт нуормалара ситэри сиһилэнэ илик буолан, нуучча тылын сабыдыала ханнык аранаҕа (ийэ тылга, истиилгэ) төһө-хачча таһымнаабын чуолкайдык билбэппит. Ол түмүгэр билинни тылга туттуллар туох баарын барытын нуорма курдук ылыныахха эмиэ сөп. Эбэтэр саха тылын төрүт үгэһигэр суох буолла да, бу куһаҕан сабыдыал диэххэ син. Онон истиил нуорматын олохтуур суруйууга тыл төрүт нуорматын сэргэ нуучча тылын сабыдыалынан киирбит көстүүлэр үчүгэй уонна алдьатыылаах өрүттэрин ырытыы ирдэнэр” (38 с.)

Т.И.Петрова “Билигин саамай тирээн турар практической боппуруос – саха тылын ТИ-ин ырытан оноруу буолар. Оннук үөрэх баар буоллабына, ханна хайдах сангарары-суруйары дьэ сатаан арааран, тылы-этиини миэстэтигэр, бириэмэтигэр таба туттарга үөрэниэ этибит. Ол суоҕун тухары саха тыла туттуллар эйгэтэ кэнээн истэбин аайы бутуур-булкуур өссө элбиэбэ” (29 с.)

И.П.Винокуров “Сэбиэскэй былаас кэмигэр олох-дьаһах, сиэр-майгы тосту уларыйан, ийэ тылбыт иэдэйдэ, нуучча тылын сабыдыалынан сахалыы этии тутула айгыраата дэһэбит. Саха тылын эдэр эрчимин эргитэригэр, тутула тупсарыгар сыаллаан синтаксис истиилистикэтин үөрэтэр наада” (Сахалыы тыл-өс култуурата. Дьокуускай, 1997, 36 с.)

П.П.Петров, историк “Саха тылын сайыннарар биир сүрүн сорук – төрөөбүт төрүт тылынан научнай чинчийиилэри уонна научнай суолталаах айымньылары суруйан бэчээттэтии буолар” (Саха тыла-ийэ тыл. Дьокуускай, 1999, 32 с.)

IV

1. ТИ диэн тугуй?

Киги араас кэмгэ, араас сиргэ тус-тугунан талагы талнарын курдук араас сиргэ, араас дьону кытта, араас сыаллаах-соруктаах саһарар саһата эмиэ тустуспа буолар. Ол ТИ (*функциональный стиль речи*) диэн ааттанар.

Баай киги араас таластаах - баай тыл эмиэ улахан кыахтаах, араас ТИ-лээх. Тыл 1-2 эрэ истииллээх буолуон эмиэ сип, холобур, саха тылыгар сурук-бичик сайда илигинэ кэпсэтии истиилэ уонна фольклор истиилэ баара. ТИ оҕоруу тылы сайыннарар, байытар, биһиргитир, кыччурдэр. Бигэ истиилистиическэй нуормалаах тылы үчүгэй эрчилииһээх спортсмена тэһниэххэ сип.

2. ТИ араага синонимтан, вариантан үскээн тахсар. Саха тылыгар ханнык баһарар тыл курдук, лексическэй, фонетической, грамматической синоним олус элбэх. Онуоха иһи нуучча тылын үктүрү (туруору тылбаас) эбиллэр. Нуучча тылын тылбаастаан туттуу билигин саха тылын үктүрү хайысханан баран иһэр, онтон саха үктүрү тыла дьадайар, иинэр-хатар. ТИ ырытан оҕордоххо, ол барыта үктүрү сирин булан, үктүрүспэккэ, мэгэйдэспэккэ,

тэШэ туттуллуон сип, ол аата саха тыла тугун да энчирэппэккэ, атын омук тылыттан байар, крмгүрэр суола арыллар.

3. Итинэн сибээстээн мiрэхпит сыала-соруга маннык:

1) тыл истилиистикэтэн, ТИ тiрүтүн тугунан уопсай билиини ылыы (нуучча тылын мiрэхтэр тирэнэн);

2) саха тылын онно дьүрүлээн, араас ТИ сиптiих кiстүмлэрин буларга, сыаналыырга, таба туттарга мiрэнии.

Глэбит инникитэ: куурустаабы млэни толоруу, дипломнай млэни суруйуу, научнай куругуокка эбэтэр биччүм (самостоятельно) дьарыктаныы. Ыстатыйа суруйуохха, аспирантураа киириэххэ сип. Кэнээс монография, учебник суруйар улахан идэлээх дьон тахсыахтарын наада.

ТИ ырытан олоруу, олоххо киллэри билиши кэмIэ саха тылын мiрэхтин саамай кэскиллээх уонна тирээн турар соруга буолар. Оччоо эрэ саха тыла чил туруктаах сылдьан, олох араас эйгэтигэр толору млэлиир кыахтаныан сип.

2 тиэмэ. ИСТИИЛ УОННА ИСТИЛИИСТИКЭ ӨЙДӨБҮЛЭ

Литература:

1. Ахманова О.С. О стилистической дифференциации слов: Сборник статей по языкознанию. М., 1958. 28 С.

2. Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961. 79-109 С.

3. Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопросы языкознания. 1955. № 1. 73 С.

4. Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. М., 1959. 223 С.

5. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. М., 1957. 5-6 С.

6. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. Изд. 3-е. М., Просвещение, 1993. 9, 13, 67 С.

1. Истиил өйдөбүлэ.

2. Истилиистикэ үөрөбү чинчийэр предметэ.

I

Лексикология салаатын сүрүн өлүүскэтэ биирдии тыл (лексема), оттон фонетика – дорбоон (фонема), морфология – тыл халыыба (морфема), синтаксис – тыл ситимэ эбит буоллабына, истилиистикэ наукатын сүрүн быһаарыылаах өйдөбүлэ истиил дэнэр. Истилиистикэ диэн тиэрмин бэйэтэ да “истиил” (былыргы гректии stylos) диэн тылтан төрүттээх. Бу биир өттүттэн үһүктээх, иккис өттө лаппаахы курдук хаптабай мас тэрил. Уһуктаах өттүнэн суруйан баран, лаппаахытынан сотон көннөрөн, тупсаран биэрэллэр. Ол да иһин, былыргы гректэр “Переверни стило” диэн тыллаахтара эбитэ үһү.

Истиил (И) – (манера) ураты бэлиэ диэн суолталаах. И диэн ханнык ба±арар эйгэ±э туттуллар кизI ийдібллээх тыл, холобур, олох И, млэ И, таIас И, тутта-хапта сылдыар И дииллэр. Архитектура, музыка, живопись И; классической И, романтической И, спортивной И, фольклор И; мчмгэй И, вульгарнай И, высокопарнай И диэн баар. Тылынан уус-уран айымныы И, олоҕо И; литература И; Пушкин И, Ойуунускай И диэн араараллар.

Төһө да кизн өйдөбүллээх тыл буолбутун иһин, И маннык **сирин уратылаах**:

а) киги млэтин-хамнагын кытта ситимнээх (*связано с деятельностью человека*), ол игин айыл±а И, хамсыыр-харамай, кыыл-сүөһү И диэн суох;

б) биирдиилээн тибэлтэ буолбат, тигик, систиэмэ буолар (*глубоко системное, не случайное, не единичное*);

в) киги ийдіін-санаан туран, туох эрэ соруктаах оҕорор (*осознанное, целенаправленное*).

Билигин истиилистикэ үөрэбэр “истиил” диэн тиэрмин, сүннүбүнэн, тыл туттуллуутун кытта ситимнээх, о.э. араас туттулук истиили наардыыллар. Тыл мiрэ±эр истиил ийдіблдиң нуучча биллиилээх учуонайа В.В.Виноградов маннык быгаарар: «Стиль - это общественно осознанная и функционально обусловленная, внутренне объединенная совокупность приемов отбора, сочетания и употребления средств речевого общения в сфере того или иного общенародного, общенационального языка, соотносительная с другими такими же способами выражения, которые служат для иных целей, выполняют иные функции в речевой общественной практике данного народа» (3: 73). Бу этиигэ ТИ хас да уратыта ыйыллыбыт:

- И сангарар сана көстүүтэ буолар;
- араас ТИ национальной литературнай тылга эрэ баар;
- ТИ норуот бүттүүн өйдөөн-санаан туран араас эйгэбэ туттар;
- ТИ туох эрэ сыаллаах, кимиэхэ эрэ ананан туттуллар;

ТИ ол сыалын ситиһээри араас тылы-өһү талан наардыыр.

II

Арасыйыаба истиилистикэ науката ХХ үйэ 20-с сылларыттан сабалаан үөскээн сайдан барар. Ол гынан баран тыл үөрэхтээхтэрэ истиилистикэ предметин быһаарарга өр кэмнэ биир санааба кэлбэккэ мөккүспүттэрэ.

ХХ үйэ 10-40 сс. Ш.Балли, Г.О.Винокур, Х.Касарес, Л.В.Щерба, Л.П.Якубинскай истиилистикэ чинчийэр предметин маннайгы олугун уурбуттара. Ол кэнниттэн, бастатан туран, В.В.Виноградов салгыы сайыннарар, эбэр, онтон А.И.Ефимов, М.Н.Кожина наардаан, тупсаран, чуолкайдаан суруйбуттара биллэр.

Истиилистикэ предметин быһаарарга, истиилистикэ кэрдийһэ (яруһа) диэн туспа суох буолан, киһи улаханлык мунаарар. Холобура, тыл үөрэбэр

фонетика, лексика, морфология, синтаксис диэн кэрдиис (ярус) арааһа баар, ону тыл фонетика, лексикология, грамматика диэн анал салаалара үөрэтэр. Итинэн сиэттэрэн, омос көрдөххө, истилиистикэ анал үөрэтэр предметэ суох курдук. Ол эрэри, истилиистикэ тыл атын салааларыттан уратыта диэн тыл санарар санаҕа туттуллуутун үөрэтэр. Оттон санарар кэмнэ киһи, биллэрин курдук, бу лексиката, бу халыыба, бу тыл ситимэ энин диэн араара турбат. Онон, истилиистикэ дорҕоону, тылы, тыл халыыбын, сана чааһын, тыл ситимин, этиини барытын хабар, ол гынан баран тыл лексическэй, грамматическай о.д.а суолтатын буолбакка, тус-туһунан сэмсэ (истилиистиичэскэй) суолтатын анаан үөрэтэр.

Бу туһунан истилиистикэни араас кэмнэ чинчийбит үөрэхтээхтэр манньк этэллэр:

Г.О.Винокур: “... стилистика обладает тем свойством, что она изучает язык по всему разрезу его структуру сразу, т.е. и звуки, и формы и.т.д., но зато с особой точки зрения и создает для стилистики в чужом материале ее собственный предмет” (4: 223).

Ш.Балли этэринэн, истилиистикэ тыл сүрүн суолтатын буолбакка, онно эбии буолар экспрессивнэй, эмоциональнай толбону үөрэтэр. Мань Ш.Балли истилиистикэ науката тыл атын салааларыттан, ордук лексикологияттан, сүрүн уратыта буолар диэн этэр (2: 79-109).

О.С.Ахманова: “Определение стилистики как науки о тех элементах языка, которые присоединяются к собственно выражению мысли, сопровождают собственно семантическое содержание высказываемого, т.е. науки о разного рода экспрессивно-эмоционально-оценочных моментах в языке является правильным” (1: 28).

А.И.Ефимов суруйарынан, истилиистикэ син биир фонетика, лексикология, морфология, синтаксис курдук сана дорҕоонун, тылы, сомоҕо домоҕу, тыл ситимин, этиини үөрэтэр. Ол эрэри, фонетика, лексика, грамматика, орфография сөпкө санарарга, суруйарга үөрэтэр буоллабына, истилиистикэ тылы араас синонимтан, варианттан биир ордугун сатаан талан туттарга үөрэтэр. “Грамматика сорууга – сөпкө суруйарга, санарарга үөрэтии”, оттон истилиистикэ “тыл искусствота буолар, онон тылы сатаан баһылырга, баайын таба туһанарга үөрэтэр сорууга” (5: 5-6).

Үөрэхтээхтэр тылы билии **икки кэрдиистээбин** ыйаллар:

а) литературнай нуорманы тутуган, сипкэ саҕарыы (*правильная речь*);

б) тылы-игэ таба талан туттуу (*выразительная речь, стилистика*).

Ити тугунан М.Н.Кожина манньк суруйар: «Можно говорить о двух степенях (ступенях) владения языком. Первой, низшей ступенью оказывается правильность речи. Это – владение литературной нормой языка.

Вторая, высшая ступень связана с оценкой вариантов: лучше-хуже, уместнее, точнее. Это – культура речи, стилистика. Автоматизм первой ступени является лишь условием для овладения второй» (6: 67).

Ол аата фонетика, лексика, грамматика, орфография сипкі саIарарга, таба суруйарга мiрэтэр; истилиистикэ араас синонимтан, варианттан биир ордук дьмiрэттин талан, саIарар саIа±а сатаан туттарга мiрэтэр.

Г.О.Винокур “тыл уопсайынан туттуллар эрэ буоллабына баар” диэн этиэбиттэн, истилиистикэ наукатын сайдыыта тосту уларыйар. Бу кэмтэн ыла үөрэхтээхтэр истилиистикэ өссө тыл туттуллуутун үөрэтэр наука буолар диэн сыаналаан бараллар уонна истилиистикэ биир улахан салаата – туттулук истилиистикэ сайдар.

М.Д.Кузнец, Ю.М.Скребнев истилиистикэ тыл баайын кэпсэтии сыалыттан эйгэтиттэн көрөн танан туттар механизмы үөрэтэр аналлаах диэн этэллэр (б: 3).

М.Н.Кожина элбэх ахсааннаах үлэтигэр тыл истилиистицэскэй баайа санарар сана араас эйгэтигэр туттуллар уратытын ордук сиһилии ырытар. Кини көрүүтүнэн, истилиистикэ тыл истилиистицэскэй баайын үөрэтэриттэн ураты, “кими кытта, туох сыаллаах-соруктаах, ханнык эйгэбэ кэпсэтэртэн көрөн, тыл баайын туттар бэрээдэги, сокуону чинчийэр” (б: 9).

Барытын түмэн эттэххэ, истилиистикэ, үгэс курдук, сана дорбоонун, тыл, сана чааһын, тыл ситимин, этии истилиистицэскэй суолтатын, кырааскатын, толбонун (тыл истилиистикэтэ, структурнай истилиистикэ) уонна тыл араас туттулук истиилин, манна тыл баайын туттар уратытын (тыл-өс истилиистикэтэ, туттулук истилиистикэ) үөрэтэр аналлаах.

3 тиэмэ. ИСТИЛИИСТИКЭ СҮРҮН ТИЭРМИННЭРЭ УОННА ХАЙЫСХАТА

Литература.

1. Афанасьев П.С. Саха билиИи тыла. Лексикология. Дь., 1996.
2. Барлас Л.Г. Русский язык. Стилистика. М., Просвещение. 1978.
3. Иссерлин Е.М. Официально-деловой стиль. М., 1970.
4. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. Изд. 3-е. М., Просвещение, 1993.
5. Лингвистический энциклопедический словарь. М., Сов.энциклопедия. 1990.
6. Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка. М., ВШ, 1974.
7. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / Под ред. М.Н. Кожиной. – М.: Флинта: Наука, 2003.
8. Энциклопедический словарь юного филолога. М., Педагогика. 1984.

1. Сүрүн тиэрминнэр.
2. Тыл истиилистикэтэ уонна тыл-өс истиилистикэтэ.

I

Тыл мiрэ±эр истиилистикэ±э сыгыаннаах элбэх тиэрмин баар:

И парадигмата (*оппозиция*) диэн араас истиил бэлиэлээх уонна истиил бэлиэтэ суох синоним халыыбы утары туруоруу: *анаар / кiр / харахтаа, а±аллылар / а±алылынна, мунньах буолла / мунньахтаатылар / мунньах ытытылынна*. Истиил парадигмата мксмгэр 2 чаастаах буолар, 3 чаастаах парадигма а±ыйах. Истиил парадигмата бэйэтэ эмиэ синонимнаах буолуон сiп: *мiссiн, сэбэрэ / сирэй, дьмгiн / бодо, киэп; атаа, сиз / мотуй, мэiиэгин, симин, дэлбэрий*. «Стилистические парадигмы пронизывают все ярусы: лексику, словоизменение, синтаксис, фонетику, но неравномерно по количеству» (4: 43).

И синонима - суолтата биир эбэтэр майгыннаһар араас И-гэ туттуллар тыл, тыл халыыба, тыл ситимэ, этии буолар; «синонимы - это разные слова (словоформы, конструкции) с близким значением» (2: 33).

Лексика синонима: *хай±аа/арбаа, эт/бэлэстэт, анаар/көр/харахтаа*.

Морфология синонима: *аабылынна/аахтылар, барыахтаах/барыахха наада, соруктар/сыал-сорук*.

Синтаксис синонима: *Таня экзаменын туттараат, дьиэтигэр барда/Таня экзаменын туттарбыт буолан, дьиэтигэр барда/Экзаменын туттарбыт Таня дьиэтигэр барда*.

И синонима грамматика халыыбын атын суолтаҕа көһөрөн тутуннахха эмиэ үөскүүр.

Грамматика халыыбын көһөрөн туттуу (*грамматико-семантический перенос*) 2 арааһа баар:

- биир сана чааһын оннугар атын сана чааһын туттуу, холобура, ааттыйбыт сана чааһа тиэрмин суолтатыгар дьыала, наука истиилигэр элбэх: *бүтэй туйахтаахтар/бүтэй туйахтаах кыыл, судургулар/судургу харамай, буруйдааччы/буруйдуур киһи, акциялаахтар/акциялаах дьон*;

- биир сана чааһын грамматической халыыптарын көһөрөн туттуу, холобура, туохтуур соруйар кизбэ билигин ааспыт кэм оннугар экспрессивнэй суолталаах: *Мин сүүрэн тиийэн тэ-ээп! /тэптим*; туохтуур буолбат халыыба хайааһын буоларын бигэргэтэн бэлиэтиир: - *Күүтэбин дуу? – Күүтүмүнэ / күүтэбин*.

И вариана эмиэ истиилистиическэй бэлиэлээх буолуон сiп, «обычно под вариантами понимают такие разновидности одной и той же языковой единицы, которые имеют некоторые отличия в материальной форме» (1 33): *курдук - кiрдьмк, ол курдук – о±урдук, маарыын – баарыын - маа±ын - маайын*. Вариант фонетика салаатыгар элбэх буолар.

Тыл сэмсэ (истилистиичэскэй) суолтата (*стилистическое значение*), «это качество слова, связанное с типичными для него сферами употребления» (2: 17): *ыысна/дьиэ/уора±ай*.

Истилистиичэскэй кырааска (*окраска*) диэн тыл, саҥа чааһа, тыл ситимэ, этии истииллии бэлиэтэ буолар: *кэпсэтии барда* (дьыала), *өндөл, добун халлаан* (үрдүк истиил), *айахтат* (кэпсэтии тыла).

Икки араастаах буолар:

Экспрессивнэй-истилистиичэскэй кырааскалаах тыл-өс диэн истиил бэлиэтэ, тыл семантикатын кытта тэннэ, куруук баар буолар. Маннык кырааскалаах тыл-өс лексика салаатыгар ордук хойуутук көстөр: *тэскилээ (бар)*, *түнэйдээ (охсуолаа)*, *дураһый (санан)*, *буулаа, мэҥиэһин, дьүһүлэн*.

Функциональнай-истилистиичэскэй кырааскалаах тыл-өс диэн истиил бэлиэтэ этиигэ, тизкискэ киирдэбинэ биирдэ эрэ көстөр. Холобура, *Кини солбуйар аат туох да истиил бэлиэтэ суох, оттон дьыала истиилигэр киирэн, тыыммат предмети бэлиэтиэн сөп: Саха Республикатын гражданныра уонна кини гражданина буолбатах дьон*. Эбэтэр, туохтуур билинни кэмэ ураты истиил бэлиэтэ суох, ол гынан баран, уус-уран истиилгэ ааспыт быһыыны ойуулуон сөп (*настоящее историческое*). Оттон наука истиилигэр – куруук буолар хайааһыны бэлиэтиир (*настоящее вневременное*): *Лена Хотугу Муустаах океанга түһэр*.

Тыл толбоно (*стилистический оттенок*), «эмоционально-экспрессивные оттенки - это дополнительные компоненты значения слова, которые выражают отношение к нему говорящего» (2: 17): *барахсан* (таптаан эбэтэр үгэргээн этиэххэ сип), *диэхтээ* (аһынан эбэтэр ахсарбакка этиэххэ сөп): *Инньэ диэхтээбитэ; Ээ, ол диэхтээн*.

Тыл истилистиичэскэй кыа±а (**баайа**) (*стилистические ресурсы языка*) диэн дор±оон, тыл, этии истилистиичэскэй суолтата, анала, синонима, вариана, бэлиэтэ, дэгэтэ, толбоно барыта холбуу ийдинир. Л.В.Щерба «чем дифференцированное общество ..., тем сложнее ... стилистическая структура его литературного языка» диэн этэр.

Тыл истилистиичэскэй кыаҕа (баайа) уларыа турар, туга эрэ эбиллэр, туга эрэ иинэр-хатар, сүтэр, «стилистическая система языка с течением времени изменяется. В настоящее время идет процесс расширения границ нейтрального стиля, т.е. в него проникает книжная, общенаучная лексика».

Истилистиичэскэй нуорма диэн тыл стилистическэй кыа±ын (*ресурс*) сатаан талан уонна дьүрүлээн туттуу (*отбор и сочетание*) быраабылата ааттанар. Истилистиичэскэй нуорма тыла (*лексиката*), грамматическай халыыба, этиитэ, ол ахсаана барыта дьүрүлэгэр, «стилистическая норма, опираясь на общую литературно-языковую норму, устанавливает особенности ее проявления в каждом отдельном стиле и его ответвлениях» (2: 12). Истилистиичэскэй нуорма тиги да уларыа турарын үрдүнэн, тылы үчүгэйдик билэр киги ийүгэр сылдьар, «эти нормы, хотя и менее жесткие и строгие, чем,

например, нормы грамматики, существуют объективно и ощущаются говорящими, особенно в тех случаях, когда они нарушаются» (8).

II

Тыл μ р ϵ ±эр истиилистикэни икки чааска: 1) тыл истиилистикэтэ (*стилистика языка, практическая стилистика*); 2) тыл-ic (caIарар caIa) истиилистикэтэ, туттулук истиилистикэ (*стилистика речи, функциональные стили*) диэн араараллар.

Тыл истиилистикэтэ тиэкиги ырыппат, тыл илцискэтин, биирдии тыл, туспа этии сэмсэ (*стилистическэй*) суолтатын, дэгэтин μ рэтэр: «практическая стилистика, изучает стилистически окрашенные средства языка, выразительные возможности слов, форм, конструкций, а также так называемые средства словесной образности. Она формирует языковое чутье, способствует развитию языковой культуры, литературного вкуса» (4: 20).

Ону Э.Д.Розенталь icci маннык чопчулуур: «Курс практической стилистики:

- последовательно знакомит со стилистической и грамматической дифференциацией отдельных языковых средств;

- показывает наиболее целесообразное и уместное их применение;

- рассматривает многие сложные и спорные вопросы употребления отдельных слов и конструкций;

- много внимания уделяет выяснению типичных ошибок, путям их исправления;

- различного рода рекомендациям, тренировкам в редактировании».

Ону таһынан, тыл истиилистикэтэ уус-уран ойуулуур уонна истиилистиичэскэй ньыма (фигура) арааһын туһунан билиһиннэрэр.

Отгон тыл-ic истиилистикэтэ ситимнээх caIa истиилистиичэскэй нуорматын μ рэтэр: «функциональная стилистика изучает не сами по себе языковые средства, а принципы их отбора и сочетания, определяемые экстралингвистическими факторами... знакомит с нормами того или иного ФС, развивает умение строить речь в соответствии с их спецификой» (6: 3).

“Саха тылын ТИ” диэн дьиссипилиинэ манныгы үөрэтэр:

- ТИ арааһын, аранатын уонна жанрын;

- ТИ уратытын, экстралингвистическэй бэлиэтин;

- ТИ лингвистическэй бэлиэтин;

- Хас биирдии ТИ нуорматын;

- Араас истииллэх тиэкиһи онорорго.

ТИ багылыырга бастаан тыл истиилистикэтин билиэххэ наада: «стилистика речи базируется на стилистике языка» (В.В.Виноградов).

4 тИЭМЭ. САХА ТЫЛЫН ИСТИЛИИСТИКЭТИН ҮӨРЭТИИ

Литература:

1. Антонов Н.К. Саха билинни тылын лексиката. Дьокуускай, 1967. 73, 83 с.
2. Афанасьев П.С. Саха билинни тыла. Лексикология. Дьокуускай, 1996. 97-99 с.
3. Грамматика современного якутского литературного языка. Том II. Синтаксис. Новосибирск, 1995. 76, 136-149 с.
4. Коркина Е.И. Наклонения глагола в якутском языке. М.:Наука, 1970. 48 с.
5. Неустроев Н.Н. Саха тылын синтаксисынын үөрэтии методиката. Дьокуускай, 1990. 46, 48, 50 с;
6. Неустроев Н.Н. 7 кылааска саха тылын үөрэтии: учууталга көмө пособие. Дьокуускай, 1993.
7. Петров Н.Е. Модальные сочетания в якутском языке, 1988. 8с.
8. Слепцов П.А. Төлкөнү түстүүр төрөөбүт тыл. Дьокуускай, 1999. 139 с.
9. Слепцов П.А. Якутский литературный язык. Истоки. Становление норм. Новосибирск: Наука, 1982. 231, 5 с.
10. Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. Простое предложение. М-Л, 1950. 271 с
11. Убрятова Е.И. Сложное предложение I, II ч. Новосибирск, 1976. 212 с.
12. Убрятова Е.И. О понимании стиля и о стилях в якутском языке // Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР/ Ашхабад, 1968. 308 с.

Саха тылын науката билигин улаханнык сайдыбыт, кяхтаах, тюркология биир бөдөн салаата буола үүннэ. 1851 сыллаахха тахсыбыт О.Н.Бетлингк “Сахалар тылларын туһунан”, Арасыйытатаабы география уопсастыбатын көмүс мэтээлинэн бэлиэтэммит академик Э.К.Пекарскай үс туомнаах “Саха тылын тылдыта” диэн үлэлэриттэн саҕалаан, үтүмэн ахсааннаах үлэ бэчээттэннэ, элбэх учуонай табыста, тылдыт сурулунна. Ол түмүгэр профессор Н.Д.Дьячковскай “Саха тылын дорҕоонун тутула”, профессор Л.Н.Харитонов туохтууру чинчичийэр хас да кинигэтэ, профессор Е.И.Убрятова “Саха тылын синтаксисынын чинчийиилэрэ” I. Судургу этии, II. Уустук этии, академик П.А.Слепцов икки кинигэлээх “Саха литературнай тыла” диэн монографията, ону таһынан “Саха билинни литературнай тылын грамматиката” I туома, Фонетика уонна морфология (М. Наука, 1982), II туома, Синтаксис (Новосибирск, 1995) тахсыбыта. Онон, билинни кэмнэ, саха тылын

наукатыгар үөрэх сана салаатын, истилиистикэни, сайыннарарга бигэ тирэх олохтоммут эбит.

Саха тылыгар истилиистикэни анаан чинчийэр монографическай үлэ тахса илик да буоллар, саха тылын учуонайдара, саха тылын методикатын анаан чинчийэр үөрэхтээхтэр араас кэмнээх үлэлэригэр истилиистикэ, тыл култууратын туһунан боппуруоһу таарыйан ааспыттара баар. Холобура, Г.Г.Филиппов, М.А.Черосов, И.П.Винокуров, Т.И.Петрова о.д.а. оскуолаҕа, үрдүк үөрэххэ функциональной истиили үөрэтэр соругу туруорбуттара, үөрэнэр кинигэ, босуобуйа, программа онгорбуттара.

Ол гынан баран, саха тылын лексикатын, фонетикатын, грамматикатын истилиистиичэскэй уратытын научнайдык үөрэтии сана саҕаланан эрэр.

Саха тылыгар *лексика истиилин синонимын* көстүүтэ балайда сиһилии ырытыллыбыт. Оннук үлэ диэн Н.К.Антонов “Саха билинни тылын лексиката” (Дьокуускай, 1967), “В.И.Лиханов “Эмоционально-оценочные и экспрессивные слова в якутском языке” (Новосибирск, 1994), Н.Н.Васильева “Саха тылын лексическэй синонима” (Дьокуускай, 1996), П.С.Афанасьев “Саха билинни тыла. Лексикология” (Дьокуускай, 1996) үлэлэрин ааттыахха сөп.

Н.К. Антонов И диэн тиэрмин өйдөбүлүн “санааны уонна сыһыаны арылхайдык, сытытык этэр ньыма бүтүүнэ” диэн быһаарар уонна бу араас ньыма иһигэр туһааннаах истиилгэ сөптөөх тыллары талан, бэргэнник араастаан аттаран хомоҕойдук туттуу эмиэ киирэр диэн этэр (1: 73с.). Николай Климович лексика таһымыгар утары суолталаах, антоним тыллары хатыһыннары туруоруу (антитеза), синоним суолталаах тыллары сэргэстэһиннэри туттуу (параллелизм), тылы хатылаан туттуу, уларыйбат эпитет, тыл элбэх суолтатыгар олобулар каламбур, метафора, метонимия, диалектизм, идиома курдук ньыманы истилиистиичэскэй суолталаах диэн ыйар (1: 83с.).

П.С. Афанасьев саха тылын лексикатын ханна, туохха туттулларынан көрөн 5 туттулук истиили араарар: наука тылын И, публицистика И, дыыала тылын И, кэпсэтии тылын И, уус-уран литература И. Маны сэргэ, тыл туттуллар күүрэнинэн көрөн 3 экспрессивнэй И наардыыр: үрдүк И, мара И, көннөрү И. Оттон тутулунаан көннөрү тыл (нейтральное слово) уонна экспрессивнэй-истилиистиичэскэй кырааскалаах тыл (манна экспрессивнэй, эмоциональной уонна истилиистиичэскэй кырааскалаах тыллар диэн 3 бөлөх баар) диэн арааран көрөр (2: 97-99с.). Ол гынан баран лексика истилиистикэтин анаан ырытар үлэ өссө да суох.

Морфология истилиистикэтин туһунан этэр буоллаахха, билиннитэ Т.И.Петрова “Ыраастык сахалыы санарыах” (Дьокуускай, 1996) үөрэх кинигэтэ, “Саха тылын грамматическай синонимнара” диэн ыстатыйата (“Сахалыы тыл-өс култуурата” Дьокуускай, 1997) баар. Манна нуучча тылын сабыдыалынан, араас морфологическай халыып үөскээн, сахалыы халыыптары үтүрүйэрин, онтон сылтаан истиил бутулларын туһунан этиллэр. Маны

таһынан, 2003 с. И.П.Винокуров “Грамматической синонимнар. Боппуруос туруоруллуута” ыстатыйата тахсыбыта.

Л.Н.Харитонов, Е.И.Коркина, Г.Г.Филиппов туохтуур тутулун, грамматикатын чинчийэр монографической үлэлэригэр туохтуур араас халыыба туох истилистиичэскэй суолталанан, кырааскаланан ханнык туттулук истиилгэ ордук баар буоларын ыйан аһарбыттара. Холобура, Е.И.Коркина билинни кэм уус-уран айымньыга урут буолан ааспыт быһыыны ойуулаан, ааспыт аабааччы харабар субу баарды “тилиннэрэр” истилистиичэскэй суолталаах буоларын уонна **настоящее историческое** диэн ааттанарын туһунан суруйар (4: 48с.).

Саха тылын синтаксисын грамматикатыгар (Новосибирск, 1995) сахалыы этии сорох кестүүтэ, чуолаан, **-арга** халыыптаах сирэйдэммэтэх этии дыала истиилин бэлиэтэ буолара ыйылар, оттон сүрүн истииллээх этиигэ (*нейтральное предложение*) тыл бэрээдэгин туһунан сиһилии ырытан тураллар (3: 76, 136-149с.). Этиигэ тыл бэрээдэгэ туох эрэ истилистиичэскэй сыаллаах эрэ буоллабына уларыыан сөп диэн тоһоҕолоон бэлиэтэнэр.

Е.И. Убрятова саха тылын синтаксисын чинчийэр икки үлэтигэр (“Исследования по синтаксису якутского языка. Простое предложение” М-Л, 1950; Сложное предложение I, II ч. Новосибирск, 1976) этии истиили үөскэтэр кыабын туһунан бэлиэтээһин баар. Манна дафатан эттэххэ, Е.И.Убрятова “О понимании стиля и о стилях в якутском языке” диэн ыстатыйата 1968 с. “Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР” кинигэбэ тахсыбыта. Манна саха тылыгар И өйдөбүлэ сурук-бичик олохсуйа илигиттэн баар, ол туоһута саха тылынан айымньыта - олонхо уонна саха араатардыыр ураты дьобура буолар диэн этиллэр (12: 308). Елизавета Ивановна судургу уонна холбуу этии истилистиичэскэй суолтата сүрүн грамматической суолтаттан туорааһын баар буоллабына бэлиэтэнэр диэн суруйар. Холобура, туһаан уонна кэпсиирэ ахсаанна сөпсөһүүтэ, *өскөтө, өскөтүн, өскүөрүтүн* ситим тыллаах болдуур салаа этиилээх холбуу этии (10:271с.; 11:212с.).

Н.Н. Неустроев **саха тылын үөрэтии методикатын** чинчийэр үлэлэригэр (“Саха тылын синтаксисын үөрэтии методиката”, Дьокуускай, 1990 - 1; “7 кылааска саха тылын үөрэтии: учууталга көмө пособие”, Дьокуускай, 1993 - 2) синтаксис истилистикэтин оскуолафа үөрэтэр хайысханы, соругу торумнуур. Биир уонна икки састааптаах этии арааһын истилистиичэскэй суолтатын туһунан маннык этэр: “Уус-уран литератураттан ылыллыбыт этиилэри биир уонна икки туттаах чилиэннээх этиилэргэ кубулутуу этии ис хоһоонун төһө уларытарын дуу, уларыпатын дуу уонна истилистиичэскэй өттүнэн төһө табыгастаабын быһаарыы оҕолору этии араас көрүнүн таба туттарга үөрэтэр” (5:46с.); “Ааттыр этиилэри таба туттуу истилистикэни кытта сибээстэнэр” (5:48с.); “Оскуолафа үөрэтэргэ толорута суох этиини туттуу истилистиичэскэй өттүнэн көрүллэрэ наада” (5:50с.); “Үөрэнээччи, улахан киһи курдук, туспа истииллээх буоларга үөрэниэхтээх. ... бэйэтэ туспа буочардаах, тус истииллээх киһи буоларыгар маннайгы акылаат оскуолафа уурулар” (6:).

Н.Е. Петров саха тылыгар *модальность суолтатын* киэнник көрөн чинчийэр араас үлэтигэр (“О содержании и объеме языковой модальности” 1982 - 1; “Модальные сочетания в якутском языке” 1988 - 2; “Синтаксические средства выражения модальности в якутском языке” 1999 - 3) модальность өйдөбүлэ истиил, истиилистикэ боппуруоһун кытта ыкса сибээстээҕин бэлиэтиир: “Модальность – очень богатое грамматическое явление, активно функционирующее на всех уровнях языка и речи. Она проявляется в области фонетики, морфологии, синтаксиса, выполняя функции актуализатора общения, сообщения и воздействия. С ней прямо и косвенно связана особая отрасль языкознания – стилистика, т.е. многие законы и правила употребления модальных значений разрабатываются стилистикой, особенно стилистикой речи” (7:8с.).

Академик П.А.Слепцов «ЯЛЯ. Истоки. Становление норм» монографиятыгар саха тылыгар **араас ТИ хайдах үскээн испитин ырытар:** «к концу рассматриваемого периода (*дореволюционной действительности*) явственно выступали признаки *художественного и общественно-публицистического стилей*» (9: 231); отгон Аҕа дойду сэриитин кэнниттэн атын ФИ сайдар: «достаточно развитым является *учебно-педагогический стиль*, представленный в оригинальных и переводных учебно-методических пособиях для якутских школ... Сюда примыкают и *научно-педагогический и собственно научный* стили. Имеется в виду *стиль научно-популярной литературы* по отдельным отраслям хозяйства, культуры и науки, а также стиль работ по якутской филологии. Выделяется и *официально-деловой стиль*, возникший в связи с образованием якутской автономной государственности под непосредственным влиянием русского делового стиля... Широкое распространение имеет *устная разновидность* (или как иногда называют, литературно-разговорный стиль) якутского ЛЯ» (9: 5). Онон, саха тыла билинни кэмнэ балайда баай жанрдаах араас истииллээх. Ол гынан баран, саха литературнай тыла эдэр буолан, функциональной истииллэрин тыла-өһө ситэ олохсуйа, чопчулана илик.

П.А Слепцов “Төлкөнү түстүүр төрөөбүт тыл” (1999) научнай ыстатыйа хомуурунньугар **араас ТИ тылын-өһүн олохсутар үлэ төһө кыалларынан ийэ тыл тус бэйэтин баайын туһанан, саха тылын үөрүйэх халыыптарыгар олобура** наадатын ыйар: “В настоящее время задачи возрождения языка предполагает переориентацию стилевой политики на развертывание собственных ресурсов языка и акцентирование на узуальную основу литературных норм” (8: 139).

Билинни кэмнэ **саха тылын истиилистикэтин анаан чинчийэр кандидатскай үлэлэр** баар буоллулар. М.П.Алексеев нуучча тылын сабыдыалынан саха тылын култууратын алдьатар, истиилистикэтин кэһэр түбэлтэтин ырытар “Саха тылын култуурата: тыл үөрүйэҕин алдьатыы” диэн үлэтин 2000 с. көмүскэнэр. Эмиэ бу сыл Н.М.Борисова саха тылын бэчээккэ туттар уратыны ырытар (“Функционирование языка саха в периодической печати”). СФКФ истиилистикэ уонна тылбаас кафедратын иһинэн С.В.Иванова, Л.Е.Манчурина, Г.Г.Торотоев, Н.А.Ефремова синтаксис, морфология

истиилистикэтин боппуруоһун анаан чинчийэллэр (“Саха тылыгар этии тутаах чилиэнин истиилистикэтэ” 2002, “Саха тылыгар тус туохтуур истиилистикэтэ” 2003, “Саха тылыгар быһаарыы истиилистикэтэ” 2006, “Саха тылыгар биир састааптаах этии истиилистикэтэ” 2007).

I олукка ыйытыы, соруудах:

1. Бэриллит биһиэр компьютерга презентацията онор:
 - Төрүт омукар тылларын сайдыытын түстүүр сокуон, дыһал
 - Саха тыла – государственнай статустаах тыл
 - Саха тылын истиилистикэтин үөрэтии сыала-соруга, хайысхата
 - “Истиил” диэн тыл өйдөбүлэ, этимологията
 - Истиилистикэ үөрэбэ чинчийэр предметэ
 - Истиилистикэ үөрэбин сүрүн тиэрминнэрэ
 - Истиилистикэ үөрэбин хайысхата
 - “Тыл истиилистикэтэ” (практической истиилистикэ) уонна “тыл-өс култуурата”
 - Тыл-өс истиилистикэтэ (туттулук истиилистикэ)
 - Саха тылын истиилистикэтин үөрэтии туруга
 - Сахалыы тыл-өс култуурата алдьанар төрүөтэ уонна ону туоратар суол-иис
 - Саха тылыгар нуучча тылын сабыдыала: кирири тыл, интерференция, калька, субстрат, пиджин тыллар, креольскай тыл, ассимиляция
 - Саха тылын туттулук истииллэрэ: өйдөбүлэ, туохха олобуран наарданара, хайдах үөскээн испитэ
 - Истиил парадигмата
 - Истиилистиичэскэй кырааска
 - Нуорма (кодификация): өйдөбүлэ, бэлиэтэ, туохха олобуран быһаарыллара. Истиилистиичэскэй нуорма

II олук. САНА ДОРҔООНУН ИСТИЛИИСТИКЭТЭ

Литература.

1. Барлас Л.Г. Русский язык. Стилистика. М., Просвещение. 1978. гл. II п. 3 с. 21-22; гл. III п. 2 с. 165-167; гл. X, с. 185-192
2. Голуб И.Б. Стилистика русского языка. Москва, Айрис Пресс, 2002.
3. Каратаев И.И. Лингвистические основы обучения орфографии родного языка в начальных классах якутской школы. Я., 1987.
4. Сунаршин С.Г. Особенности артикуляционной базы русского и башкирского языков / Преподавание родного, русского языков и литератур в башкирской школе. Вып. I. Уфа, 1979, С. 40-50.
5. Шадрин А.В. Некоторые особенности диалогической речи интеллектуального характера / Функциональные стили. Лингводидактические аспекты. М., Наука, 1985, С. 40-50.
6. Петрова Т.И. К вопросу о языковом сознании билингва в условиях РС (Я) / Проблемы формирования культурного пространства Якутии на рубеже третьего тысячелетия. Якутск, 2003, С. 303-309

1. Саҕа дор±оонун истелистиичэскэй оруола (*функция*).
2. Артикуляционной база ийдібүлэ.
3. Дор±оону араастык саҕарыы (*произношение*) тирүитэ.
4. Араас ТИ дор±оону саҕарыы вариана.

I

Со±отох дор±оон туох да **суолтаны биэрбэт**, киннирү тыас буолар: а, ы, л, р. Тылга, этиигэ киирдэ±инэ, хос-хос и'иллэр дор±оонтон тугу эрэ санатар ийдібүл (*ассоциация*) диэскүин сип. Холобур, нуучча тылыгар: **ш** – чуумпуруу; **с-с-с** - кымныы тыа'ын курдук; **л, м, н** – уоскутар; **д, р** - киэбирэр, киэптиир (*агрессивнай*) дор±оон диэн суруйаллар (1: 189). Саха тыла эмиэ итинник быгыылаах, холобур, *ытаан бардыргыыр, киргүйдээн кыыкыныыр* диэбэттэр.

Тыл култууратын үрүтүр тыл **кэрэтэ, истэргэ үчүгэйэ** (*эстетика, благозвучие языка*) диэн ийдібүл баар, «благозвучие предполагает наиболее совершенное сочетание звуков, удобное для произношения и приятное для слуха» (2: 156, 159, 162).

Саҕарар саҕа±а дор±оон сэргэстэҕэригэр (*звукосочетание*) оло±уран, омук тылыгар уопсай сыана биэрэллэр, ону омук бэйэтэ араарбат, атын омук тэҥнээн киирэн бэлиэтии истэр (*все познается в сравнении*). Немец тыла куруубай дор±оонноох диэн ааттанар: *штопор, штаб, шахта, штраф*, сэрии са±ана *лающая немецкая речь* диэн суруйар этилэр; итальянскай тыл дор±ооно нарын: *флейта, тенор, мозаика, ария*. Кавказ омуктарынын тыла а±ыйах ага±ас дор±оонноох эбит, хас да бүтэй дор±оон кэккэлэгэр тыла бигиги саҕарарбытыгар ыарахан курдук: *Гвадалхивир, Ткварчели, Шеварнадзе, Мкртчян*. Саха тыла 20 ага±ас дор±оонноох уонна дор±оон дүмүрэлэгэр сокуонун толору тутугар, элээркэй (*невучай*), ырыа-хоҕоон айарга анаммыт тыл диэххэ сип.

II

Араас омук саҕарар саҕатын дор±ооно хайаан да туох эрэ уратылаах буолар, ол тыл артикуляционной базатыттан тутулуктаах. **Артикуляционной база** (АБ) диэн киги саҕарар уорганын (айа±ын, уогун, тиигин, сыҕаа±ын, тылын, омурдун, хос тылын) хамсаныыта, «совокупность привычных для данного языка движений и положения произносительных органов, большей частью неосознаваемые и неуправляемые движения речевого аппарата» (Л.Р.Зиндер). Киги атын омук тылынан саҕарарыгар уога-тиигэ син биир урукку үрүтүтү±инэн хамсыыр, онтон сылтаан саҕата акценнаах буолар, хайа омугун киирбикки да туран, истэн сэрэйиэххэ сип. Киги тирүүбүт тылын АБ уларыыра олус ыарахан, туох атыннаа±ын билэн туран, элбэхтик эрчиллэр наада буолар.

Нуучча уонна саха тылын АБ араас уратылаах эрээри, ону чинчийэн суруйуу билигин суох. Нуучча уонна башкир тылын АБ тэҥнээн С.Г.Сунаршин суруйбута баар (4: 40-50). Онтон киирдэххэ, саха тыла тюрк тыла буоларынан АБ башкир тылыгар улаханник маарынныыр курдук:

	<i>АБ русского языка</i>	<i>АБ башкирского языка</i>
--	--------------------------	-----------------------------

<i>органы речи</i>	мускульное напряжение	отсутствие (слабость) напряжения
<i>нижн. челюсть</i>	подвижность	вялые движения
<i>рот</i>	большой раствор рта	недостаточный раствор рта
<i>губы</i>	активность губ	«ленивые» губы, «лежат» на зубах
<i>язык</i>	гибкость языка	«неуклюжий» язык
<i>фаза выдержки</i>	на согласных звуках	на гласных звуках

Отгон Михаил Тумусов (Тумус Мэхээлэ) этэринэн, **былыргы сэгэнньит саха**, киннирү кэпсэтэр да киги салгыны крүскэ э±ирийэрэ кистибэт, ол оннугар кэмчилээн тагаарар, сыыйан саарар, уога-тиигэ улаханник хамсаабат эрээри куолага ыраахха тийэр эбит. Холобур, Саха театрын артыыга Симон Федотов «Кыгыл ойуун» испэктээкили оннук аа±ан са±алыыр: *Алдьархайдаах аан дайдыбар, Адырбаннаах а±ыс аартыгар Кырыыстаах сата кынаттаах Кыгыл Ойуун улуу дьаалы ...*

Нууччалыы саа дор±оонун тугунан Тумус Мэхээлэ манник суруйар: «Саха кигитин этин саагыгар сип тибэспэт, күсэ мурун сллүмтүнэн барар тыллаахтар. Кинилэр муруннара улахан, сайдыбыт, ону туганаллар. Саха муннун сайдыыта нуучча киэнигтэн млтүх. Ол оннугар саха кигитин иэдэгэ сайдыбыт. Онон саха кигитэ саарарыгар иэдэгин сллүмтүн уонна муннун сллүмтүн мллэрэн туганар. Нуучча иэдэгэ кыра, сайдыыта млтүх. Туганар сллүмтэ иэдэс итүгэр кыра, мурун итүн күскэ туганар» (Хотугу тутул. Дь., Кудук, 1998, 47 с.)

III

Киги тирүүбүт тылын дор±оонун да±аны араастык саарыан сип:

1) саарар аппараата дьиктээх киги: былдыры, хоҕуо, кэлэ±эй эин. Манник итэ±эги логопед киннирү;

2) түөлбэлээн санарыы уратыта: *күрдүк* (курдук), *күрдүгүбин*, *улахан*, *лабычча*, *ийдүбэт*, *тирүүбүт*, *о±ордук* (ол курдук), *ыаддьар-ыальдьар*. Литературнай нуорма мантан талан олохтонор, таба суруйуу онно тирэнэр (*фонетический принцип якутской орфографии*). Итини И.И.Каратаев млэтигэр сигилии суруйбута;

3) дор±оону, сүгү±ү "сиэн" кэбигии (*ассимиляция*): н/т - *када*, *ты чө*, *чө те*, *ничө*, *грит*, *счась*, *хошь*, *сельхозхозяйственный*; с/т - *масы-тыраахтарынай*, *итүи сарсынан*, *саара Дьокуускай*, *Дьускайга 7 чаас 10 митэ*;

4) тыл иннигэр хос а/д эбии (*призвук*): *э-билигин*, *и-бигин*, *о-Дьокуускайга*;

5) билигин элбэх уларыыы нууччалыы АБ сабыдыалынан тахсар:

- у/а кылгатыы: *чычаах*, *онньуур*, *час*, *ыччаты итиигэ*, *эн аккын аттыбын*;

- а/д кылгатыы (*редукция*): *бонтьрос*, *дьгавор*;

- киэ а/д кыара±агынан солбуйуу: *Ийгэ* (Эйгэ) *хагыат*, *Дьокуускыйга*;

- дифтону охсуулаах нууччалыы а/д оҕоруу: *тох*, *сох*, *болла*, *Айыы Ола*, *солга*, *ирэх*, *күрэгэй*, *тирт он* (тирт уон), *тэргэн* (тиэргэн), *саа ыра* (ырыа);

- тыл иннигэр «аакайдаагын»: *Февронья Ахлопкива, Айуунускай, Суорун Амаллон, Тихон Таламон, айуур багаара, хамус, чарон;*
- кириий тылга а/д дьүрэлэгийтин кэгий: *президена, министра, Мирнай, Ленскай, ага±ас эфиры, эфирга, метрга, миллиметырга;*
- хогуласпыт б/д уларытыгы: *салгын батаагына, халаан (халлаан онн.), тапталаах, тилініх. Тулукчаан биэриш. Дьолоох оло±у аа±аралар;*
- кириий тылга сыгыары эбиллэригэр б/д дьүрэлэгийтин китүтүм: *институтка, самолетка;*
- кириий тылга б/д сымнатыгы: *кыгыл кімис медальы, бу стильга, о±о ансамбля, комиссия секретаря, ыччат фестиваля;*
- **т, п, к** б/д нууччалы артикуляциялаагын (тілірүйэр б/д кэннигэр хос ага±ас дор±оон игиллэр): *ат, ыт, от, ит; сан, кулууп, килиэн; ук, ытык, сыттык; х б/д - быгылыыр оЮруу: атах-х-х, х-харах-х-х, х-хайдах-х (б: 303-309).*

IV

Араас эйгэ±э саҕарарга, араас истиилгэ дор±оон араастык туттуллар, ону тыл үрэ±ин **фоностилистика** салаата чинчийэр, «изучает реализацию потенциальных функционально-стилистических возможностей языка на фонетическом уровне» (2: 152).

Дор±оону наардаагын, хатылаагын уус-уран айымныы, ордук поэзия биир бэлиэ **ойуулуур ньымата** буолар (*звукозапись, звуковой символизм*). Нуучча тылыгар, холобур, И.Никитин «Утро» хогооно: *Дремлет чуткий камыш. Тишь - безлюдье вокруг, ш дор±оон чуумпу диэн суолталаах. Ф.Тютчев «Весенняя гроза»: Люблю грозу в начале мая, Когда весенний первый гром, Как бы резвяся и играя, Грохочет в небе голубом. Гремят раскаты молодые. Вот дождик брызнул, пыль летит. Повисли перлы дождевые. С горы бежит поток проворный. Гр, бр, пр – сааскы этиҕ тыагын санатар. В.Маяковскай «Стихи о советском паспорте»: *Молоткастый, серпастый советский паспорт. Ск, ст, сп – тагыан куугур±атар тыас. М.Горькай «Воробьишко» кэпсээнэ: Что? Что? Чем? Чем? Черным черно! Чив, чив. Почему? Зачем? Чушь! – ч дор±оон чыычаах саҕатын санатар (ону сахалыы туох, туох, тугунан диэн дьүөрэтэ суох тылбаастаабытара баар).**

Сахалыы П.Тобуруокап «Кырдал кыыга» хогоонугар *Кырдал, кырдал кыыга, Кылбардыырым сыыга. Туохтан маннык үрдүҕү, Чо±улуучу күрдүҕү? Бардым ыраах, ыраах, Күмтэр миигин үрэх. Үрдэ-китти сүрэх, Түстэ дьоллоох үрэх рд-рд хатыланар дор±оон ойо-кити сылдыар үрүмүлээх тэтимми биэрэр. С.Омоллоон «Чычып-чаап» хогоонугар чыычаах чыбыгырыыр: *Кып-кыра чычып-чаап Чап-чараас кынаттаах, Кып-кыра чычып-чаап Үчүгэй да чыычаах. «Үрүл кэриэгийгэр» П.А.Ойуунускай дор±оону сатаан туттар талба талаанын холооно суох холобура кістір. Түмнэри-күмнэри түрүмүтээн ытарга Түмнүктүмн-үлэстийин барыта дорҕуйар – тыл суолтатын тагынан, кулгааххар тү-тү, тү-тү, та-та диэн саа тыага “тиҕийэн” олорор. Баагырбыт бассабыык хаанынан хардыргыырын Хамандыыр! Хаан-хааҕа! Кэннинэн кэхтимэ! Хаатыр±а-хандагы хараҕа хаайыытын Хайыта сынньартан харыастан**

биэримэ, Хаппытаал-хабала ханна да хаалбатын! – диэн 13 тигүл хатыланар ха сүгүмүтэн ордук туох тириэрдэ этэй?!

Тылга дор±оон сэргэстэҕэрэ, биир сүгүмү хатыланара куга±аннык игиллиэн сип (*неблагозвучие*). М.Горькай эдэр суруйааччы кэпсээнигэр *по всей рукописи виши ходят* диэбит үгү (*виший, вишийся, виши, вишишь* - причастие, деепричастие халыыба, НС бэлиэтэ). *А у Афанасия* - **ауа**, эмиэ истэргэ куга±ан.

Сахалыы этиигэ итинник эмиэ баар: *браконьер буулдьата былдьаатаҕа* - **лдьа-лдьа**; *агыннарардыы* - **ар-ар** (ыт үрэрин курдук). Ордук туруору тылбаас халыыба, ол игигэр -**аагын**, -**ыы** сыгыарыылаах аат тыл, -**ааччы** сыгыарыылаах аат туохтуур, -**тык** сыгыарыылаах сыгыат, элбэх ахсаан халыыба, туохтуур атынтан тугаайыыта, буолуохтаах хайаагын кизбэ элбээтэ±инэ, дор±ооно истэргэ куга±ан буолар: *директордар мунньахтара, кадрдардаах эбиннит, биһиги да даадардардаах дьоммут* - **дар-дар** (хаппыт хаптагыны тагыйан эрэр курдук); *чинчийээччилэр* – **чи-чи-чи**; *араҕаччылааччылар буолааччылар* – **аччы-ааччы-ааччы**; *ылыллаллар, булуллаллар* - **ылла-алла**; *тиэрдихтээхтэр* - **тиэх-тээх, дуух-даах** (кыыл-китир саҕата); *бонпуруостар кирдлүннүлэр* - **үлү-үлү**; *бол±омтолоохтук сыгыаннагыахтаахпыт* – **гыа-гыа, ыах-тыах** (ынчык курдук). Ити барыта саха тылын эстетикэтин буортулуурун ийдиин, атын халыыбы туттан, тумна сатыыр наада, «стараться избегать навязчивого повторения одинаковых и сходных звуков, употребления неблагозвучных словоформ, труднопроизносимых звуков при соединении слов и т.п.» (2:162)

Билигин дьыала истиилигэр тиэрмини, тэрилтэ аатын тыл бастакы буукубатынан кылгатын туттуу (*аббревиатура*) кизэник тар±анар: СРС, ТГВ ИТФ, МПФ ФТИ, ФЛФ, ЯГСХА, КГФ, АГИКИ о.д.а. Оннук тыл саха тылын сокуонун кэҕэр, киги кулгаа±ар куга±аннык игиллэр.

Соро±ор дор±оону, тылы саҕарыы истиилтэн тутулуктаах буолар, ол стиль произношения – **санарыы истиилэ** диэн ааттанар, *высокий/нейтральный/разговорный С; строгий/свободный С, полный/неполный С, старомосковская/ленинградская школа*, о.д.а. тиэрмини тутталлар.

Холобур, А.В.Шадрин билиҥи немец тылыгар 5 фонетическай И баар диэн суруйар: «1) торжественный С, характерный для официально-торжественной обстановки; 2) научно-деловой С в ситуациях научного общения; 3) официально-деловой С для сферы ОД общения; 4) бытовой С, типичный для ситуаций общения в сферах трудовой деятельности; 5) непринужденный. В передачах разговорного жанра звучит речь неполного типа произношения, т.е. не всегда можно разобрать слово или фразу. В литературно-разговорной речи представлены разнообразные типы фонетической редукции, т.е. пропуска отдельных звуков. При быстрой речи и небрежном произношении имеет место полная ассимиляция звуков (слогов)» (5: 40-50).

Литературнай нуорма±а санарыы толору **И-э** (полный **С произношения**) киирэр. Ол эрэри ТИ араастагыы эмиэ баар:

ДьИ, СИ - диктор И, ол эбэтэр радио, телевидение биэриитигэр дор±оону чуолкай, кирири тылы сурулларынан саҕарыы: *институт директора Николаев Афанасий Иванович, поэт Петр Тобуруокап*;

ДЪИ - сахалы тыэкис ортотугар нууччалы орфоэпия кыбыллар:
Республика Президентэ Москваа±а барда, Семён Данилов айар млэтэ;

НИ - мрдик (высокий) И: *но[э]т, фон[э]тика, муз[э]й;*

УУИ - сцена±а саАарар И (дор±оону чорботон, чуолкай этэр нууччалы уус-уран аа±ыы техниката);

- автор И, поэт бэйэтин хогоонун аа±ар мiрiйэ±э;

- ырыа тылыгар дор±оону угатыы, хогулагыы бутуллар: *Кин дьолун буларыы Күиx окко түспүтүм. Тамахтар, тамахтар, тамахтар. Саас кэллээ, саас кэллээ дэгэллэр.*

КИ - нууччалы суруллар тылы сахатытыы: *бэйиэт Сэмэн Даньыылан, Бүтүр Тобуруокап, Ньюкулаайап, Багылайап, Киргизэлэй;*

Литературнай нуорма±а маннык түбэлтэ киирбэт уонна КИ буолар:

- былдыры, хоҕсо, киги кыайан араарбат саАата;

- индивидуальной И: *литэрэтиирэ, мнүстүтүтүт.*

- нууччалы АБ сабыдыалынан саха дор±оонун нууччалы тартаран саАарыы (*редукция, ассимиляция*): *тох бола (туох буолла).*

Онон сорох тылы саАарыыга **фонетической парадигма** баар буолар диэххэ сiп: *но[э]т/поэт/бэйиэт, Москвааба/Москваба/Москуобаба, Ленин/Элиэнньин, Валя/Баала, генерал/кынныраал, ньадараал.*

2002 с. тахсыбыт «Саха тылын таба суруйуу тылдыта» элбэх киири тылы икки вариантынан суруйары кiмүллүмүр, оннук саАарыы эмиэ баар буолар.

II олукка ыйытыы, соруудах:

1. Ыйытыыга талан толору хоруйдаа:

- СаАа дор±оонун истелистиичэскэй оруола (*функция*)

- Санарыы толору И-э уонна ситэтэ суох И-э

- Араас ТИ дор±оону саАарыы вариана

- Артикуляционной база ийдүмүлэ

- Тыл иһиллэр кэрэтэ (благозвучие речи). Сахалыы санаба дор±оон дьүөрэлэһиитэ

- Дор±оону араастык саАарыы (*произношение*) түрүтэ.

2. Сахалыы сана нуорматын (орфоэпия) кэһиини кэтээн көрүү:

- диктордар, киэн маассаба анаан санарар дьон санатын, интонациятын;

- саастыылаахтарын, тулалыыр дьон, бэйэ санатын.

3. Практической матырыйаалы хомуйуу:

- Саха тылын иһиллэр кэрэтин алдыатыы

- Сахалыы сана (орфоэпия) нуорматын кэһии

- Санарыы ситэтэ суох И-э

- Уус-уран санаба дор±оон дьүөрэлэһиитин истилистиичэскэй оруола

- Сахалыы хоһоонно дор±оон суолтата. Аллитерация: сытыары, туруору, анафора, эпифора, анаэпифора, консонантизм.

III олук. ЛИЭКСИКЭ УОННА СОМОҔО ТЫЛ ИСТИЛИСТИКЭТЭ

1 ТИЭМЭ. ЛИЭКСИКЭ ИСТИЛИИСТИКЭТЭ

Литература:

1. Антонов Н.К. Саха билиИ тылын лексиката. Дь., 1967, 73-83.
2. Афанасьев П.С. Саха билиИ тыла. Лексика. Дь., 1996. 26, 27 &, 97-102.
3. Барлас Л.Г. Русский язык. Стилистика. М., Просвещение. 1978. I гл. 192-207, IV гл. НС, 61-62, V гл. ОДС, 81-83, VI гл. ПС, 108-111, VII гл. ХС, 134-136, VIII гл. РС 167-171.
4. Борисова Н.М. Функционирование языка саха в сфере периодической печати. Автореф. канд. дисс. Якутск, 2000.
5. Васильева Н.Н. Лексические синонимы в языке саха. Я., 1996, 84-91.
6. Васильева Н.Н. Сочетаемость лексических синонимов якутского языка./Якутский язык: лексикология, лексикография. Сб.научн.трудов. Якутск, 1898, 113-119.
7. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. Изд. 3-е. М., Просвещение, 1993. с. 119-133; изд. 2, с. 121-135.
8. Лиханов В.И. Эмоционально-оценочные и экспрессивные слова в ЯЯ. Новосибирск, Наука. 1994, 111-122 с. (приложение)
9. Саха тылын быгаарыылаах кылгас тылдыта. Дь, 1994.

1. Лиэксикэ истилиистиичэскэй характеристиката.
2. ТИ лиэксикэтин ураты бэлиэтэ.
3. Саха тылын ТИ лиэксикэтэ.

I

Саха тылын наукатыгар тыл лиэксичэскэй, грамматической, семантической, истилиистиичэскэй суолтата диэни араараллар. Лиэксичэскэй суолта диэн тыл туох өйдөбүлү кытта ситимнэнэн тугу бэлиэтиирэ, грамматической суолта диэн тыл ханнык санга чааһа, категория, халыып, этии чилиэнэ буолара, семантической суолта диэн тыл үөскээбит төрүтэ ааттанар. Оттон **тыл истилиистиичэскэй суолтата** диэн туох сэмсэ дэгэттээбэ, ханнык эйгэбэ, истиилгэ туттуллара буолар.

Лиэксикэ (Л) - тыл үрүһүн араас салаатыттан истилиистикэ бэлиэтэ ордук кистүмтү, олус баай салаата буолар. Саха тылыгар лиэксикэ истилиистикэтин тугунан матырыйаал балачча элбэх.

Лиэксикэни истилиистикэ иттүнэн киирин, икки бөлөххө араараллар: а) **уопсай туттуллар тыл (нейтральные слова):** сирэй, күн, аһаа, бар; б) **истиил бэлиэлээх тыл:** мөссүүн, аламай манган күн, мотуй, дьүгэлий.

И бэлиэлээх тыл эмиэ икки билихтөөх: а) **эмоциональной-экспрессивнэй Л**, ол аата истилиистиичэскэй бэлиэтэ тыл тирүт, ааттыыр суолтатыгар (*номинативная функция*) сылдыар, «экспрессивно-эмоциональная окраска у

слова возникает в результате того, что само его значение содержит элемент окраски»: *властелин, ханать, арчы, мотуй*; б) **туттулук истиил Л** (7: 121), «к функционально-стилистически окрашенной Л. относятся прежде всего слова, наиболее или исключительно употребляемые в той или иной речевой сфере, соответствующей одному из ФС» (7: 123): *быгаарылынна, а±алыллахтаах*.

Хайа да омок тыла **элбэх синонимнаах**, онтон мксэ истилистиичэскэй бэлиэлээх буолар, ол икки біліххи араасар: а) **мчигэй, мрдэтэр суолталаах** тыл, «разряд слов с положительной характеристикой»; б) **куга±ан, намтатар суолталаах** тыл, «с отрицательной (негативной) характеристикой» (7: 122). Онон лиэкстикэ истилистиичэскэй парадигмата үөскүүр:

Үрдүк истиил	Сүрүн истиил	Намыһах (мара) истиил
Сэбэрэ, мөссүөн, ньуур анаар	Сирэй Көр	Бодо, киэп Харахтаа, кылат

Хайа да біліх игигэр тыл истилистиичэскэй кцмгэ араас тагымнаах. Бастакы біліххи, холобур, «оттенок торжественный, возвышенный, риторический, возвышенно-поэтический, одобрительный, ласкательный: *воздвигать, водрузить, держава, лучезарный, изумительный, ангелочек*» диэн араараллар (7: 122-123). Иккис біліх лиэкстикэтэ эмиэ араас толбонноох. Холобур, «Словарь РЯ» (под ред. С.И.Ожегова) манньк араас бэлиэ (*пометы*) баар: а) разговорная лексика: областн.; диалект.; простор. (*вздуть* в знач. избить; *видать, вихлять, влететь*); вульгар.; шутол. (*вздохатель, виновник торжества, дудки* все); неодобр. (*дакать* все время говорить *да*; *дармоед, дебошир*); ирон. (*витать* в облаках, *душка* приятный человек); презр. (*взяточник, двурушник, душегуб, пошлятина*); бранн.; неценз.; пренебр. (*жмот, зевака*); б) книжная лексика: офиц. (*взимать, взыскание, вменяемый*); спец. (*взрыватель, водоискатель, вкладыш, дебет*); поэт.; высок.; устар. (*взирать, визитер, дабы, даяние, дева*); неол.

«Саха тылын быгаарыылаах кылгас тылдытыгар» (Дьокуускай, 1994) манньк бэлиэ туттуллар: кэпс., поэт., мрд., кісп., эргэр., фольк., диал. Истилистиичэскэй бэлиэтээгин саха тылын тылдыттарыгар са²а киірэн эрэр.

Н.К.Антонов лиэкстикэни манньк біліхтцмр: 1) уопсай туттуллар тыл (*нейтральные*); 2) анал туттуллар тыл. Ол игигэр а) ханнык эйгэ±э, кэмІэ туттарган кіннірц кэпсэтэр тыл, идэ тыла, дьыала тыла, хагыат, публицистика тыла, уус-уран литература тыла, норуот айымньытын тыла; б) хайгыыр, сіблцмр (*положительнай*) сыгыан: мчмгэй сыгыан; мтці иэйиілээх, кіті±мллцмлээх, мрцмлээх; ірі кітцмлээх, уруйдаах, айхаллаах; сэмэлиир, сіблээбэт (*отрицательнай*) сыгыан: буруйдуур-хомуруйар; кцлцц гынар, мгергиир, мі±эр; ігүімньмлцмр, саралыыр тыл (1: 78).

В.И.Лиханов эмоциональнай, экспрессивнэй суолталаах тылы манньк біліххи араарар (8: 111-118):

- бран. (ыыстыыр, мі±эр): *ба±айы, балай, богдо, бытаагах, дьиккэр*;

- груб. (бал-бааччы): *бахтай, бычча±ар, бэлэстэт, бэтэр* (жрать), *дьараар*;

- ирон. (үгэргийр): *бэдик, адьылаа*;
- неодобр. (сирэр): *аамайдаа, адьынат, айаа, бооччой, килик*;
- неодобр.-осудит. (сиилиир): *дархагый, арбаа, аччыагыр*;
- одобр. (хайгыыр, сЭээрэр): *бмгирм, чэбэр, чэнчис*;
- осудит. (сэмэлиир): *айа±алан, айбардаа, айгыгын, албыдый, аЛала, дьэллик*;
- высок. (үрдэтэр), поэт. (хогуйар): *далбарай, ылба±ай, сандал, индл, тунал±аннаах*;
- презрит. (сиргэнэр): *быртах, бээгэй*;
- пренебр. (ахсарбат): *дьаабы, ааргы, алтахтаа, аЛаарый, аЛала, дьэллик*;
- шутол. (элэктиир): *баранаак*.

Бу үксэ истилистиичэскэй парадигма±а киирэр, синонимнаах, этии тас иттүгэр да±аны биллэр ёстиёл дэгэттээх (*окраска*), киги түбэгийхчэ туттубат тыла.

Лиэксикэ±э 2-3 чилиэннээх **истилистиичэскэй парадигма** ордук толору кистир.

Парадигма сирүн чилиэнэ ураты, дэгэт суолтата суох, аатгыр эрэ тыл, «основу лексико-стилистической парадигматики составляет стилистически нейтральная лексика» (3: 195). Манна, холобур, нуучча ЛТ 85 % киирэр.

Парадигма ула чилиэнэ үрдүк И тыла буолар, «стилистически повышенные слова - книжные, а также высокие» (3: 196). Бу үксэ кимрүмлээх, дарбааннаах, хогуйар, ирүктэр, соро±ор эргэрбит эбэтэр киирии тыл буолар, «с эмоционально-оценочной окраской - приподнятой, торжественной, патетической или поэтической» (3: 197). Н/т маннык лиэксикэ 2 % тэн.

Ахсаанынан иккис миэстэ±э, оттон парадигма хаҕас иттүгэр түгэрэр суолталаах (мара) тыл (*сниженная лексика*) турар, «стилистически сниженный лексический слой является самым большим по объему после нейтрального слоя» (3: 197) – нуучча ЛТ 10 %.

Кэпсэтии тыла литературнай нуорма±а киирэр. Оттон тылы сыыга үискэтии, уларытыы, сыыга туттуу **нуорматтан туораагын** (*ненормативная речь*) диэн ааттанар (3: 199). Онон кэпсэтии тыла уонна нуорматтан туораагын диэн тус-тугунан ийдүмүл буолар.

Саха тылыгар И синонимнарын тугунан П.С.Афанасьев маннык суруйар: «Манна ийдүмүлүнэн да, экспрессивнэй-эмоциональной кырааскатынан да уратыласпат, истилистиичэскэй эрэ хайдыгылаах синоним киирэр, оннук синоним тус-тугунан И-гэ туттулар. Саха тылыгар ордук үрдүк И эбэтэр кэпсэтии И ураты тыла уопсай лексика тылын кытта синонимнагыыта бэлиэ. Холобур: *тиэргэн / тусага, үрдүк / добун, ааҕнаа / ада±ый, кир / анаар* эбэтэр *албын / түкүн, дьикти / дьибэ, муода; араас / эҕин, эгэлгэ, араагынай; дьүдүэй / китихтир, тиэтэй / ыксаа»* (2: 63).

Н.Н.Васильева «Лексические синонимы в языке саха» кинигэтигэр (1996) маннык стилистиичэскэй парадигманы ырытар (5: 87):

а) «**нейтральные слова/слова с повышением стиля**». Манна, бастакыта, уус-уран айымныы тылын киллэрэр, «поэтизмы и фольклоризмы, большинство которых составляют архаичные слова, приобретают колорит необычности,

особой поэтичности, красочности в силу традиционного употребления их только в поэтической речи..., что закрепляет их функционирование только в высоком стиле... и отличает их от нейтральных синонимов: *э±эрдэлээ / айхаллаа, иэстэбил / сэт-сэлээн, кѳмстээх / дуула±а*. Иккигэ, хогуйан этэр ньыманы ыйар, «метафоры, различные перифразы, которые характерны для художественного, публицистического стиля: *ыанньыксыт / мрүІ илгэни элбэтээччи, быраастар / мрүІ халааттаахтар, маастар / кімис тарбахтаах, телевизор / кѳіх экран, арыгы / агыы уу, уоттаах утах, кѳіх мо±ой*;

б) «нейтральные слова/слова с понижением стиля». Манна кэпсэтии тылын, кирии тылы уонна түөлбэ тылын киллэрэр, «синонимы из разговорной лексики с ограниченным функционированием в пределах разговорной речи: *олус / атара, айдаан / моргуор, ыарытах / араахыма, атыылаа / батар, кыыгырыс / бурайыс*»; «синонимичные собственно якутским словам заимствования из русского языка, приобретшие стилистическую значимость разговорности преимущественным употреблением в разговорном стиле: *ийэ / маама, бастаан / бэриэт, сон / болтуо, хат / бэриэмэннэй, тох / сырыыптаа, ыанньыксыт / дайаарка*»; «широкоупотребительные слова диалектного происхождения, еще не имеющие статуса литературной нормы, и диалектизмы, функционирующие только в разговорном языке: *дьаагыт / сылаа±ыргаа, омугах / иин, хаба±ыр / чараагыр*" (5: 86-89). Бу тылтан соро±о ЛТ кігүмүн эмиэ сип.

Н.Н.Васильева іссі «семантико-стилистические синонимы» диэн араарар (5: 89).

Мань барытын холбоон лиэкстикэ истилистиичэскэй парадигмата туохтан үөскүүрүн маньк көрдөрүүххэ сөп:

- фольклор, поэзия тылыттан: *тускул, айхал, уруй / эбэрдэ; добун, мэнэ, өндөл / үрдүк, үөһэ;*
- ойуулаан этииттэн: *хара көмүс / нефть; көмүс тарбахтаахтар / маастар, уус; күөх экран / телевизор;*
- кэпсэтии тылыттан: *харахтаа, кылат / көр;*
- нууччаттан кирии тылтан: *чүөчэ / дьахтар; дьээддьэ / эр киһи; баабыска / эбээ; садьыыстаа / олор;*
- түөлбэ тылыттан: *бытаһыт (Томпо) / кутуйах; тигиик (Усуйаана) / тигээйи;*
- харыс тылтан: *биилээх, кырыылаах / быһах; кырдыаҕас, офонньор / эһэ;*
- нууччалыыттан туруору тылбаастан: *уһун сыл / өр кэм; салгынынан тыынар / салгын сиир; дьоллоох киһинэн аабынабын / дьоллоох киһибин дэнэбин, дьоллоох киһибин дии саныыбын, дьоллоохпун дии саныыбын;*
- кинигэ тылыттан: *иһитиннэр / кэпсээ; быһын / өл;*
- ыччат тылыттан: *тобук / мөлтөх, куһаҕан балаһыанньа; хайыһардыыр / куотар; марба / куһаҕан дьүһүннээх кыыс (уол);*
- арго (хаайыылаахтар тылларыттан): *ыраас / харчы; майдаан / ас-үөл, таһас-сап; бөх / милиссийэ; кыһыллар / уруккута милиссийэ үлэһиттэрэ.*

ТИ дiскцур усулуобуйата ханник ба±арар омука маарыннагарын быгытынан, бастаан нууча тылын **ТИ лексикэтин** билсiэххэ сiп (7: 123-132).

1. **НИ**: наука салаатын тиэрминэ уонна уопсай научнай тиэрмин (*узкоспециальные термины и общенаучная терминология*). Манник тыл эмоциональнай кырааската, синонима суох, биир чопчу абстрактнай iйдiблц (*понятия*) (!), теоретическай ырытыыга наадалаах iйдiблц бэлиэтиир тыл. Эмоциональнай кырааската суох. Атын ёстёилгэ тутуннахха, «наукатыйа, м³рэхтээ±имсийэ» сатыыр курдук, олуонатык игиллэр.

2. **ДЪИ** икки бiлiххi араараллар: а) **официальной сурук-бичик тиэрминэ**, «официально-деловая терминология, не имеющая синонимов в общеупотребительной лексике»; б) **анал юридической тиэрмин**, «узкоспециальная юридическая терминология ... имеет яркую функционально-стилистическую окраску и узкое применение». Итини тагынан бу эйгэ±э туттуллар, «канцеляризм» диэн ааттанар элбэх **араас халыып** баар, «общеизвестная лексика, которая обладает ... своего рода экспрессивной окрашенностью» (7: 125). Ол игигэр былыргы ДЪИ кэлбит тыл, «архаичная официальная торжественность: *нижеподписавшийся, вышеозначенный, удостоверять*», кигини биир хайаагынынан ааттыыр тыл, «названия лиц по их функции в официально-деловых отношениях: *истец, ответчик, налогоплательщик, потерпевший, потребитель*» (3: 81), кимi тыллар, «особые служебные слова позднего происхождения: *согласно, в соответствии, по линии, в случае, в результате, а также*» киирэллэр (7: 125).

Манник тылы атын И-гэ туттуу кэмнээх, анал сыаллаах-соруктаах буолуохтаах, «именно этих слов следует избегать», «должно быть строго мотивировано содержанием и сферой речи», «употребление вне текстов законодательных актов и деловых бумаг весьма нежелательно» (7: 125).

3. **ПИ** тылыгар икки бiлi±м араараллар: а) **публицистика анал тиэрминэ**, «специальная публицистическая терминология, в т.ч. газетная: *репортаж, интервью, хроника, обозреватель*» уонна **общественной-политической тиэрмин**: *акция, ратификация*;

б) ча±ылхай эмоциональнай бэлиэлээх, тиэрмин буолбат лексикэ, кiспцт суолталаах тыл: *климат* (обстановка), *потепление* (отношения)" (7: 126).

Манник тыл ПИ хойуутук туттуллар буолан, атын И-гэ киирдэ±инэ эмиз оннук iйдiблц биэрэр, «употребление их в других сферах придает речи публицистичность» (7: 126).

4. **УУИ** тылын чуолкай араарар уустук, тыл баайа барыта туттуллар. Арыый чуолкай быыга диэн, атын И-гэ, холобур, НИ, ДЪИ дьүирэтэ суох, тылдыкка «поэтическое, народно-поэтическое, высокое, торжественное, риторическое, архаичное» диэн бэлиэлээх тылы ааттыахха сiп.

5. **КИ** тылын кинигэ (сурук-бичик) тылыгар утары туруоран iйдцллэр (*книжная и разговорная Л.*). «Книжной лексикой называются такие слова, которые употребляются исключительно или преимущественно **в письменной-книжной сфере**. Разговорная лексика - это такие слова, которые, являясь

литературными, придают речи разговорный характер» (7: 126-127). Манньк тылы атын эйгэ±э тутуннахха, И кэгиллэр.

КИ эмиз икки біліххи арахсар: а) **кэпсэтии литературнай тыла**; б) **литературнай нуорма тас ітгүнээ±и** тыл (*просторечие*). Иккис біліххи «негрубое просторечие» уонна «грубо-просторечная лексика (вульгаризмы)» диэн киирэр (7: 130).

Отгон **түөлбэ тыла** барыта истилистиичэскэй бэлиэлээх буолбатах, ЛТ киирэ илигин быгытынан КИ тыла диэн ійдінір (7: 130).

III

Итини учуоттаан, **саха тылын араас ТИ лиэксичэскэй уратытын** уопсай туттуллар лиэксикэ±э эбии манньк характеристикалыахха сип:

Кэпсэтии ёстёилигэр:

- саха саамай этигэн, тірүт-уус тыла: дьыгүннүр, тыагы мүктэр тыл, эмоциональнай, экспрессивнэй лиэксикэ, сомо±о домох, паараласпыт, хогулагар тыл;

- тыл мүрүйэбэ (узус);

- киирии тыл, уопсай тиэрмин;

- тіілбэ, харыс тыл, жаргон, ыыс-бурут, сии-одуу тыла, ыччат тыла (литературнай нуорма±а киирбэт лиэксикэ барыта).

Уус-уран ёстёилгэ:

- ханыыласпыт, хогуласпыт тыл;

- уус-уран сигилиир ньыма араага;

- тыл мүрүйэбэ (узус);

Сирүн ёстиёлгэ:

- ханнык ба±арар ТИ наада буолар саха тірүт-уус тыла;

- сахатыйбыт киирии тыл, кэлин киирбит нууччалыы этиллэр-суруллар тыл;

- эргэрбит, саҕа мүскээбит тыл;

- киирии тыл, уопсай тиэрмин;

- эмоциональнай-экспрессивнэй лиэксикэ сібүн кірін;

- дьыгүннүр-бодолуур, хогулуур тыл туттуллубат.

Публицистика ёстёилигэр:

- саха тірүт ійдібүлүн, оло±ун-дьага±ын бэлиэтиир тыл, фольклор тыла;

- аныгы общественной-политической олох, быгы-майгы лиэксикэтэ;

- киирии тыл, араас тиэрмин, аат-суол;

- туруору тылбаас тыл

Публицистика лиэксикэтэ олус ылба±ай, куруук уларыа, эбиллэ турар.

Дьыала ёстиёлү:

- киирии тыл, анал тиэрмин;

- кэнсэлэриит тыл (*штамп, клише*);

- араас тэрилтэ, миэстэ, сир-дойду, дуогунас, докумуон аата-суола, нүімэрэ, ыйа-күнэ (*номенклатурные обозначения*);

- бастакы буукубатынан (сүгүі±үнэн) кылгатаң туттар тыл.

Дьыала ёстёйлин лиэкстикэтэ билигин атын ёсòейллэргэ кццскэ ітін киирэр, тылы-³µ улаханнык уларытар, сыы'ырдар.

Наука ёстиёлэ:

- анал тиэрмин, абстрактнай ійдібүл аата, интернациональной лиэкстикэ;
- идэ, салаа наука, техника тыла;

Урут эппит курдук, тус-ту'унан ТИ лиэкстикэтэ кытаанах быыга-кыраныыссата суох.

2 тиэмэ. СОМО±О ТЫЛ ИСТИЛИИСТИКЭТЭ.

1. Сахалыы сомо±о тыл истилиистикэтэ.
2. ТИ лиэкстикэтэ атын истиилгэ ітін киириитэ.

I

Сомо±о тыл истилиистичэскэй бэлиэлээх, туттуллар эйгэтэ эмиэ араастаах буолар, «фразеологические единицы обладают разной степенью экспрессии, среди них есть и стилистически нейтральные... выделяются фразеологизмы с книжной и разговорной функционально-стилистической окраской» (К 132-133).

Нуучча тылыгар *книгэ истиилигэр* туттуллар сомо±о тыл:

а) *былыргы итэ±элтэн тирүттээх*: Альфа и омега. Ахиллесова пята. Вавилонское столпотворение. Иудин поцелуй. Сцилла и Харибда;

б) *уус-уран айымньыттан киирбит*: А ларчик просто открывался. А Васька слушает да ест. Блажен кто смолоду был молод. Тяжела ты, шапка Мономаха.

Кэпсэтии истиилигэр туттуллар сомо±о тыл:

а) *хос суолтата суох*, уобарастаан этэр: Бездонная бочка. Бросать слова на ветер. Взять под стражу. Выйти из себя. Горит в руках. Засучив рукава. Левый заработок. Махнуть рукой. Не в духе;

б) *тигэхтээх, эгэлээх* этии (эмоционально-экспрессивные): Вилять хвостом. Вылететь в трубу. Дурью маяться. Задирать нос. И в ус не дует. Мокрая курица. Перемывать косточки. Под горячую руку. Считать ворон. Чесать язык.

* * *

Сахалыы тирүт-уус сомо±о тылы эмиэ истиилинэн араарыахха сип.

Фольклортан тирүттээх, дьүрү дор±оонноох, тixтирүйэн этиилээх сомо±о домох *ирдик И-гэ* дьүрү:

А±а багын тосту олорбут; ага±ас сарыннаах, мүттээх иттүктээх; иитэ-са±ата биллибэт; күнэ тахсыбыт, күрэгэйэ ыллаабыт; буутун этэ буспут, сугин этэ сиппит; нохтолоох сүрү±э долгуйда, хай±ахтаах быара хамсаата; ириибит уоскун иҗүл, хоммут уоскун хоҥор; хара±ым сырдаата, кixсүм кэҕээтэ.

Ураты бэлиэтэ, дэгэтэ суох сомо±о домох **СИ-гэ** киирэр:

Айа±ар ас киирбэт; ата±а сири билбэт буолла; алаар ата±ар да тийбэт; алаара хаалбыт; кумаардаан да кірбіт; кэрээниттэн тахсыбыт; саа тэбиитигэр киллэрбэт; сирэйэ-хара±а суох; уогуттан түгэрбэт; хара±ын аалар; харыйаны таһары соспут курдук; ытыгыҥ сотунна.

КИ-гэр киирэр намтатар, хогулуур суолталаах сомо±о домох:

Айа±а оҕойон олорор; айа±ын бүлээ; аллараа сылаах буол; агаабыт игитигэр холлор; багыҥ хатарыам; биир күрдүккэ ииктииллэр; буор сирэй; игэ хайда сыста; иэнин хастаабыт; кутуругун купчуппут; орох тэппит; сирэйэ түмүлэммит; саахтаах салааска±а олорто; күрдүгэр чохчойбут; ыт буутун туттум.

Мань тагынан билиһи саха тылыгар нууччалыыттан тылбаас сомо±о тыл киирэн, саха тылыгар олохсуйар. Холобур:

ПИ-гэр: уочараттаах кірсүгүм, тылаагыҥнаах боппурус, сирдээх политика, боччумнаах кэпсэтии, утумнаах (тагаарыылаах, сыралаах) мүлэ, дьыалабыай сыгыан, далаагыҥнаах быгаарыы, суолталаах сырыы; того±олоон (чорботон, кичэйэн) бэлиэтээтэ, салайан (тэрийэн) ыытта.

ДЬИ-гэр: дьыала интэриэгийэр, салайааччы быгытынан, бэрэбиэркэ түмүгүнэн, бастатан туран, биир (иккіс) іттүттэн, салалта іттүттэн, итиннэ сыгыаннаах, быгаарар сыаллаах, ол игигэр, итиннэ оло±уран, этиллибитинэн сибээстээн, мүгэ ыйылыбытын курдук, аахпакка (киллэрбэккэ) туран, итинник усулуобуйа±а, тустаа±ынан о.д.а.

НИ-гэр: саа суолу арийар, тирээн турар проблема, кэскиллээх хайысха, күрдүк тагыҥ, олоххо суолталаах, бол±омто±о ылан, ситигиилэргэ оло±уран, опыт кірдірүмүнэн, эппити түмүктээн, урут этиллибитин курдук, автор бэлиэтииринэн, дьаныардаах мүлэнэн, суол хаалларда, о.д.а.

II

Саха тылын ТИ ырытылла илик буолан, билигин нууччалыы араас ТИ-гэр туттуллар тыл ситимин халыбыҥ, сомо±о тылы тылбаастаан, дэгэтин араарбакка, араас эйгэ±э алар кырыытыттан туттар түбэлтэ элбээтэ. Итиннэ ордук хойуутук дьыала, наука истиилин лиэксикэтэ, ол игигэр сомо±о тыла (*фразеология*), атын И-гэ киирэн, олохсуйан барар.

ДЬИ, НИ тугу барытын атынтан арааран, чопчулаан, чуолкайдаан биэрэр соруктаах, оноҥ быгаарар, сигилиир тыла быдан элбэх. Атын эйгэ±э ону барытын түмүктэн истэххэ, ійдінір суолу хатылыыртан саха тыла сыгырар, этиитэ угуур, дор±оонун кэрэтэ симэлийэн, уу-хаар тылбаас тыл буолан игэр.

Холобур, этиигэ *ахсаан, кээмэй, уста, тэтим, тагыҥ, иэн, суума, устуука, тэІ, болдьох, биричиинэ, түбэлтэ* о.д.а. ис хоҕоонуттан биллэр тыл киирэр:

1) **ДьИ-тэн:** Сылгы сүгүмүт ахсаана тигиндй? Хамнас кээмэйэ улааттыа±а. Сирбит иэнэ киэин билэбит. Түргэн тэтимнээхтик сайдар. Муньбах 2 чаас устата барда. Уу мрдигин тагыма 45 см түстэ. 100 тыг. суумалаах сурутуу. 10-15 устуука тэлиэгэ. Сүгү илүмтэ 200 тибі±і тэІнэстэ. Тігі болдохтоох кэмІэ? Кірүмү кэмигэр эттилэр. 70 гектардаах баагына сиригэр. Бурдук сиэмэтин ыста. Хортуоппуй мүнүмүн хомуйбута. Почтанан сибээс млэгиттэрэ.

2) **НИ-тэн:** Кыраныысса 40 тыг. км тэІ. 7 метргэ тэІнээх тыал түгү±э. 500 га иэннээх ойуур умайар. Салгын температурата 30 кыраадыс. Күн-дьыл туругун тугунан. Россия государствотын састаабыгар киирбитэ. Индигиргэ ірүс борохуота кэллэ. Сир луугун хомуйаллар. Нуучча омугун биір іс хогооно. Француз норуотун кыыга млэлээбитэ. Сахалыы уус-уран литература айымныыллара. Нуучча тылын предметин туттараллар.

3) **ПИ-тэн:** Дьэ кэргэн оло±ун уйгутун хааччыйар. Дьон оло±ун эйгэтин тупсарыы. Иити-мірэтии млэтэ тупсар. Чаагынай бас билигэ баар дьэилэр. Эми рецепт быгытынан босхо ылыа±а. Милтигүн туох биричинэттэн та±ыста? Итинник тибэлтэ буолар.

Манна бэлиэтэммит тылы китүтэн баран, соро±ор сыгыарыы эбэн, тыл миэстэтин уларытан, сахалыы мчүгэй этии оҕоруохха сип.

III олукка ыйытыы, соруудах:

1. Ыйытыыларга хоруйдаа:

- Лиэксикэ истилиистикэтэ тугу үөрэтэрий, лексикологияттан уратыта?
- Лиэксикэ истилиистиичэскэй суолтата диэн тугуй?
- Уопсай туттуллар тыл уонна истиил бэлиэлээх тыл диэн тугуй?

Эмоциональнай-экспрессивнэй лиэксикэ уонна туттулук истиил лиэксикэтэ?

- Тыл күүрээнинэн көрөн туох истиилгэ наарданарый?
- Лиэксикэ истилиистиичэскэй синонима диэн тугуй?
- Лиэксикэ истилиистиичэскэй парадигмата туохтан үөскүүрүй?
- Саха тылын ТИ лиэксикэтин ый.

- Сахалыы түрүт-уус сомо±о тыл истиилинэн хайдах наарданарый?

- Нууччалыыттан тылбаас сомо±о тыл саха тылыгар киирэн, истиилинэн хайдах наарданарый?

- Паараласпыт тыл истилиистикэтэ.

- Хоһуласпыт тыл истилиистикэтэ.

- Тыл үөрүйэбэ диэн тугуй?

- Биір истиил лиэксикэтэ атын истиилгэ ігін киірдебинэ туох буоларый?

2. Саха тылын туттулук истиилин лиэксикэтин бэйэ холобурунан арий:

- КИ лиэксикэтэ

- УУИ лиэксикэтэ

- СИ лиэксикэтэ

- ПИ лиэксикэтэ

- ДьИ лиэксикэтэ

- НИ лиэксикэтэ

IV олул. ТЫЛЫ ҮӨСКЭТЭР, ХАЛЫЫПТЫЫР НЫМА ИСТИЛИИСТИКЭТЭ

Литература:

1. Барлас Л.Г. Русский язык. Стилистика. М., Просвещение. 1978, С. 207-211.
2. Грамматика современного якутского языка. М., Наука. 1982, С. 111-124, 162-167, 215-216.
3. Дьячковой Н.Д. Саха тылыгар сорох эмоциональной-экспрессивнэй сыһыарыылар / Сахабыт тылын сайдытын торумнаан. Эпп. Эрэдээктэр Г.Г. Филиппов. – Дьокуускай: СГУ, 2009 с. С. 38-71.
4. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. М., Просвещение, изд. 3-е. М., Просвещение. 1993, С. 133-136.
5. Оконешников Е.И. Лингвистические аспекты терминологии языка саха (На материале общей и отраслевой лексикографии). – Якутск: Изд-во СО РАН Якут.филиал, 2004. С. 82, 134, 144, 151.
6. Саха билинни тыла. Морполуогуйа: устудьуонна аналлаах үөрэх кинигэтэ / Н.К. Антонов уо.д.а. – Дьокуускай: Бичик, 2009, С. 8-37.
7. Саха тыла: функциональной истиил. Научнай ыстатыйа хомуруннуга. Дь. 2003, С. 40-44.
8. Сахалы термины оҕоруу. Научнай ыстатыйа хомуруннуга. Дь., 1995.
9. Слепцов П.А. Якутский литературный язык. Истоки. Становление норм. Новосибирск, Наука. 1986, С. 156-157, 207-211.
10. Филиппов Г.Г., Винокуров И.П. Саха тыла. Дь., Бичик. 1996, С. 65-67.

1. Тылы үскэтэр ньыма истилиистикэтэ.

2. Сахалы тылы үскэтэр ньыма истилиистиичэскэй бэлиэтэ.

I

Киги кигиттэн тиріин тэнийэрин курдук, тыл тылтан үскээн, элбээн, кэҕээн иҕэр айылгылаах.

Араас омул тылы үскэтэр ньымата элбэх уратылаах: сорох тыл иннигэр-кэннигэр эбиллэр, сорох тыл кэннигэр эрэ эбиллэр. *Аффикс* (часть слова, имеющая грамматическое значение и видоизменяющая значение корня) - *префикс* (аффикс, стоящий перед корнем), *инфикс* (внутри корня слова), *суффикс* (стоящий после корня), *постфикс* (стоящий после корня, окончание) Сорох тыл сыһыарыыта солбуйсан и'эр (*флективнэй*), сорох тыл киэнэ дьапталлан и'эр (*агглютинативнай*).

Омул характера уонна тылы үскэтэр ньымата то±о эрэ маарыннагар курдук: нуучча омул бэйэтин курдук тыла олус ылба±ай, үскэмэй; онуоха холоотоххо, саха тыла тоҕкуруун, ылбычча сыһыарыы сыстан, саҕа тыл үскээн биэрбэт.

Тылы мiскэтэр ньыма араас истилистиичэскэй суолталаах буолар, ол иксмгэр чуолкай ийдinиp.

Холобур, нуучча тылыгар сорох приставка, суффикс чопчу И-гэ дьдирэ, соро±о уопсай лиэкстикэ±э киирэр; сорох приставка омук тылыттан киирэр: **архи-, квази, супер-, мини-**; суффикс истилиистикэтэ тыл лиэксичэскэй суолтатыттан кiрин, уларыйуан сип: *голосистый* (КС) - *азотистый* (НС). Оттон сорох суффикс тыл ахсын кыайан сыстыбат: *тупизм, глазастость, активнуций* диэн буолбат.

Истилиистикэ ирдэбилэ хайа ба±арар тылга маарыннагарын быгытынан, нууччалыы приставка, суффикс истилистиичэскэй суолтатын кылгастык билсиэххэ наада. Нуучча тылыгар тылы мiскэтэр ньыма туттуллар эйгэтин маннык араараллар:

Приставканан мiскцир тыл истилистиичэскэй бэлиэтэ маннык араастаах:

ПИ, УУИ туттуллар мрдик истииллээх (**книжно-возвышенный, высокий, торжественный стиль**) приставкалар *вз-* (*вс-*), *воз-* (*вос-*), *низ-* (*нис-*), *со-*: *взошел* (на престол), *воскликнул, возгорится* (пламя), *востребовать, низвержение* (царя), *ниспадают* (волосы), *содружество, сосуществование, сочувствие*;

НИ туттуллар киирии приставкалар *архи-* (очень), *квази-* (мнимый), *анти-* (против), *супер-* (большой), *мини-* (малый): *архиважный, квазинаука, антинаучный, супердержава, миниэксперимент*.

Суффиксанан мiскцир тыл маннык истилистиичэскэй бэлиэтэ ыйыллар:

-ние, -ение (-ание), -ация, -изация, -ство, -ость, -ование, -ирование о.д.а. суффиксалаах тэгили суолталаах аат тыл, тиэрмин суолталаах буолан ДЪИ, НИ ураты бэлиэтэ (**книжно-нейтральные, нормативные**) буолар: *воспитание, механизация, производство, проводимость, страхование, финансирование*;

-тель идэни бэлиэтиир, бары И-гэ туттуллар: *основатель, собиратель*;

- суффикс «сирин И - мрдик И» парадигманы мiскэтэр тыла баар буолар: *сыновья-сыны* (отчества), *отвечал-ответствовал, дарить – даровать* (жизнь), *убитый-убиенный* (безвинно).

УУИ, поэзия±а, туттуллар халыып: (небесная) *синь*, (яркая) *зелень*, (водная) *гладь*, (земная) *твердь, высь, ширь, даль*.

КИ киги аатыгар араас суффикс эбиллэр: *Маша, Машенька, Машка, Ванечка, Ванька, Андрюша, Андрюшечка, Андрейка, Андрюха*.

УУИ, КИ *-ик, -чик, -енок, -еньк-* (*-оньк-*), *-ушк-* (*-юшк-*) ньырамсытар (*уменьшительно-аскательные*) суффикс: *рыбка, зайчик, маленький, бородушка, маменька, матушка*.

УУИ, КИ ахсарбат суолталаах (*разговорно-просторечные*) **-ак, -ач, -ун, -ук, -ок, -ак, -як, -лк-, -ш-, -уш-, -аст-, -ин-, -ищ-**, о.д.а. суффикс: *рвач, толкач, болтун, зубрила, гуляка, растеряша, киношка, пьянчуга, горластый, деваха*;

II

Саха тылыгар үскэтэр ньыма манньк **араага** баар: дорбуон аралдьһытынан (*онтон - оттон, остуоруйа – устуоруйа, солун - сонун*), маныаха майгынныыр суолтаба тыл силлигиитинэн (*бу күн - бигин, олох мас - олоппос, сарсын эрдэ - сарсыарда*); лиэкстикэ ньыматынан (*сырдык* – физ.: “свет”, общ.: “образование, развитие”; *салаа* – 1. туох эмэ лабаата, умнаһа, 2. өрүс салаата, 3. (тэрилтэ, үөрэх салаата); морфология ньыматынан (сыгыарынан, ханыылаан (*қин-дьыл, олох-дьагак*), хатылаан (*һат-һат, ытаа да ытаа*), аттаран (*оҕо курдук, эһэ курдук, ким эрэ, хайа эмэ, тосту тут, баар гын, күлүү гын, чыып диэ, киһи буол, ол иһин, ол аайы, онтон сиэттэрэн*) үөскэтии); тыл ситиминэн үөскэтии ньымата (*ба±а батата, сылгы чыычаа±а*) (5: 8-37).

Саха тылыгар үскэтэр **сыгыары ахсаана** элбэх. Ону сорох үлэ±э **саһа чаагынан** (2, 5, 9), сорох үлэ±э **үскэмэй/үлүктүйдүт** диэн (7), **киэһик/сэдэхтик туттуллар** диэн билиһтүмүллэр. Үскэтэр сыгыары истилистиичэскэй суолтатын тугунан араас үлэ±э этии элбэх.

Сыгыары үгүс итти **ханньк ба±арар ТИ туттуллар** уопсай суолталаах тылы үскэтэр: **-гыт, -был, -ык, -аах, -һыа, -лык, -лаах, -ыыр, -хай**, о.д.а. *Холобур, атыыгыт, сатабыл, ыйытык, уураах, шистэнһэй, багылык, эргиир, хаардаах, халтархай*. Киһи сахалыы аатын үөскэтэр сыгыарылар эмиэ И бэлиэтэ суох диэн ааттаналлар (эр дьон, дьахтар аатын үөскэтэр сыгыарылары “Саха билиһни тыла. Морполуогуйа” кинигэбэ 22-23 сирэйгэ көр).

Араас ТИ **ордук чуолкай** манньк ньымалары ааттыахха сип:

1) КИ, УУИ

- ханыыласпыт тыл: *уот-күс, кэлиһ-барыы, ытаа-соһоо, киэ-куол*;

- кыччаттар, ньырамсытар **-каан, -чаан, -чык, -тай, -чай** сыгыары: *эһэкээн, тойокоон, кыысчаан, чуораанчык, сэгэртэй, үйэнтэй, харангачай буолла*;

- да±аагын аат экспрессивнэй дэгэттээх сыгыарыта **-мсах, -мта±ай, -тыһы** (-дыһы, -лыһы, -һыһы), **-тай, -чай, -лаах, -лаахай, -каан**: *сонумсах, оҕомсох, дьахтарымсах, кыыгырымтабай, төгүрүктүһү, аһалатыһы, кугастыһы, сайабаастай санаалаах, эйбэстэй мичээр, амарахчай харахтаах, нарынчай тыллаах, мааныылаах (-лаахай) ыччат, улууканнаах кыайыы, хорсуннаахый салаат, аччыгыһкаан, обугуркаан* (3: 38-71);

- дабааһын аат күмүрдэр эбиискэтэ: *кып-кытыл, хабыс-хараһа*;

- хатыланар олохтоох тыл: *үрдүктэн үрдүк, үрдүк да үрдүк*;

- туохтуур күрүһүн үскэтэр **-ыаккалаа, -талаа, -ыталаа, -махтаа** о.д.а. сыгыары: *ойуоккалаа, а±алтаа, баайыталаа, барбахтаа*;

- дьүгүннүр, тыагы үтүктэр тыл: **-р±аа, -ырбаа, -рдаа, -һнаа**, о.д.а. сыгыарыта: *тогур±аа, хардыр±аа, хонордоо, ыр±аһнаа*.

- ньырамсытар суолталаах *сыыта, о±ото, дуома, котоку, барахсан, муһнаах, эрэйдээх* эбиискэлээх аттарыы халыһы: *килиэп о±ото, о±ом сыыта, ытыгын сыыта, ого±ун дуома, диэриэбинэм эрэйдээх, дойдум барахсан*;

- сэниир, ахсарбат эбэтэр сиблээбэт суолталаах *ба±ас, ба±айы, би±и, обургу, диэхтээн, буолаахтаан, бэйэлээх, аххан, хаан* эбиискэлээх аттарыы халыып: *кени ба±ас, киги би±илих, ол обургу, мин диэхтээн, эн бэйэлээх, уола хаан* (9).

2) НИ, ДЬИ, ПИ

- термин суолталаах **-ыы, -аагын** сыгыарыылаах аат тыл (синонима суох): *дьайыы, хамсатыы, итийи, баттаагын, кэтирээгин, килигннээгин;*

- хайааччы аатын бэлиэтиир **-ааччы, -быт, -быт+лар** сыгыарыылаах кicпцт аат туохтуур, "названия лиц по их функции в официально-деловых отношениях" (1: 81): *быыбардааччы, буруйданааччы, квартира ылбыттар, кыайбыттар;*

- предмет хаачыстыбатын бэлиэтиир **-мта, -мтыа, -м, -х, -аайы, -аас, -ла, -тыы**, о.д.а. сыгыарыы: *кыамта, эргимтэ, ууллумтуо, олорумтуо, сабардам, мискэм, сабах, кыах, кураайы, булкаас, кииттиилэр, бурдуктуулар;*

- хайаа'ын бэлиэтин к³рд³р³р сы'ыаты м³скэтэр **-тык**: *бол±омтолоохтук, сатабыллаахтык, кырдьыктаахтык, иту'±этиилээхтик.*

Наука эйгэтигэр, дьыала тылыгар **-аагын, -ыы** сыгыарыы бастаан нууччалыы тиэрмини, мiрэх кинигэтин тылбаастыыр наада±а киирбитэ, кэпсэтии тылыгар улаханлык туттуллубат этэ. Ол тугунан П.А.Слепцов манлык суруйар: «Ясно, что новообразования с аффиксами **-ыы** и особенно **-аагын** в то время не получили еще развития, однако в литературе общественно-политического содержания формы с аффиксом **-ыы** начинают употребляться довольно активно», «в течение 20-х гг. совершенно ничтожными были новообразования с аффиксом **-аагын**», «слова с аффиксом **-аагын**, появившиеся в течение 30-х гг., также преимущественно были книжными, большей частью тяготеющими к публицистическому и официально-деловому стилю», «П.А.Ойунский, верный своему лексикографическому принципу, старался употреблять эти новообразования для выражения значения русских слов определенной морфологической структуры (отвлеченные названия действий с суффиксами **-ение, -ание, -ация, -изация, -фикация, -ство, -сть -ТП**)» (8: 156-157, 207).

Кэлин мискээбит буолан, **-ыы, -аагын** сыгыарыылаах тыл терминтэн атын суолта±а мксгэр синоним халыыптаах буолар (тирцт аат тыл, аат туохтуур, сыгыат туохтуур, аттарыы халыып). Оттон билигин кэпсэтии тылыгар тийэ олус киэлик тар±анан, ол тирцт-уус сахалыы синонимнарын мтмрйэн эрэр. Ол тмцгэр ФС бэлиэтэ суураллар, кинигэ ёстёилэ кннээ±и тылга-иски итин киирэр, тыл-ис культуурата тгэр. Ити тугунан П.А.Слепцов этэр: "Так переводная литература, влияние русского языка обусловили небывалую активизацию аффиксов **-ыы, -аагын**", "тексты, насыщенные терминологическими инновациями (особенно образованиями с аффиксами **-ыы, -аагын**, многочисленными русизмами), становятся как бы одноплановыми, "безликими", невыразительными" (8: 157)

Онон сана чааһын истилистиичэскэй парадигмата диэн баар буолар:

Үөскээбит аат тыл	Атын сана чааһа	Төрүт уус	сахалыы
-------------------	-----------------	-----------	---------

		синонима	
төрөппүт наада	сүбэлээхинэ	Аат тыл	төрөппүт сүбэтэ наада
дьиэни туһунан	өрөмүөннээхин	Аат туохтуур	дьиэни өрөмүөннүүр туһунан
полигон сылдыан эмсэбэлээбит	ыраастааһыныгар	Сыһыат туохтуур	полигон ыраастыы сылдыан эмсэбэлээбит
итини ытытыллар	көрдөөһүн	Туохтуур	итини көрдүүлэр
норуот чинчийбитэ	үөскээһинин	Аттарыы халыып	норуот хаһан (хайдах) үөскээбитин чинчийбитэ

Билигин сахалыы тиэрмини оҕоруу, абстрактнай суолталаах ийдүбүлү бэлиэтиир тылы булуу саха тылын сайыннарыы тирээн турар улахан соруга буолар, ол хайысхага саҕа киирдүүн элбэх:

1) саха тылын үрүмүөх сыгыарыытын туганан: **-там, -ык, -нык, -был, -ба, -тыт** о.д.а.: *иккитэм* (двучлен), *элбэхтэм* (многочлен), *эбик* (суумма), *үскэтик* (продукт), *тэһэнэтик* (равенство), *тэһэнэтиги* (неравенство), *бүтүмү* (бесконечность), *хардабыл* (реакция), *эрчилбэ* (тренажер), *үүмүк* (треугольник), *күнүк* (прямоугольник), *биириннык* (понедельник), *кэрэгит* (удостоверение), *тулуйумас* (толерантность), *соруктал* (проблема), о.д.а.;

2) тылы ситиминнэрэн: *түбүтүс* (головагрудь), *ийкүр* (ий күүрэхтэһиитэ), *кустумус* (утконос), *элбэхтэм* (элбэх чилиэн - многочлен), *иккитэм* (икки чилиэн - бином);

3) атын саҕа чаагын аат суолтатыгар туттан: *холбос, сайдыс, тобул, амсай, кииргэ* о.д.а., маннык тыл билигин ордук тэрилтэ аата буолар;

4) сэдэх да буоллар, нууччалыы суффикс сахатыгар: (сүмүрүүн+ик - Л.Попов), наады+умас (надобность) (8: 12-16);

5) эргэрбит тылы сөргүтэн: *одуруун* (трахома), *сотуун* (сибирская язва), *ана* (эпилепсия), *собуо* (зоб), *чахыла* (глаукома);

6) тылы ситимнэн: *бас билии* (собственность), *онорон таһаарааччы* (производитель), *ирбэт тон* (вечная мерзлота), *кумах суйдам* (песчаная пустыня), *таас суйдам* (каменистая пустыня), *муус суйдам* (ледяная пустыня), *туой суйдам* (глинистая пустыня);

7) хас да тылаах уустук ситиминэн: *сир хамсааһынын тулуйар тутуу* (антисейсмическое строительство), *сир туһалаах баайын саппааһа* (5: 82, 134, 144, 151).

Ол гынан баран үүс тыл билигин тиэрмин быгытынан наукага да, олоххо да ситэ олохсуйа илик, ылыммат дьон элбэх. Түгү да буоллар, саҕа тылы үскэтии, тиэрмини оҕоруу үлэтэ салгыы баран иһиэхтээх.

IV олукка ыйытыы, соруудах:

1. Тылы үөскэтэр, халыыптыыр ньыма истилиистикэтэ тугу үөрэтэрий?

2. Сахалы тылы үөскэтэр, халыыптыыр ньыманы туттулук истииллэринэн наардаа, бэйэ холобурунан дакаастаа:

- КИ тылы үөскэтэр, халыыптыыр ньымата
- УУИ тылы үөскэтэр, халыыптыыр ньымата
- ПИ тылы үөскэтэр, халыыптыыр ньымата
- ДЬИ тылы үөскэтэр, халыыптыыр ньымата
- НИ тылы үөскэтэр, халыыптыыр ньымата

У олуҕ. МОРФОЛОГИЯ ИСТИЛИИСТИКЭТЭ

Литература:

1. Барлас Л.Г. Русский язык. Стилистика. М., Просвещение. 1978, с. 212-222, 62-67, 83-85, 111-113, 171-173
2. Васильев Г.М. Якутское стихосложение. Якутск: Якуткнигоиздат, 1965.
3. Воронкин М.С. Северо-западная группа говоров якутского языка. Я., 1984.
4. Грамматика современного якутского литературного языка. Новосибирск, Наука. 1995.
5. Данилова Н.И. Местоимение в якутском языке. Якутск, 1991.
6. Дьячковская М.Н. Аллитерация и рифма в якутской поэзии: проблемы эволюции и классификации. – Новосибирск: Изд-во Сиб.отд., 1998.
7. Иванова С.В. Саха тылыгар этии туттаах чилиэннэрин истиилистикэтэ (икки састааптаах судургу этии). Филолог. наука канд. степенин көмүскүүр дисс. автореферата. Дьокуускай, 2002. – 24с.
8. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. М., Просвещение, изд. 3-е. М., Просвещение. 1993, § 20.
9. Коркина Е.И. Наклонения глагола в якутском языке.
10. Манчурина (Сыромятникова) Л.Е. Стилистические особенности глагола в современном якутском языке (слово-формообразовательные и словоизменительные категории глагола). Автореф. канд. дисс. Якутск, 2003.
11. Петрова Т.И. Ыраастык сахалы саҕарых. Дьокуускай, 1996.
12. Саха билинни тыла. Морполуогуйа: устудьуонна аналлаах үөрэх кинигэтэ / Н.К. Антонов уо.д.а. – Дьокуускай: Бичик, 2009, 8-37 с.
13. Саха тыла: функциональной истиил. Научнай ыстатыйа хомурунньуга. Дь. 2003, 40-44 с.
14. Слепцов П.А. Төлкөнү түстүүр төрөөбүт тыл. Дьокуускай, 1999.
15. Слепцов П.А. Якутский литературный язык. Истоки, становление норм. Новосибирск, Наука, 1982.
16. Слепцов П.А. Якутский литературный язык. Формирование и развитие общенациональных норм. Новосибирск, Наука, 1990.
17. Торотоев Г.Г. Функционально-стилистическая дифференциация определений в современном якутском языке. Автореф. дисс. к.ф.н. Якутск, 2006.

18. Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. I ч. Простое предложение. М.-Л., 1950.
19. Убрятова Е.И. Согласование в якутском языке / Исследования по синтаксису тюркских языков. М., 1962.
20. Филиппов Г.Г., Винокуров И.П. Саха тыла. Тыл баайа. Саҥа дорҕооно. Тыл тутула (Грамматика ыйынньыга). Дьокуускай: Бичик, 1996 – 192с.
21. Харитонов Л.Н. Современный якутский язык. Фонетика и морфология. Якутск, 1947.

1. Морфология истилиистиическэй бэлиэтэ лексиканы кытта тэҥнээтэххэ, олус чуолкай кистибэт уонна кыа±а да±аны олус улахан буолбат (8: 139) диэн ийдүбүл билигин уларыйан, тыл үрүтүөр грамматическай (морфологическай уонна синтаксическай) истилиистикэ диэн тиэрмин кирийдэ. Р.К.Кунгуров “Семантико-стилистические особенности формообразующих морфем имени существительного в узбекском языке” (1982) диэн үлэтигэр грамматическай истилиистикэ грамматикаттан туох уратылааҕын суруйар: “И грамматика и грамматическая стилистика изучают грамматические средства языка. Однако грамматика изучает предметно-логическое и грамматическое значение слова, формы или конструкции, а грамматическая стилистика изучает их дополнительное экспрессивное, коннотативное, синонимические значения и их функциональные особенности. Таким образом, грамматика дает для стилистики материал, служит для нее основной базой, а стилистика раскрывает потенциальную стилистическую окраску грамматических категорий и форм (стилистическая окраска может быть узуальной и окказиональной)” (43).

Морфология истилиистикэтэ синонимнаһар халыбы, варианты, истилиистиическэй кырааскалаах саҥа чааһын, морфологическай халыбы көһөрөн туттар түбэлтэни уонна араас морфологическай халыып, категория ханнык истиил бэлиэтэ буоларын үөрэтэр. Б.А.Оррас нуучча тылыгар саҥа чааһын истилиистикэтэ тугу үөрэтэрин “О задачах стилистической характеристики частей речи” ыстатыйатыгар манньк арыйар:

- стилистической дифференциации вариантных и синонимических грамматических средств, под которой следует понимать распределение по стилям речи вариантных или синонимических грамматических форм, отличающихся друг от друга по стилистической окраске;

- стилистической дифференциации грамматических средств, не обладающих вариантными или синонимическими формами, но имеющих определенную стилистическую окраску;

- изменений в стилистической окраске грамматических средств;

- индивидуального использования стилистически окрашенных грамматических средств;

- целенаправленного использования писателями и поэтами стилистически окрашенных или нейтральных грамматических форм как языковых средств, выполняющих авторскую идейно-художественную задачу (Б.А.Оррас, 82-84).

Оттон Н.А.Баскаков түүр тылларыгар морфология истилиистикэтэ манньк сорукутааҕын бэлиэтиир:

- определение того, к какому стилю относятся те или иные языковые факты в плане сферы употребления, какими стилями они ограничиваются;
- раскрытие стилистических возможностей синонимических грамматических категорий, например, дополнительных оттенков значения, возможностей экспрессивной оценки и.т.п.;
- определение оттенков значения грамматических форм, сочетаний, предложений и других конструкций, которые создаются ими в зависимости от контекста (определение коннотативного значения);
- рассмотрение языковых фактов с точки зрения временной и пространственной модификации и.т.д. (61, 64, 58).

2. Саха тылыгар морфологическай халыып эмиэ истилистиичэскэй кырааскаланан, араас функциональнай истиилгэ наарданан туттуллуон сөп. Холобура, туохтуур билинни кэмин мэлдьи буолар суолтата наука (*Лена Хотугу Муустаах океанга түһэр*), оттон хайаан да буолар суолтата дьыала истиилин (*Уураах тахсыбыт күнүттэн олоххо киирэр*) бэлиэтэ буолар. Маны таһынан, истилистиичэскэй парадигма буолар а±ыйа±а суох халыып баара билиннэ (МЛЕ), холобур, төрүт уонна атынтан туһайыылаах туохтуур (*бигэргэттилэр/бигэргэтилиннэ*). Ону кытта, үгүс морфологическай халыып функциональнай-истилистиичэскэй кырааскаланар, ол аата, дэгэт суолтатын ханнык этиигэ, туох тылы кытта, тиги хойуутук туттаран эмиэ истиил бэлиэтэ үскүр.

3. Саха тылыгар саҕа чаага үскүр уонна уларытар түрүт-уус халыыптарыгар эбии билигин нуучча тылын сабыдыалынан элбэх синоним халыып тар±анар. Ону истииллэринэн наардаан сөпкө тутуннааха, П.А. Слепцов бэлиэтиринэн, тыл истилистиичэскэй кыа±а улаатар (2: 12)

4. Нуучча тылын сабыдыалынан киирэр халыып сүнньүмүнэн дьыала, докумуон тылын, үрэх кинигэтин тылбаагыттан тар±анар уонна үксүгэр саха түрүт тылыгар синонимнаах. Онон, саҕа үскүр истииллэргэ, ол аата ДьИ, НИ, ордук дьүрү буолар. Оттон сэмсэ, истилистиичэскэй суолтата суох варианты литературнай нуорманы кэгии (эбэтэр сэргэ туттулар халыып) курдук күүрүххэ сип.

Саха тылын морфологиятын үгүс-элбэх ахсааннаах халыыбын истиилистикэтин ырытан күүрү саҕа са±аланан эрэр (С.В.Иванова, Л.Е.Манчурина (Сыромятникова), Е.С.Герасимова, И.В.Собакина, устудьуоннар дипломнай үлэлэрэ, о.д.а.). Инники итүгэр бу үлэ±э улахан коллектив ылсан үлэлиэ диэн эрэнэбит. Оттон билигин холобур курдук ордук чуолкай истиил суолталаах түбэлтэлэри күүрүтүт.

1 тиэмэ. ААТ САҢА ЧААҤЫН ИСТИЛИИСТИКЭТЭ.

1. Анал аат тыл истиилистикэтэ.

Иванова С.В. Саха тылыгар этии тутуу чилиэннэрин истиилистикэтэ (икки састааптаах судургу этии). Филолог. наука канд. степенин көмүскүүр дисс. авторефератынан (7).

Анал аат хас биирдii иcтиилгэ туттуллар кээмэйэ, арааһа тус-туспа буолар. Сир-дойду, тэрилтэ, бэчээт органнарын о.д.а. аата, киһи анал эбэтэр хос аата, киһи толору аата-суола (араспаанньата, аата, а±атын аата), сыһыарыы, сыһыат, да±ааһын аат, уус-уран быһаарыы (*эпитет*), соло-дуоһунас, үтү-йү о.д.а. эбиилээх уустук анал аат, анал ааты буукубанан кылгатыы (*аббревиатура*) иcтиил ахсын туттуллар уратылаах.

Анал аат араас кiрүгэ иcтиилгэ маннык туттуллар:

Иcтиил э	Сир аата	Тэрил тэ аата	Толо ру аат	Киһи аата эрэ	Хос аат	Тард ыы сыг.	Кычч ат. сыг.	Эпит еттэ эх	Соло, дуогу нас	Бууку бана н кылг.
Кэпсэт ии	+	-	+	+	+	+	+	+	+-	-
Уус- уран	+	+-	+	+	+	+	+	+	+-	-
Публиц .	+	+	+	+	+-	+	+-	+	+	+
Дьыала	+	+	+	-	-	-	-	-	+	+
Наука	+-	-	+	-	-	-	-	-	+	-

Киһини ааттааһын сааһыттан, социальнай балаһыанньатыттан тутулуктаах. Официальной кэпсэтиигэ киһини араспаанньатынан ааттааһын: *Иванов*; официальной сурукка - араспаанньаны кытта аатын, а±атын аатын бастакы буукубалара (*инициал*): *Иванов И.И.* кэпсэтии тылыгар - официальной кэпсэтиигэ киһи аатын, а±атын аатын этии: *Иван Иванович*; киннiрү кэпсэтиигэ алардас аатынан: *Иван, Ваня*; чугас сыһыаһа кыччаттар, иһирэхситэр суолта±а: *Уйбаанчык, Уйбаан* о.д.а. Холобур: *Сарра Абрамовна кэргэнин сахалыы аата - Уйбаан, нууччалыыта - Ваня, дьыала±а-куолуга толору сурулларынан Иван Кириллович Бочугурасов - сирэйин-хара±ын санаатыгар субу кiрi түстэ* (СД СТА 1 555). *Миитээ... Михаил Иванович, Мээччэ, нэгилик оскуолатын бiтэрэн, оройуон киһинигэр iрэнэ киһирэн булбут бастакы до±оро кини, Миитээ этэ* (СД СТА 1 534).

УУИ анал аат араас вариана дэлэйдик туттуллар: да±ааһын ааты, сыһыаты кытта ситимнэстэ±инэ, киһи араас сыһыанын кiрдiрiр дэгэт, этигэн суолта iскiмiр: *Кэбис, иннэ диэмэ. Бырдаахап кырдыа±ас аны, хайаатар да±аны, санаата түһү.* (...) *Бырдаахап эрэйдээх кыһынын эйиэхэ ойох биэрэригэр солото суох барыа.* (НН ТСТДь 55). *Микиитэ, кини эһэтэ Молоох Миитэрэй, ийэтэ Сидiиччэйэ, ити омуннаахтык кэлбит Лiксiй “Дул±алаах” диэн нэгилик уһугар ойдом хочо±о ыал буолан сирээдийэн олороллор* (АА СК 4). *Сергей Петрович бу бiгiн iрэх кэнниттэн Всеволод Николаевичи кiрсири дьэитигэр бара сырытта да, таба туппата* (СД СТТ 100).

Саха бастакы кiлciнэ суруйааччылара уус-уран айымньыга герой майгытын-сигилитин кiрдiрiр анал ааты киэiник тутталлар: *Омуннаах Уйбаан,*

Күис Бүитир, Аллаах Алаанпыйа (НН), Баһыахтыыр Балбаара, Эрдэлиир Миитэрэй (АА), Туруору Уйбаан, Уордаах Гіксикү, Бэтиэхэ Уйбаан (СО). Омсолоох герой аата соро±ор күлэр, сиилиир дэгэт суолтаны сүгэр: Кукаакы Кулуба, Хабды, Күіх Киппи, Таам-Тараты; аһынар дэгэттээх анал аат эмиэ кістір: Сордоох Соппуруон, Марба, Чыычаах, Хачыгыр. Суруйааччы биһирэбиллээх геройга саха±а чугас, истиҥ суолталаах тылтан күскээбит анал ааты биэрэн, ураты толбону күскэтэр: Барахсаанан, Лэглээрин, Аласов, Унарова, Кустурова.

Суруйааччы геройун аатын майгытыгар-сигилитигэр тибэһиннэрэн сүммүрдирэ уус-уран айымныы истиилин биир бэлиэ уратыта буолар.

Олоҕо тылыгар уус-уран быгаарыылаах анал аат бухатыыр тиріибүт сирин-дойдугун, саагын, а±атын уугун, миинэр атын аатын этэрин тагынан, дьүгүмүн-бодотун, майгытын-сигилитин кірдірүр аналлаах, а.э. уобарагы толору характеристикалыыр диэн Н.И.Филиппова бэлиэтиир.

КИ, УУИ анал аат кыччатар, иһирэхситэр суолталаах сыһыарыыны, тардыы сыһыарыытын ылынан, сыһыаты, да±ааһын ааты, эбиискэни, уус-уран быһаарыыны кытта ситимнэһэн, саҥарааччы сыһыанын, сыанабылын кірдірүр хос суолтаны сүгэр:

1) Кииһини биһирээн, сибүлээн, таптаан, сибүһүн, хай±аан о.д.а. этэргэ: *Аана куолаһа дии. Јесі улаханлык эйэргээтэ±инэ “Јн-дү-йүс-кээ” диир идэлээ±э Анята барахсан (...)* Манна диэн эттэххэ, *Ааныска эрдээх итини барытын хайдах кыайан мүрү тутан син кэм-кэмигэр бүтэрэн-оһорон иһэр бэйэкэтэй?* (СД ТА 1 255-257) *Чооруоһан Хабырылла хотуна Кээчистиин, тапталлаах кыһа Викториялыын - Биикэлиин, киһэ күстэнэ охсоору, ірүс ортотунаа±ы кумах арыыга мүһалыы ыстаннардылар* (НГ СК 219).

2) Абааһы кірүн, сүргүлээн, кэлэйэн, сэмэлээн, сирэн о.д.а. этэргэ: *Эн, быһыыта Силээхтэ күтүр, иһрэн кэлэн, миигин бутуйар, албынныыр эбиккин ээ!* (НН ТСТДь 13) *Иэдээннээх балыыр. Дьүһнээ±инэн Таа±ытан уола ба±айы уруттаабыт* (Т Б 22). *Буруйдаах Борокуопнай акаары ону ійдіибит, арааһа, ійдү да суох быһыылаах* (Т Б 41).

Иэйии күмүһүнэн дьайар, предмет бэлиэтин чорботон, уустаан-ураннаан биэрэр кэпсэтии уонна уус-уран истиилгэ кииһи араас сыһыанын, сыанабылын бэлиэтиир, уус-ураннык сиһилиир суолталаах анал аат киэһик туттуллар. Араас сыһыарыыны, быһаарыыны кытта ситимнэспит анал аат уус-уран айымныы тылын, киги хос аата кэпсэтии тылын уратылары буолар.

КИ кииһи дуоһунаһа, тэрилтэ толору аата официальной кэпсэтииттэн киирэн, а±ыйахтык туттуллар, күсүгэр кылгастык этиллэр: *министерство, президент, правительство* о.д.а. Холобур: *“Манньыаттаах” бигин сабыллыбыт эбит* (“Манньыаттаах” рынок). *“Лена” саҥа кииһини кірдірү турар* (“Лена” кинотеатр). *“Манчаары” бигин 6 чааска диэри мүлэлиир* (“Манчаары” ма±аһыын).

ПИ 1) анал аат бары кірүлэ туттуллар. Холобур: *Партия Турновскай райкомун бастакы секретара Р.Ф. Гударенко саас ортолоох дьахтар. (...)* *Раиса Федоровна оройуоһа тыа мүлэтин, этэргэ дылы, саамай алын звенотуттан саамай мүрү күрдіиһигэр тиһиэ барытыгар мүлээбит. (...)*

Рауса “Бочуот знага” орденынан на±араадаламмыт, ЫБСЛКС съеһигэр делегатынан барбыт. (...) Итинник киһи **Рауса Федоровна Гударенко** - партия Турновской райкомун секретара (СД СТА 1 629-633). Бу холобурга ааптар кэпсиир киһитин официальнойдык **Р.Ф. Гударенко**, ытыктабыллаахтык **Рауса Федоровна**, истиһник, чугастыы **Рауса** диэн араастык ааттаан, биһириир сыанабылын кирдирip толбону мискэтэр.

2) ПИ официальной иһитиннэриигэ, автобиографияны кэпсииргэ киһи дуоһунаһа, солото, мтүтэ-ііті о.д.а. барыта толору бэриллэр: *Кулун тутар 4 күнүгэр Новосибирской куоракка ыарахан ыарыыттан советской дойду биллиилээх тюрколога, Сибиир норуоттарын тылларын чинчийэр киинин тирүттээччилэртэн биирдэстэрэ, СР наукатын мтүлээх млэһитэ, профессор Елизавета Ивановна Убрятова тиліннiiх сирэ±э тэппэт буолла* (ЭК 14.03.90).

3) ПИ уустук аат-суол (номенклатурные обозначения), тэрилтэ, организация, бэчээт органын о.д.а. аата хаһыат тылыгар, иһитиннэриигэ, биллэриигэ, репортажка туттуллар: **Территориялары уонна кадры кытта млэ±э Департамент** Нам улууһун олохтоох дьаһалталарын баһылыктарын кытта кірсiiңи ыытта (СС 10.02.96). Бу истиилгэ тэрилтэ, организация, орган о.д.а. аатын буукубанан кылгатыы туттуллар: **АЛРОСА, САПИ, НАК, РКФП, ИДьМ, “Туймаада” ГАПК** (мп-агропромышленной компания).

ДьИ анал аат а±ыйахтык туттуллар, дьон аатын-суолун оннугар *сайаапка биэрээччи, сайабылыанньа киллэрээччи, нолуок тилііччи, мсээччи, атыылааччы, кімүскээччи, буруйдааччы* о.д.а. кіспүт суолталаах аат тыл киэһник туттуллар. Холобур: **Васильев В.В.** (салгыы **дьиэ куортамнааччы**) уонна **Николаев Н.Н.** (салгыы **дьиэ куортамнаагааччы**) бу дьИлнээх дуогабары тмгэриститилэр. **Лицензияны бас билээччи тугааннаах сайабылыанньаны киллэрэр** (СУДь 10.08.99). Ол оннугар киги дуогунага, солото, тэрилтэ, организация о.д.а. толору ыйыллар тэнийбит аат-суол туттуллар: **Уу объектарыттан ууну ылыы ... лимитин нолуок тилііччилэргэ СР айыл±атын харыстабылын Министерствотын уу саппаагыгар Управлениета** олохтуур (СУДь 10.02.99).

НИ анал аат эмиэ сэдэх. Киһи аата, дуоһунаһа-солото, учуонай аата-суола о.д.а. барыта автобиография±а, млэни ырытарга кістір: **Саха тылын словарнай састаабын исторической тирүттэрин мiрэттиигэ нуучча уһулуччулаах тюрколога В.В.Радлов** эмиэ млэлээбитэ (СБТ Л 76, 77).

Түмүктээн эттэххэ, уус-уран айымньы, публицистика истиилигэр анал аат ойуулуур-дьүһүннүр, этигэн, соро±ор киһи араас сыһыанын кірдирip дэгэт суолтаны сүгэр. Ол иһин бу эйгэ±э тардыы, кыччатар, иһирэхситэр суолталаах сыһыарыыны, сыһыаты, да±ааһын ааты, уус-уран быһаарыыны (*эпитет*) кытта ситимнэһэр анал аат элбэхтик кістір.

Оттон дьыала, наука истиилигэр киһи толору аатын-суолун бэлиэтиир, соро±ор киһи солото-дуоһунаһа, чыына-хаана, мтүтэ-ііті о.д.а. эбиллэр тэнийбит анал аат туттуллар.

2. Уопсай аат тыл истиилистикэтэ.

НИ, ДьИ-гэр:

1) тиэрмин суолталаах *элбэх ахсаан халыыба* дьүрү, ол тугунан П.А.Слепцов маннык этэр: «Одной из ярких особенностей языка письменной литературы является употребление многих отвлеченных имен в форме множественного числа: *тілібірдер, тыллабырдар, мІсцмлэр*», «употребление формы множественного числа придает тексту ярко выраженный книжно-письменный колорит. С другой стороны, она служит морфологическим средством субстантивации слов различных лексико-грамматических разрядов», «прилагательные и наречия, принимая форму множественного числа, субстантивируются, переходя в разряд имен ... становятся именами-терминами: *туйахтаахтар, хоботтаахтар*» (15: 212, 215, 216). КИ, УУИ, СИ, ПИ элбэх ахсаан суолтатын саха тылын дүрүйдүөтүн атын араас ньыманы туттан биэрэр кыах толору баар (4: 125-127; 11: 34-45);

2) **-аагын, -ыы** сыгыарынан туохтууртан дүкүөтү аат тыл бастаан абстрактнай суолталаах нууччалы тиэрмини тылбаастыыр наада±а кирибитэ: «слова с аффиксом **-аагын**, появившиеся в течение 30-х гг., также преимущественно были книжными, большей частью тяготеющими к публицистическому и официально-деловому стилю», «П.А.Ойунский, верный своему лексикографическому принципу, старался употреблять эти новообразования для выражения значения русских слов определенной морфологической структуры (отвлеченное название действия с суффиксами **-ение, -ание, -ство, -ация, -изация, -фикация** - Т.П.)» (15: 207, 208). БилиИи саха тылыгар маннык дүкүөтү тыл (*дериват*) олус киэҥик тар±анна, П.А.Слепцов суруйарын курдук, «переводная литература, влияние русского языка обусловили небывалую активизацию аффиксов **-ыы** и **-аагын**» (15: 211). Онтон дүкүөтү итинник буолар саха тылын тирүт халыыбын (тирүт аат тылы, аат туохтууру, сыгыат туохтууру, аттары халыыбы) дүрүйдүөтүн (11: 23-26). «Тексты, насыщенные терминологическими инновациями (особенно образованиями с аффиксами **-ыы, -аагын**, многочисленными русизмами), становятся как бы одноплановыми, «безликими», невыразительными» (16: 122), онон итинник аат тыл эмоциональнай кырааската суох ДьИ, НИ дьүрү. Онтон атын истиилгэ саха тылын дүрүйдүөтүн халыыптарын туттар ордук;

3) 20-с сс. са±алаан, билиИи саха тылыгар кіспүт суолталаах аат тыл кірүскэ тар±анар, «одна из примечательных особенностей языка письменной литературы 20-х гг. - массовое употребление причастных форм в именной функции» (15: 156). Оннук аат тыл дүкүөтү хайааччы ким буоларыгар наадыбат, хайаагыны эрэ чорботор ДьИ, НИ-гэр дьүрү буолар, «к терминологии официального стиля относятся ... 1) названия лиц по их функции в официально-деловых отношениях: *истец, ответчик, вкладчик, арендатор, налогоплательщик*» (1: 81). Тирүт саха тылыгар маннык тыл быгаары буолар дүкүөтү: *тыылга млэлээбиттэр - млэлээбит* дьон, *дүрүөххэ кирибиттэр - кирибит* о±олор, *илбит кэриэгэ - илбит* киги кэриэгэ, *барааччылар мустубуттар - барар* дьон (11: 30-32). Ити дүрүйдүөтүн КИ, УУИ, СИ, ПИ билигин да±аны туттулар кыахтаах;

4) Е.И.Убрятова «в современной литературе встречаются сложные изафетные словосочетания, состоящие из 2-3 простых словосочетаний. Больше число составных элементов встречается крайне редко» диэн суруйбута (18: 32). Ол эрээри билигин ДЪИ тэрилтэ, дуогунас, докумуон аатыгар 3-4-5, онтон да элбэх чилиэннээх тардыы ситимэ элбэхтик кистир: *Саха Республикатын култууратын министерствотун кимити; Саха Республикатын доруобуйатын харыстабылын министрин солбуйааччытын кытары кирсиги*гэ о.д.а. Манньк тыл ситимэ соро±ор сыыга ийдимли биэриэн сип (*республика култуурата* буолбакка, *республика министерствота* буолар) уонна ийдимргэ ыараханын игин билигин сорох тылы сыгыары падежка туруорар ирййэх тар±анар: *Саха Республикатын култуура±а министерствота*. Этии ис хогоонунан бу *Саха Республикатынаа±ы култуура министерствота* буолар.

5) Нуучча тылын сабыдыалынан падеж ситимигэр олус элбэх саа синоним ирскир: *книгэни/книгэнэн туганар, туохтан/туохха мунчаарар, таҕараны/таҕара±а итэ±эйэр, миккэ былаан, хамнаска иэс*. Манньк халбаһныыр халыып ирме иттигэр сэмсэ суолтата суох, онон функциональнай истиил бэлиэтэ буолбакка, литературнай нуорманы кэгии эбэтэр тэИэ туттуллар халыып (*дублет*) буолар.

Уопсайынан, падеж халыыба улаханньк халбаһныыра тыл тутулугар охсуулаах, ханнык эрэ халыып иттиллэн, устунан симэлийэн, тыл креольскай тылга кубулуйар суола диэххэ наада, «в лингвистической литературе креольские языки иногда характеризуются как смешанные, т.е. представляющие комбинацию словаря одного языка с грамматикой другого» (ЛЭС, с.245).

3. Да±аагын аат истилиистикэтэ:

КИ, УУИ, ПИ 1)кирмрдэр эбиискэлээх, хатыланар олохтоох, ону кытта –**лаах**, –**лаахай** сыһыарыылаах да±аагын аат уонна дабааһын аат –**тыны**, –**сыар**, –**чаан**, **каан**, –**чык**, –**тай** курдук сыһыарыылар, экспрессивнэй-эмоциональнай суолталаах буолан, ирстик туттуллар: *ып-ыраас, ыраас да ыраас, ыраастан ыраас, ырыыс-ыраас, сүнкэннээх, сүнкэннээхэй, хаарыаннаах, хаарыаннаахай; кыратыны, ортоһуор, сэргэхсиэр, кырачаан, үчүкэйкээн, эдэркээн, албынчык, кыгкынастай, турабаастай* (Н.Д.Дьячковскай). Холбура, П.Ойуунускай хоһоонугар –**ка** сыһыарыы дабааһын аакка сыстан, строка сүһүөбүн тэнниир, поэзия чараас толбонун киллэрэр: *Кэриэһим – кэннибэр хааларым – кэхтибэт кэрэкэ тылларым! Харака муорака дьалкыыра, харылыы баргылар балкыыра*.

Ол гынан баран, **НИ** –**тыны** сыһыарыы –лар элбэх ахсаан сыһыарыытын эбии ылынан үүнээйи, хамсыыр-харамай бийин-ууһун бэлиэтиир наука тиэрминнэрин онорорго өрдөөбүттэн балачча киэнник туттуллар: *дөлүһүөнгүтүлэр, бурдуктунулар* (злаковые), *сэппэрээктингилэр, барабыайдыгылар, ханныстатыгылар* (капустные, крестоцветные), *тарбахтыны* (пальчатый), *онобостуну* (стреловидный), *сымыттыны* (яйцевидный), *бүөрдүгү* (почковидный), *сүрэхтинги* (сердцевидный). Маны таһынан, аат тылы кытта –**мтыа** сыһыарыылаах дабааһын ситимиттэн эмиэ

наука тээрминин онороллор: *курааны тулуйумтуо, дьүһүн кубулуйумтуо* (12: 82).

2) Өн эгэлгэтин, толбонун бэлиэтиир аат тыл уонна даҕааһын ситимэ, ордук аҕа көлүөнэ дьон санатыгар, классик суруйааччылар айымньыларыгар көстөр: *хаар манган, сыа манган, куба манган, туус манган, кылбаа манган, үүт манган.*

3) –**мсах** (этимсэх, оҕомсох, сонумсах, бэйэмсэх, табаҕымсах), –**мсык** (үтүөмсүк, киэмсик, билээҕымсик), –**ҕар** / –гыр (арбаҕар, быччаҕар, кэдэгэр, мэтэгэр), –**мтаҕай** (кыыһырымтаҕай, өһүргэмтэҕэй), –**с** (бааҕынас, куугунас), –**нях** (ытаннях), –**ньык** (көрүннүк, эмньик) курдук даҕааһын аат ааттартан уонна туохтууртан үөскүүр сыһыарыыта КИ, УУИ биир ураты бэлиэтэ буолар. Оттон **ДьИ**-гэр манньык сыһыарыы арааһа букатын туттуллубат.

4) Даҕааһын аат КИ, УУИ кэпсиирэ буолар: *Эрэйдээх этигэс, муннаах булугас* (өс хоһ.); *Александр Македонский диэн – дьүһүннээх үчүгэйэ, өйдөөх бэрдэ.*

5) Даҕааһын аат суолтатынан олус үчүгэйдик дьүөрэлэхэр: *олус (наһаа, саамай, аһары, сүрдээх, ураты) интэриэһинэй; үтүө (үтүөкэн, үтүөкэннээх, үтүөкэннээхэй) киһи; хара (чох хара, ыас хара, суор хара, хап-хара, хара да хара) баттах* (20: 85). Даҕааһын аат манньык уратыта истииллэринэн наарданар кыахтаах. Холобура, наука тылыгар, дьыала докумуонугар *сүрдээх (аһары) интэриэһинэй, үтүөкэннээхэй уопут* диэбэккин, ол оннугар ураты экспрессивнэй, эмоциональнай дэгэтэ суох *олус интэриэһинэй, үтүө уопут* диэн этэр табыгастаах.

УУИ 1) Даҕааһын аат санааны ситэрэн-хоторон, хоһуйан этэр буолан, тылынан уус-уран айымньыга олус сөбүлээн тутталлара (20: 85). Холобура, –**лаах** сыһыарыынан үөскээбит даҕааһыны субуруччу туттан, тэнийбит эпитет онороллор. Оччоҕуна биир кэм төхтүрүйэн кэлэн хатыланар сүһүөх этиини ритмикалаан, хоһоон тахсан кэлэр. Өссө Г.М. Васильев, онтон Н.Н. Тобуроков уонна М.Н. Дьячковская биир морфологической халыып (-лаах сыһыарыы) хатыланан эмбриональнай рифманы (*рифмы фономорфологического характера*) үөскэтэллэр диэн этэллэр. Кинилэр этэллэринэн, –**лаах** сыһыарыы хатыланыыта тылынан уус-уран айымньыга рифма көстүүтэ баарын дакаастыыр эбит (6: 31):

*Оргуйар муора улаҕалаах,
Дьалкыйар муора дьайыгнаах,
Эргийэр муора эркиннээх,
Айгыр уу алыннаах,
Чэнгээн үөдэн түгэхтээх,
Сибэтиэй буор ортолоох,
Сизэрэй солко аартыктаах,
Сизэги дьабыл эркиннээх,
Унаар-манаар урсуннаах,
Уйгу-буйаҥ ортолоох,
Уолах мас ойбоостоох,
Уолан бараммат уулаах,*

*Охтон бараммат мастаах,
Орохулаан төрүүр торбостоох,
Ойунныхтаан үөскүүр кулуннаах,
Ойон тахсар күннээх,
Көнгүлүнэн үөскээбит көй кэрэ дойду.*

2) Дабааһын аат хохуйар кыабын уус-уран айымньыга мэтириэти, уобараһы, айылба көстүүтүн, тулалыыр эйгэни ойуулуурга классик суруйааччылартан сабалаан билингнэ диэри киэнник туттуллар: *Көрдөххө, туус манган баттахтаах, кыра унуохтаах, бэрт диэн нарын, хайдах эрэ сырдыкка дылы сэбэрэлээх, кыра собус ньохчобор, быллаллыбыт уостаах, мыччыллыбыт сирэйдээх, киһи таптыан курдук, Мыычаар диэн офонньор буолан биэрдэ* (СО).

3) паараласпыт дабааһын аат киэнник туттуллар. Уус-уран айымньыга, хоһоонно үксүн доржоону дьүөрэлиир (аллитерация, ассонанс, консонанс, рифма) айылгылаах.

ДЬИ, НИ 1) тирит дааагы уонна -лаах сыгыарынан мискээбит дааагы ааты кытта синоним суолталаах аат туохтуур, «ким эрэ оҕорбута» диэн сэмсэ суолталаах буолан, ордук дьүөрэ: *сылаас уу / сылытыллыбыт уу, сабыылаах аан / сабыллыбыт аан, баайылаах ыт / баайыллыбыт ыт* (11: 66). Аат туохтуур быһаары ордук чопчулуур айылгылаах: *ыйыллыбыт боппуруос, көрүллүбүт быһаары, бэлиэтэммит кэрчик;*

2) -лаах сыгыарылаах дааагы Па синонимнагар «аат тыл+баар» (имеется, находится) диэн нуучча тылыттан туруору тылбаас халыып ДЬИ, НИ бэлиэтэ буолуон сип: *балык пааралы лаапчааннаах / балыктарга пааралы лаапчааннар бааллар.*

3) Нуучча тылыттан киирбит –ай, –эй, скай, –скэй сыһыарылаах дабааһын аат **ДЬИ, НИ** тиэрмин буолан хойуутук киирэр: *литературнай нуорма, экспрессивнэй-эмоциональнай сыһыары, лингвистическэй бэлиэтэ.*

4. Солбуйар аат истилистикэтэ

Солбуйар аат ахсаана тиги да а±ыйа±ын игин, саҕарар саҕа±а суолтата улахан, араас истиилгэ барытыгар туттуллар уонна билигин саха тыла эйгэтэ кэҕээн, балачча уратылаах.

I. Сирэй солбуйар аат.

КИ биир сирин лингвистическэй бэлиэтэ этии чилиэнин кылгатыы (эллипсис) буолар, дьон кэпсэтэригэр ордук 1, 2 сирэйгэ турар солбуйар аат кылгыыр, оттон суолтатын кэпсиирэ сыгыарыта биэрэр: - *Хайа, до±оор, (эн) бу тугу мэлэшигин? – Оттон (эн) кибиккин дуо, (мин) тугу мэлэширбин. Бука, киги кимскэ мэлэши турда±ына (эгийи) итигирдик ыйытаргыт баар ээ. – Күиһ, хата ыл эрэ, кыра со±устук (бигиги) бырыылыах* (СО).

КИ сирэй солбуйар аат маннык стилистическэй бэлиэлээх туттуллар:

а) 1, 2 сирэй кылгатыллыбыт халыыба **биги, эги** ордук киин улуустарга тар±аммыт (Н.И.Данилова, 5): - *Оттон, а±аа, кырдык, биги хаган суруттарабыт? – Эги икки эйэлээххит, бэйэ-бэйэ±итин таптатаргыт буоллар, мин дьолум ол буолуо этэ.* (СО). Бу халыып **УУС**, ордук поэзия±а сүгүмү

тэҮниир наада±а туттуллар: *Биллин фашист багылыга Биги ча±аан кимсүмүн* (Ча±ыл±ан);

б) сирэй солбуйар аат сыгыары падегыгар -±а сыгыары хос эбиллиэн сип: *бигиэ+хэ+±э, эгиэ+хэ+±э, киниэ+хэ+±э*. Бу халыып литературнай нуорма±а киирбэт, киин уонна хотулуу-илии улуустарга тар±аммыт (М.С.Воронкин, 3): - *Оттон миэхэ±э хатан эмэ таарыйыа! дуо? – Мин эйиэхэ±э букатын туора кигибин эбээт* (СО);

в) сирэй солбуйар аакка -**ньик** сыгыары эбиллэн, бэйэни эбэтэр атын дьону сэнээн, үгэргээн этэр дэгэттээх халыып мискүр: *миигинньик, эйигинньик, кининньик, бигигинньик, эгигинньик* (Н.И.Данилова, 5): - *Бигигинньиктэри кытта ыыспа±а олорор үгү.* - *Мин эйигинньиги ытан да кэбитэр кыахтаахпын* (СЕ).

г) икки кигини бэлиэтиир *бигикки, эгикки* диэн холбуу сирэй солбуйар аат халыыба этиигэ аат тылы эбэтэр атын сирэй солбуйар ааты кытта сэргэ сылдьар: *эн бигикки* (мин уонна эн), *кени бигикки* (мин кинилиин), *кени эгикки* (эн кинини кытта) (Н.И.Данилова, 5): *Охоноос эгикки биир нэгиликтээх дьолуот.* (АА) *Дьэ, эн бигикки иэхсэрбит буолуо* (ФС).

д) билигин үрэхтээх дьон нуучча тылын сабыдыалынан со±отох кигиэхэ тугаайан (дуогунастаах, а±а саастаах, ытыктыыр-убаастыыр, кырдыа±ас дьолуот) **Эгиги** диэн солбуйар аат элбэх ахсаанын туттар, сурукка улахан буукубаттан суруйар, туохтууру элбэх ахсаанна туруорар. Нуучча тылыгар маны "функционально-стилевая, этическая норма" диэн ааттыыллар (Л.Г.Барлас, 1).

УУИ кэпсэтии истиилигэр баар кистүм барыта итин киирэр. Ону тагынан солбуйар ааты туттуу манньик уратытын бэлиэтиэххэ сип.

а) саха тирүт тылыгар **кени** сирэй солбуйар аат кигиэхэ эрэ сыгыаннаах туттуллара, оттон билии солбуйар аат 3-с сирэйэ тыынар да, тыыммат да предмети бэлиэтиир буолла (Л.Н.Харитонов, 21);

б) налыччы сэгэҮэ утуу-субуу кэлэр этии наар биир сирэй солбуйар аат (*мин, бигиги, кени, кенилэр*) тугааннаах буолла±ына, бастакы этии кэнниттэн ол тугаан китир: *Миша Попов сэрии маҮнайгы киннэрин Белоруссия±а кирсүбүт. Чугуйуу хомолтолоох кэмигэр Москва анныгар ыар кыргытыыга кыттыбыт. 1942 сыллаахха Сталинградка тиийбит* (Далан). Билигин манна нуучча тылын сабыдыалынан солбуйар аат тугаан хатыланар буолан игэр: *Бигиэхэ хоного кыыс-дьахтар кэллэ. Кени хантан ханна эрэ кигин игэр... О±о±о ымсыырбыт дьахтар сирэ±э-быара куурбутун, кени Айыытыты кирдигир-ааттагар тылын иссү ким да уустаан-ураннаан суруйа илик* (НХ).

в) уус-уран айымньыга **эн** солбуйар аат предмети тыыннаа±ымсытарга туттуллар: *Эдэр саас, эргичий, микүлээн эн битий. Хара муора биэрэгиттэн ордоробун эйигин, оо, мин дойдум, таптыыр Аммам, игит ыллыыр ырыабын. Оо, үчүгэйгин, кэрэбин да, Лена! Ама, хайа саха эйигин ахтыбат, таптаабат буолуой? Кинини (саха уолун) эн киил эттээбитин, кинини эн эрчимнээх сүрэхтээбитин!*

ПИ автор аа±ааччыга чугагыыр, биир санаалаа±ын итэ±этэр наада±а **мин, бигиги, эн, эгиги** солбуйар ааты, ону кытары сипсигир 1-ы, 2-с сирэй туохтуурун туттар: *Эн тула±ар кинигэ муората баар. Ону барытын аа±ар, биллэн турар, кыаллыбат, тугу интэриэтиргиргин булан аа±арга үрэн* (В.Сухомлинская).

Оттон бигиги, сахалар, эмиэ тирмит-уус омукут (Г.Угаров); Эн, күндү аабааччым, “Кыым” хаһыакка суруйтарбытын дуо?

Эмиэ маннык хомуур суолтаба **ким** ыйгытар солбуйар аат туттуллар: *Ким дьоллоох буолуон бабарбатый? Бу сиргэ ким төрөөн өлбөтүй?*

ДьИ сирэй солбуйар ааты туттуу икки билиххи арахсар: а) кэнсэлээрийэ; б) дьагалта кумаа±ыта.

Кэнсэлээрийэ докумуона биирдиилээн дьОпо, чопчу тэрилтэ±э сыгыаннаах буолан, солбуйар аат 1 сирэйэ туттуллар. Сайабылыанна: *Мин, 1 куурус устудьуона, Егорова Мария, ... кирдигбин.* Араспыыска: *Мин, детсаад млэгитэ Михайлова Дария, ... диэн бу араспыысканы биэрэбин.* Автобиография: *Мин, Адамова Марфа Семеновна, 1978 с. от ыйын 7 күнүгэр ...* Дэбиэринэс: *Мин, Михайлова Анна Семеновна, нааспарым N ..., Михайлов Семен Иванович, нааспарын N ..., ыларыгар итэ±эйэбин.* Дуогабар: *Бигиги, биир иттүттэн, Харбалаах орто оскуолатын дириэктэрэ Мачахов В.А., иккис иттүттэн, пенсионер Тарасов И.С. маннык ис хогоонноох дуогабар түгэрсэбит.*

Дьагалта докумуонугар (суут-сокуон, уураах) солбуйар аат 3 сирэйэ тыыммат предмети бэлиэтииргэ туттуллар: *Саха Республикатыгар сир, сир анна уонна кинилэр баайдара ... Саха Республикатын уонна кини норуотун былдьаммат баайа-дуола буолар (СР Конституцията).*

Официальной кэпсэтиигэ **Эгиги** диэн со±отох кигиэхэ тугаайыы, эдэр килцинэ тылыгар **КИ** эмиэ туттуллар.

НИ аранатыгар сирэй солбуйар аат араастык туттуллар.

Академической наука олохсуйбут, дакаастаммыт билиини кэпсиир буолан, биирдии киги оруола кистүбэт, онон 1, 2-с сирэй солбуйар аат туттуллубат, ол оннугар **кени, кинилэр** солбуйар аат кигиттэн атын предмети эмиэ бэлиэтиир: *Бу кылааска мүнээйи элбэх кирүлэ киирэр. Кинилэр бары сирүхтээх умнастаахтар, арбах силистээхтэр.* (Ботаника) *Аалсыы киггэ эттик балагыанньатыттан тутулуга суох. Ити кини тилли уонна тардыгыы киггиттэн уратыта буолар (Физика).*

Гирэтэр наука кинигэтэ дьОпо тугуланар буолан, солбуйар аат 1-2-с сирэйэ туттуллар: *Ити балагыанньаны бигиги опыкка кирүхүт. Эппиэккитин дакаастыырга эгиги 132 ойууну туганыххытын сир. Бигиги бу разделга географической бүрүө саамай бөдөҥ чааһын – акыйааннары, материктары үөрэтиэхпит.*

Тийимтиэ наука билиини тар±атар аналлаах буолан, интэриэги тардар тугугар дьону кытта алтыгар курдук суруллар, онон сирэй солбуйар аат биир, элбэх ахсаана туттуллар: *Гүс киги отону ситэ илигинэ мргүрүн эгиги билэ±ит. Ол эрээри ситэ илик отону быга тардан ыларга мүнээйи эмсэ±элиирин умнума!*

Билигин **кени, кинилэр** солбуйар аат нууччалыыттан туруору тылбааска элбэхтик киирэр. Саха тылыгар солбуйар аат суолтатын этии ис хогооно эбэтэр тардыы сыгыарыыта биэрэр буолан, маннык түбэлтэ тылы сыгырдыы буолар: *Киги оло±о кинини тулалыыр эйгэттэн тутулуктаах. Бу айымньылар тиэмэлэрэ да, кинилэр ис хогоонноро да маарыннагар. (Николаева М.С., СС-98 дипломнай үлэтинэн, 13: 40-43)*

II. Ханник ыйытар солбуйар аат истилиистикэтэ.

Саха тылыгар *ханник*, *туох*, *хайа*, *ханник* диэн ыйытар солбуйар аат этиигэ быгаарыы буолла±ына, нуучча тылыгар *какой* диэн солбуйар аат суолтатыгар сип түбэгэр синоним буолуон сип. Ити кэпсэтии тылыгар, уус-уран айымньыга кистир: *Туох сонун баарый* `какие новости`? *Ити хайа кигиний* `какой это человек`? Ол аата нууччалыы *какой* диэн солбуйар аат барыта *ханник* диэн тылбаастанара табыллыбат (*Тимофеева В.Г.*, СС-94, 13: 54). Онон:

1) ДьИ *ханник* солбуйар аат дьүрү: *Манник улахан сыыппара ханник да регионна бэлиэтэммэтэх; салайааччы ханник таһымна турарыттан тутулуга суох хас биирдии кигини кытта сирэй кэпсэтэн кыһалҕаны быһаарыллыахтаах* (бырабыыталыстыба тылынан отчуота).

2) КИ, УУИ, СИ *туох*, *хайа*, *хайдах* диэн синонимнары туттар ордук диэххэ сип: *Хайдах өнү ордоробунуй? Ити туох уолай? Эн хайа улуустан сылдьабыный?*

III. Хас биирдии түмэр солбуйар аат истилиистикэтэ.

"Сахалыы-нууччалыы тылдьыкка" (1972) уонна Н.И.Данилова «Местоимения в якутском языке» (Якутск, 1991) кинигэтигэр *хас биирдии* солбуйар аат ахтыллыбат. Оттон "Нууччалыы-сахалыы тылдьыкка" (1968) *Каждый* 1. *Хас биирдии, аайы* `каждый месяц`, *ый аайы*; `каждый честный человек` *хас биирдии чигинэй киги* диэн быгаарыллар. Онон *хас биирдии* диэн түмэр солбуйар аат буолар.

Түмэр суолта±а бу солбуйар ааты *исси барыта*, *ким барыта*, *киги барыта* диэн тылбаастаахха сип: *О±о барыта уратылаах* `каждый ребенок имеет свои особенности`; *Итини киги барыта билэр* `это знает каждый`; *ким барыта дьоллоох буолуон ба±арар* `каждый хочет быть счастливым`.

Бу этиилэри ырытан кирдиххи, *хас биирдии* солбуйар аат быгаччы ийдимллээх, *бука бары*, *хайаан да±аны* диэн сэмсэ суолталаах. Онон:

1) официальной игитиннэриигэ, докумуон тылыгар, ДьИ, НИ туттарга ордук дьүрү эбит: *Хас биирдии гражданин паспордаах буолуохтаах*.

2) Оттон КИ, УУИ *аайы*, *барыта*, *ким барыта* диер ордук: *О±о аайы кинигэ биэрдилэр; Ким бабарар ынах тутар; Ыл ахсын массыына баара буоллар* (*Иванова Нь.В.*, СС-94, 13: 55-56).

IV. Ыйытар собуйар аат истилиистикэтэ.

КИ, УУИ саха тылын тирүт-уус үрүйэ±э кистир, холобур:

1) **ким** солбуйар аат кигиэхэ эрэ сыгыаннаах: *Ыт тугу эрэ туппунт* (*куобаҕы*). *Ыт кими эрэ тутан сизри гынна* (*кигини*);

2) паараласпыт солбуйар аат **кими-тугу**, **хайдах-туох**, **тиги-хачча**: *Хайа, хайдах-туох олоробут?* (НИ), *Кими-тугу көрдүн?* Бу баттаатахха маталдьыйбат баараҕай таһаалаах... аан ийэ дойдубутугар төһө-хачча дыкти бэйэлээх санаалаахтар... төрүөн-үөскээн ааспыттара буолуоҕай?!! (ПО);

5. Ахсаан аат истилиистикэтэ:

Бары истиилгэ ахсаан аат кэнниттэн литературнай нуорма быгытынан биер ахсаан халыыба туттуллар, «существительное после числительного

ставится в форме единственного числа: *икки остуол, биэс ынах, сүмс киги*» (4: 177).

Манньык тибэлтэ±э КИ, УУИ аат тылы элбэх ахсааҥа туттуу предмет элбэ±ин хайаан да чорботор сыаллаах истилистиичэскэй ньыма буолар диэххэ сип. Ол тугунан Е.И.Убрятова манньык суруйар: «В якутском предложении очень часто какое-нибудь понятие, важное для высказываемой мысли, выражается ли оно основой слова или аффиксами, особо выделяется и многократно подчеркивается» (18: 109). Холобура: *Тобус туруйа уолаттар, Сэттэ кыталык кыргыттар*.

КИ, УУИ, СИ 1) паараласпыт ахсаан аат кэнниттэн литературнай нуорма быгытынан аат тыл биир ахсааҥа турар: *биир-икки кун, биэс-алта киги, уон икки-сүс хонук, сүс-түрт сүл, икки-сүс сүмс ат* (4: 182).

Билигин нуучча тылын сабыдыалынан ахсаан аат кэнниттэн аат тылы элбэх ахсааҥа туттар түрүөх тылы угатар, сыгырдар: *сүс массыыналар*.

2) Төһө ахсаан аат сомоҕо домох, холбуу тыл састаабыгар киирэр: *сэттэ сирэй, сэттэтин ыл, биир да харчыга уурбат, биир-биэс кэпсэтиитэ суох, биирдэ олорон тур, син биир, биир кэм*.

КИ, УУИ 1) састааптаах барыллаагынан ахсаан аат паараласпыт буолла±ына, саха тылын түрүөх±инэн кэнники тыла эрэ аа±ыллара: *Сыллай Луха ... уон алталаах-сэттэлээх бэдик, уон түрдэ-биэгэ буолбут, кэрэ-нарын дьүгүннээх Даайыс кыыс* (АА);

2) хомуур ахсаан аат үс барыйаана - *иккиэ / иккиэн / иккиэйэх* - тэннэ туттуллар. Бу барыйааннар уратыларын саха тылын грамматикатын быйынньыгар манньык быһаараллар: “... *иккиэ* – сорҕото (үгүстэн икки), *иккиэн* бары диэн, оттон *иккиэйэх* куччатар, мыынар суолталанар” (20: 96). ДЪИ, НИ *иккиэйэх* диэн экспрессивнэй-эмоциональнай дэгэттээх тыл туттуллубат.

УУИ, ордук фольклор айымньытыгар, ахсаан суолтатын сүтэрэн эпитет буолар: *Абыс иилээх-саҕалаах, атааннаах мөнгүөннээх айгыр силик аан ийэ дойдум; Абыс кырыылаах суостуганнаах суо-хаан оһох; алта салаалаах ача ото*.

КИ 1) төһө ахсаан тыл дэгэтин быһыытынан эмиэ көстөр: *Дорообо, тобуста дорообо! Эн миигин сүүстэ этитиэн*; 2) уоннаах ахсаан кэннигэр *ордуга* диэн туттуллар: *уон ордуга икки сүл*.

СИ састааптаах ахсаан аат икки кэнники сыыппарата аа±ыллар: *1941-45 сыллаах А±а дойду Улуу сэриитэ; мин 1962 сыллаахха СГУ киирбитим, 67 сыллаахха битэрэн, Булуҥа млэ±э анаммытым*. Биир киги икки түэ±э олорбото±о ийдинир, оттон түэ кирбиитэ буолла±ына, толору этэр наада: *1995 сылтан 2002 сылга диэри*;

НИ чыыгыла барыта этиллэр: *1905-1907 сыллаа±ы революция*. Ахсаан-суот үөрэбэр ахсаан аат туттуллара лаппа бэлиэ. Ол иһигэр, кэрискэ ахсаан кыбытык тылга көһөн санааны сааһылыыры, наардыыры көрдөрөр: *бастакытынэн, иккиһинэн, үсүһүнэн*; күннээҕи кэпсэтиигэ соччо туттуллубат бытархай ахсаан аат баар: *20,5 (сүүрбэ сылай биэс дэһээтэй), 40,314 (түөрт уон сылай үс сүүс уон түөрт тыһыынчалааҕа)*.

6. Тус туохтуур истилиистикэтэ:

Манчурина (Сыромятникова) Л.Е. Стилистические особенности глагола в современном якутском языке (слово-формообразовательные и словоизменительные категории глагола) диэн авторефератынан (10).

Саха тылыгар туохтуур (атын түмүр тылларыгар курдук) биир саамай уустук, тилэри, толору сайдыбыт сүрүн грамматической категория буолар (14: 169). Туохтуур олус күүскэ сайдыбыт саҕа чаага буоларын элбэх халыыптаа±а, ону тагынан, Т.И.Петрова бэлиэтииринэн, биир туохтууртан буолар-буолбат халыып, 3 сирэй, биир, элбэх ахсаан, 3 кэм, ол ийигэр ааспыт кэм араага, 10 кизеп, 5 тугайыы, 6 күүрү, быга холоон, 1000-тан лаппа тахса араас халыып үксүгүн сибэ туогулуур (11: 72). Бу араас халыыптан үксэ туох эрэ истиил дэгэттээх, истиил бэлиэтин үксэтэр ураты кыахтаах буолар.

КИ, УУИ, ПИ саха тылын саамай этигэн түрүт-уус үүрүмү±э туттуллар, холобур, паараласпыт туохтуур (*суруйар-ааҕар, ытыыр-ыллыыр, санарар-ингэрэр*), күүрү халыыбын араага (*көрүүлээ, көрбөхтөө, көрүтэлээ, көрө орус, көрө сырыт, көрөн ыл, көрөн хаал, көрө ис, көрө тур*), кыччаттар халыып (*бараахтаа, тураахтаа*), дүүгүмнүмү, тыагы үтүктэр туохтуур (*тоотонноо, маадьардаа, мэтэс гын, кыыкыныыр, күрүлүүр*);

I. Туохтуур халыыбын бэйэтин грамматической суолтатыгар буолбакка, атын суолтаҕа **көһөрөн туттуу** (грамматико-семантический перенос) диэн баар буолар. Ол **КИ, УУИ** бэлиэтэ буолар:

1) Соруйар кизеп ааспыт кэмнэ маарынныыр халыыба билигин ааспыт кэм суолтатын биэрэр. Бу түбэлтэ±э 2-с сирэйгэ турар соруйар кизеп халыыба 1, 3-с сирэйи бэлиэтиир кыахтанар уонна үксүгэр күүмүрдү этиигэ туттуллар: *Мин ол диэки сүмүр! (НДН); Мин быабын эмискэ тарт!!! (ТС); Шагуров хагытыы түгэн баран ата±ар турар кигини тээ-эн (ТС).*

Ааспыт кэм соруйар кизеби кытта үкчү халыыба этиигэ хогулаган эбэтэр хатыланан туттуллан, хайаагын угуннук, элбэхтик буолбут тэтимин биэрэр: *Мин бардар-бар – тыам то±о эрэ баранан биэрбэтэ, хата, ойуур ордук хойдон, хараларан истэ (НДН); Күкүр Уус күтүр кэлбэтэ. Күмүт да күмүт, кэтэс да кэтэс, кэлбэтэ (СО).*

2) Сэрэйэр кизеп билигин ааспыт кэм оннугар туттуллар суолтата норуот тылынан уус-уран айымньытыгар (ордук олоҕо±о), а±а күүгүнэ суруйааччылар тылларыгар-истүмүгэр хойуутук кистир уонна этии ис хоҕоонуттан тутулуктанан, хайаан да араас модальной дэгэттэнэр (сүбүлээбэти биллэрэр, абаагы күүрү, бигэргэтэр, согуйар, үүрү, сүүрү...). Холобур: *Кэтэххэ сылдыааччы Кэтэ±ириин кэллэ, Огох түрдүгэр олохтоох Уот иннигэр күүгүнэ±э үүү, о±олоруом. (СО); «Суут-сокуон хайдах уларыян-тэлэрийэн иҕэрин кэпсээр», - диэтэ±э улуус судьуйата. (ПАО)*

Ону сэргэ -**тах** сэрэйэр кизеп халыыба билигин ааспыт кэми биэрэр суолтата **үүү, ини** диэн эбиискэни кытта туттуллар. Холобур: *Бүгүмү күнү быга бу курдук сордоото±о үүү (СО).*

3) Туюхтуур буолар, буолбат халыбын көһөрөн туттуу киһи араас сыһыанын бэлиэтиир:

- буолар халыып **бэрт** эбиискэни кытта кыккыраччы аккаастыыры: *Эйигин кытта барсан бэрт!*; *Хата, ити аайы ытаан бэрт!*;

- буолар халыып **дуо, дуу, буоллаҕай, баар, үһү** ыйытар эбиискэлэри кытта хайааһын оноһуллубатыгар бигэ эрэли, ону кытта сөбүлээбэт, өһүргэнэр, кыыһыраар, кыйаханар, көмүскэхэр о.д.а. экспрессивнэй-эмоциональнай толбону: *Эйигиттэн итинтэн ордук тахсыа дуо!* (*тахсыбат*); *Оттообокко-мастаабакка, бултаабакка-алтаабакка ол кырдыа±ас эмээхсини сирдээн сылдыахтара мҕи дуу?* (*сылдыыбаттар*) (АА); *Ама, ол аайы туюх буолла±ай?* (*туюх да буолбат*); *Ким килгэмн быта хаампыт, хайа кигини ата±астаабыт-баттаабыт айыым баарай?* (*ата±астаабытым суо±а*) (ЕН); *Хайа, эмээхсиэн, соруйан тохпута баара эрээ* (*соруйан тохпото±о*) (К); *Аны барар мҕибиин!* (*барбаптын*);

- буолбат халыып сэхэн этиигэ хайааһын оноһуллубатаҕыттан кыһыны-абаны: *Абам да эбит, биирдэрин эмэтин турбаттык уоптарбакка...* (ЕН);

- буолбат халыып **буол, буолбаат, буолбат дуо, дуу** эбиискэни кытта бигэргэтэр дэгэти: *Утаран буолбакка; Кырдык буолумуна; Сибин млэлээтил буолбат дуо?!* (АА); *Ама до±оор, эр киги буолан баран, иккиэйэх соно±огу тутуо суо±а дуу!*

Туюхтуур буолар уонна буолбат халыыба утарыта турар өйдөбүлү, көстүүнү этэргэ олус табыгастаах (антитеза): *Глэлээ дээ киги буолуол - млэлээмэ дээ кии буолуол, эйигиттэн мҕи тахсыа суо±а, мҕикин бэрдэ тахсыа±а* (СО); *Жкитмин мин аатым ааттанар да эбит буолла±ына – ийбиттэн аатырыа суо±а, кыа хаан олбохтоох кыргыс илбигэ буолан аатырыа±а* (ПАО). Онон уусуран айымньыга утарыта турар уобараһы, характеры, мэтириэти онорорго киэнник туттуллар: *Бизс уонча сылынан а±а о±онньор туттара-хаптара... ойо±унаа±ар эдэр. Кини бэрт кыраны да сэргэ±элиир-кэрэхсиир. Мотуруона мҕрбмтэ-хомойбута, сирбитэ-хай±аабыта биллибэт,... хара±ын муус толбоно хатан да уларыйбат* (АА); *Мэхээлэ омуннаах, санаатын тута биллэрэр. Киргилэй... сирбитин-сбмлээбэтин дибилник биллэрбэт киги* (АА).

4) Туюхтуур сирэйин көһөрөн туттуу:

- кэпсиир киэптээх туюхтуур 2-с сирэйэ түмэр суолталаах киһиэхэ барытыгар сыһыаннаах хайааһыны бэлиэтиир: *Эбэм эмээхсиИэ олорорбун нагаа да сиблмббин: сарсыарда буспут алаады сытыттан угукта±ын, кизгэ суорат сиэн утуйа±ын* (угуктабын, утуйабын); *Иннигэр туюх кимтэрин билбэккин* (билбэппин);

- кэпсиир киэптээх туюхтуур 3-с сирэйэ (биир уонна элбэх ахсаана) санарар киһи хайааһынын атын киһи киэнин курдук бэйэтиттэн тэйтэн көрдөбүнэ, туттуллар: *Эн сибилгин миигин илдьэ да бардаххына-кэрэйимээри гынабын. Бу дойдуга сылдьан, мҕиини киир биллибэт* (кирүм биллибэт) (НДН); *Сорох, кырдыан хаалан, тугу да±аны дьугулаабат буолан хаалла. Гчмгэйдик олорор са±ана, кырдык, киги арааты олорор буолара* (мин буолан хааллым, мин олорор буоларым) (НДН);

- атынтан туһаайыылаах туохтуур 1-гы сирэй суолтатын биэрэн өс саҕа буолар, тыл аахсар дэгэттэниэн сөп: *Кинилэрэ да суох олоруллубута* (олорбутум, олорбуппут) (АА); *Ону эйигиттэн ыйытыллыбат* (ыйыппаппын) (СО). Маны таһынан, нууччалыыттан туруору тылбаас сабыдыалынан официальной саҕа, иһитиннэриигэ 1-гы сирэйи атынтан туһаайыы солбуйан эрэр: *этиэҕи баҕарыллар, саныаҕы баҕарыллар* (этиэхпин баҕарабын, этэбин, саныыбын). Манньык туруору тылбаас ДьС тахсан күннээҕи кэпсэтиигэ, уус-уран литератураҕа, хаһыакка туттулуннаҕына, тыл култуурата алдьанар.

Туохтуур халыыбын көһөрөн туттуу (грамматико-семантический перенос) мэлдьи экспрессивнэй суолталаах, ону көннөрү туттуу суох, онон кэпсэтии истиилин, уус-уран айымньы ураты бэлиэтэ буолар. Оттон дыала, наука истиилэ боппуруогу хайдах баарынан чуолкайдык, ордук-хос тыла суох, ийдүмүтү гына тиэрдэрин быгытынан, туохтуур халыыбын көһөрөр наадата суох.

II. БилиИи кэм истилиистикэтэ.

Билинни кэм туохтуура араас сэмсэ суолтата араас истиилгэ тус-туһунан туттуллар. БилиИи кэм сүрүн суолталарыттан биридэстэрэ мэлдьи, куруук буолар, кэминэн хааччахтаммат хайаагын буолар. **Өс хогоонугар, номо±ор, таабырыПа** ханнык ба±арар кэмIэ, түгэIIэ куруук, мэлдьи буолар хайаагыны бэлиэтиир билиИи кэм халыыба сүрүн миэстэни ылар. Холобур: *Күн айы эбиллибэт билии кI±мрмр. Биппүт багыллыбат, тохтубут туолбат, хайдыбыт самсаммат. Сууйдахха суураллыбат, кэртэххэ кэлбэт мү.*

УУИ билиИи кэм буолан ааспыт хайаагыны бэлиэтииргэ туттуллар уонна грамматика±а *исторической билиИи* кэм диэн ааттанар – praesens historicum. «Обычно такое ее употребление имеет место в художественной литературе для стилистически яркого изображения фактов прошлого как непосредственно происходящих перед глазами слушателя или читателя», - диэн Е.И.Коркина исторической билиИи кэм истилиистикэскэй оруолун ордук чорботон суруйар (9: 48). Уус-уран айымньыга исторической билиИи кэми туттуу истилиистикэскэй кырааската (*маркировка*) ордук ча±ылхайдык бэлиэтэнэр буолан, уус-уран литература биир ойуулуур ньымата, албаҕа буолар: - *Чэ!* – диэн *Сэмэн о±онньор хагытаан то±о барар. Дьон бары соҕуйан ходьох гыналлар, милтих сирэхтээхтэрин диэкигэ сы±арыIнага түгэллэр. Кириэс ыллата сылдьан хоммут Багылай а±абыт эргичиIнээмэхтээн ылар... эрбэхтэрин эргичиIнэппэхтиир. Нэҕилиэк улахан кинээгэ Сэмэгит Уйбаан эмиз игдiх гынаат,... күлэн күтүгүрүр. Сэмэн о±онньор тапталлаах сиэнэ Илисэбиэтэ ньылбэгэр сыппыт эриэн куоска, сиргэ ойон баран,... ытаан ньаа±ыныыр. Илисэбиэтэ барахсан ып-ыраас, сап-сагархай харахтарынан эгэтин диэки, куоскатын диэки күрүтэлиир.*

Исторической билинни кэм ааптар эбэтэр ханнык эмэ биир герой, персонаж аатыттан кэпсииргэ туттуллар. Онон аа±ааччыны ойууланар быгыыга-майгыга кыттыгынарар, ааспыты билиИи түгэIIэ чугагатын, билиИи кэм сор±ото олорор. Ити курдук исторической билиИи кэм ааспыт кэми «тилиннэрэр» истилиистикэскэй суолталаах.

Драмажа ааптар ремаркатыгар билиИи кэм багыар. Чинчийээччилэр билиИи кэм бу халыыбын *сценическэй билиИи* кэм диэн ааттыылар – *praesens scenicum* (А.И.Исаченко, Е.Кржижкова, А.В.Бондарко, Е.Н.Прокопович о.д.а.). Холобура: Күх Киппи: *Дьэ, китти±мүм, китти±мүм. (Кірір.) Оо! Ол кіліттїр эмиэ чугагабыттар ээ. Дьэ, мчигэй дьааспалар эбит о±олоор... (Хагытытыр, кыланар, хобордоо±унан кыыраар.) Хоох! Хуух! Саат! Сам! Игээх! Симиэттэр син куттанар буолбуккут ээ... (Бара түгэн, биир того±ону илдьэ кэлэр уонна хобордоо±ун ууран баран, того±отун эмиэ самсыы уураар.) Тыый! Аны куоттаран ілүм буолуо±а... (Тиэтэйэн акырыйан баран итэн, тіннін кэлэр) (СО).*

УУИ уратыта диэн билинни кэми кытта ааспыт кэм арааһа барыта, кэлэр кэм тэннэ туттулар: *Онтон туран, мин уоран туой харабым кырыытынан одуулаһа, кынаһа олордохпуна, биһи кыыһым, Аанчыгым бокуонньук, о, оччоҕо үчүгэй да этэ, уу долгунун курдук хааман (күөх ырбаахылаах этэ) чулаанга киһирэн хаалла* (бил.аасп.кэм). *Ол түүн хонон, сарсынгытыгар дьибэр төннөн, аҕыйах хонон баран, аҕабыныын иккиэн кэпсэтэн, халыымын сөбүлэхэн, Аанчык сөбүлүүр буолан, мин сааскытыгар (дьоно буолуохсуттар биһир сылы уораннар эрдэ биэртэрэ) уон биэстээх кыыһы сүгүннэрэн аҕалабын* (билин.кэм). *Дьэ, биһи бэйэ-бэйэбитин олус таптастыбыт* (бил.аасп.кэм). *Оҕордук сүрэхпит, санаабыт биһир буолла* (бил.аасп.кэм), *сорох ардыгар букатын оҕо курдук оонньуур этибит* (түмүгэ суох аасп.кэм). *Биһирдэспит суоҕар биһирдэспит тылыттан-өһүттэн матан, тэһийбэт, биһиргэ сылдьар буолан хааллыбыт* (бил.аасп.кэм). *Кини туох хамсыыра барыта миэхэ күндү, үчүгэй, сүрэхим оротунан киһирэр этэ* (түмүгэ суох аасп.кэм) (СО); Ааспыт кэм уус-уран проза±а уонна, уопсайынан, сэгэргээгин тиһтээх тиэкискэ кістір. Онон сибээстээн, сэгэргээгин суолтатын биэрэр туохтуур ааспыт кэмин араас халыыба, ону кытта бу халыып дьүрэлэхэн туттулуута кэпсэтии истиилигэр, уус-уран айымньыга уонна уус-уран публицистическай суруйууга олус киэҥник көстөр. Атын истииллэргэ, ордук ДьИ, НИ, туохтуур ааспыт кэмин арааһа манньк хойуутук көстүбэт.

ИИ туох эмэ буола турар миэстэтигэр тутта бэриллэр репортажка билинни кэм туттулар. Оттон репортаж сурукка киһирдэҕинэ, туохтуур билинни кэмэ историческай билиИи кэмІэ чугагыр уонна *настоящее репортажа* дэнэр. Манньк түбэлтэ±э бастакы этиитэ эбэтэр бүтүн абзац ааспыт кэмІэ турар: Холобур: *Мин быйыл сайын Дьокуускайтан... НамІа хаста да сырыттым* (бил.аасп.кэм). *Дьэ суол да суол! А±ыс кістін ордук сиргэ биһир чаас эрэ курдугунан тиһийэ±ин* (бил.кэм). *Итиччэ мчигэй суолунан Нам улуугун баагынайдар оҕорор бородууксуйаларын ... түргэн мчигэрдик киллэрэн атыылыылар* (бил.кэм) (Ил Түмэн, 2001.12.09).

НИ билиИи кэм куруук, мэлдьи буолар хайаагыны бэлиэтиир суолтата наука, тийимтиэ наука (*научнай-популярнай*), мїрэх кинигэтин тылыгар-ігүгэр олус киэҥник тар±аммыт. Чинчийээччилэр наука истиилигэр билиИи кэм халыыба багыар оруоллаа±ын бэлиэтииллэр уонна куруук буолар билиИи кэм (*настоящее вневременное*) диэн ааттыылар (нуучча тылын үөрэхтээхтэрэ А.Н.Васильева, Г.Воверкова, Л.Г.Барлас, саха тылын үөрэхтээхтэрэ Л.Н.

Харитонов, Е.И. Коркина о.д.а.). Холобур: *Ага±ас дор±ооннор кірүІ уларыыыларыгар ... кэккэлэгэ турар бмтэй дор±ооннор биллэрдик сабыдыаллыылар. Бмтэй дор±оон дъайыыта сабыылаах (ас, аах) эбэтэр бмтэй (тас, таах) сирүіххэ ордук биллэр* (НДД); *Сир салгын бирүітүгэр киирсэр газ молекулалара сиргэ тардыгаллар.*

ДЪИ билинни кэм булгуччу буолар хайаагыны (*настоящее предписания, настоящее должествования*) көрдөрөр. БилиИи кэм булгуччу буолар хайаагыны бэлиэтиир суолтата нуучча тылыттан тылбаас сабыдыалынан кэлин үіскээбит. Саха тылын матырыйаалын кэтээн кірдіххі, билиИи кэм халыыбын бу суолтата уураах, ыһаах, суут-сокуон тылбаас тылыгар олус киэІник тар±аммыт: *Уураах ылыныллыбыт кэмттэн олоххо киирэр; Саха Республикатын государственной мунһа±а (Ил Түмэн) уураар; Олохтоох бэйэни салайыныы аппараата ... Саха Республикатын гражданнырттан тэриллэр (Сокуон); Саха Республикатын государственной былаагын органнара федеральной сокуоннарынан ... кірүіллүбүт болумуочуялары олоххо киллэрэллэр (Дуогабар) («Саха Сирэ», СУДЪ).*

III. Соруйар киэп истилиистикэтэ.

КИ соруйар киэп араас модалнай дэгэтэ, суолтата, кырааската толору туһаныллар. Маны таһынан, 2 сирэйинэн бэриллэр дьин соруйар суолтата диалог уратыта буолар:

– Бээрэ, тохтоо эрэ, кырдык да±аны! Эн ол Света бигикки сыгыаммытыгар тугу таба кірін итинник этэ±ин?!

- Кэбис, эн миэхэ хагыытаама. Уонна миигин хара±а суо±унан аа±ыма.

- Харахтаах буолан тугу кірдім? Чэ, эт эрэ!

- Ыххайыма диэтим! Уоскуй уонна иҕит (ЭС).

ИИ фольклортан төрүттээх соруйар киэбинэн бэриллэр ынырар, үтүөнү баҕарар, туругурдар модалнай дэгэттээх этии туттуллар:

1) 3-с сирэйдээх биир, элбэх ахс. соруйар киэп ыстатыа аатыгар, лозунг, араатар тылыгар көстөр: Киэн тутун, Саха сирэ! (Дьулур±ан, ыстатыа аата); *XXI-с мйэ±э сайдам санаалаах, саргылаах ійдіх ыччат мксээтин!* (лозунг); Туругурдун Ийэ дойдун!;

2) 1-гы сирэйдээх соруйар киэп – ыа±ыІ халыыба ааҕааччыны/истээччини тугу эмэ бииргэ онорорго ынырар: Бука бары онно тахсыа±ы! До±отторбутун кытта мрэ кірсүі±ү!, кй салгынынан түіспүтүн тиирэ тыыныа±ы! Туохтуур маннык суолтата быыбар иннинээҕи ыстатыаҕа, листовакаҕа, прокламацияҕа олус киэн: Күндү до±оттор! Быыбарга кіхтіхтүк кыттыа±ы!. МаІнайгы туурга курдук куоласпытын Федот Тумусовка биэриэ±ү!.

3) –ыахха үлүбүөй халыып хомуур суолтаҕа ыстатыа аатыгар туттуллар: Хомуур млэтин түргэн тэтиминэн бмтэриэххэ; Эдэр кілүініни харыстыахха.

ИИ үөрэх наукатын нууччалыыттан тылбаас кинигэтигэр –ыаҕын халыып утуу-субуу буолар хайаагыны бэлиэтиир: Остуолга хаптагыны иІнэри ууруо±ү!. Хаптагын угугуттан са±алаан кумах чімі±үн ууруо±ү!. ИІнэри ууруллубут хаптагын устун тэлиэскэни аллара тікүңієн түгэр гына ытыа±ы!. Тэлиэскэ хаптагынтан остуолга тікүңієн түгэн баран, кумахха

тийийээт, тохтуур. Остуолга кумахнытын дэхсилээн баран, тэлиэскэбитин иккигин эмиэ урукку мрдүгүн курдук мтиктэн, хаптагын устун сирдүи±иI. Бу сырыыга тэлиэскэ уруккутаа±ар ыраа±ы барар. Аны кумах оннугар истүиклэни ууруо±уI. Туох буоларын кірүI (Физика).

Соробор –ыа±ыI оннугар соруйар киэп 2 сирэйин элбэх ахсаана туттуллар: Биир пробирка±а кыратык кристалл аммоний сульфатын (NH4)2SO4, иккискэ аммоний нитратын (NH4NO) ылыI. Иккиэннэригэр 1-2 мл натрий гидроксидын суурадагынын эбиI, сэрэнэн итимиI.

IV. Туһаайы истилиистикэтэ.

ДьИ чопчу хайааччыны ыйбакка, хайаагыны ордук чорботор суолталаах атынтан тугаайы, буолуохтаах хайаагын киэбэ, мүбүи халыып туттуллар: государство хонтуруоллаагына кимтирдиллинэ, былаан толоруллуохтаах, бырайыагы муньах кірүмтүгэр киллэрэргэ. ДьИ тонкуруун, сирэйдэммэтэх, хайаан да буолар, дыһайар-салайар ис хоһоонугар туохтуур бу үс халыыба олус табыгастаах буолар. Онон, ДьИ араҥатыгар, жанрыгар барытыгар туттуллар: Бу ставкаларынан аа±ыллыбыт нолуок суумата олохтоох бюджетка киллэриллиэхтээх (сокуон); Саха республикатын федеральной сокуоннарын кытта сип түбэҕиллибэтэх сокуоннар туттуллуо суохтаахтар (дуогабар); Грдүк квалификациялаах инженердэри бэлэмнээгин манньк балагыанньаларга оло±уруохтаах... (кэнсиэпсийэ); Саха Республикатын сокуонун барылын бары улуустаабы, куоратаабы хаһыаттарга таһаарарга (уураах).

НИ эмиэ хайааччыны ыйбакка, хайаагыны ордук чорботор суолталаах суолталаах атынтан тугаайы баар: икки точканы кини сураагынынан холбонуллар.

СИ атынтан туһаайы халыыбын араас синонима туттуллар:

Атынтан туһаайы-дьыала, наука истиилэ	Төрүт туһаайы синоним халыып-сүрүн истиил
<ul style="list-style-type: none"> - Кэнники сылга син элбэх оноһулунна - Инники өттүгэр өссө дирингээн үөрэтиллиэ диэн этэллэр 	<p>- 1 сирэй элбэх ахсаан: ... элбэҕи онордубут ... үөрэтиэхпит ...</p>
<ul style="list-style-type: none"> - Иккис оннук киоск собуот таһыгар тутулуоҕа диэн эмиэ этилиннэ - Уулуссаларга кутулуохтаах 2500 тонна гравий таас тиэллэн кэлбит 	<p>- 3 сирэй элбэх ахсаан: ... эттилэр ... тийэн аҕалбыттар</p>
<ul style="list-style-type: none"> - Саха сирин 34 оскуолата Арасыйа бастың оскуолаларын ахсааныгар киллэриллибит - Тэрилтэҕэ улахан хоромньу таһаарылына - Тутуу былаана 70 бырыһыан толорулунна 	<p>- 3 сирэй биир ахсаан: ... киирбит ... табыста ... туолла</p>
	<p>- Атын туохтуур-лиэкскэ:</p>

- Быыстапка Е.Ярославской аатынан музейга ытыллыбыта	... турбута
- Саха сиригэр Аан дойдутаағы сылгыһыттар конгрестара ытылынна	... буолла
- Бүгүн 12 эрэ сайабылыанна бэрилиннэ	... киирдэ ... киирбитэ
- Быйыл улуус үрдүнэн “Хатын Чаран” диэн анал программа ытыллыбыта	... барбыта
- Силиэстийэ хара маннайгыттан бутуурдаахтык ытыллыбыта	... табыста ... көстүбүтэ
- Форум түмүгэр резолюция ытылынна	
- Ол дыыл алмаас булуллубута	

ДьИ ураты бэлиэтэ буолар атынтан туһайыылаах туохтуур көннөрү кэпсэтиигэ, уус-уран айымньыга, публицистика истиилигэр олус хойуутук киирэн туттуллара тыл култууратын кэһэр.

V. Туохтуур кэпсиирэ истиилистикэтэ.

ДьИ, НИ аттарыы халыыбынан үөскүүр маннык туохтуур кэпсиирэ туттуллар:

1) аат тыл уонна туохтуур ситимнэһиилээх арахсыбыт кэпсиирэ: *муньах ытылынна, кыттыыны ылла, игитиннэри оҕордо, этии киллэрдэ, кэпсэтии барда, ыйытыы киирдэ, дытал татаарда, бэрэбиэркэ ытар, бигэргэтиигэ киирэр, тммк оҕороллор;*

2) тардыылаах аат тыл уонна **буол, сытар** көмө туохтуур: *хайысхата буолар, сыала буолар, ийдібиллэрэ буолар, сорууга буолар, боппуруота буолар, кірдірүмгэр сытар, арыяарыгар сытар.*

Туохтуур бу икки аттарыы халыыба сүрүн истииллээх синонимнаах буолар: а). судургу кэпсиирэнэн бэриллэр: *кыттыыны ылла /кытынна, игитиннэри оҕордо/игитиннэрдэ, ыйытыы киирдэ/ыйытта, эппиэт биэрдэ /эппиэттээтэ, бытаарыы ылынна /бытаарынна;* б).—**лаах** кэпсиирэ сыһыарыытынан бэриллэр: *Бигиги сорукупутунан литератураны мірэтии буолар / Бигиги литератураны мірэтэр соруқтаахпыт; Кулаковскай айымньытын суолтата оло±у кырдьыктаахтык кірдірүмгэр сытар / Кулаковскай айымньыта оло±у кырдьыктаахтык кірдірбүт суолталаах.*

7. Аат туохтуур истиилистикэтэ:

УУИ (ic хогоонугар, алгыска) аат туохтуур **туһаан** буолар тибэлтэтэ кістір: *Сылдыбыт сыыгы булар, сыппыт сыыһын сиир; Аччыктаабыты аһатын, тонмуту ириэрин.* Билигин итинник кістүмү ДьИ бэлиэтэ буолла: *Нолуок тіліібүттэр маннык чэпчэтиинэн туганаллар; Сири туганааччы тмилэги эбэтэр босхо туганыы дуогабарын тигэрсэр.* ДьИ аат туохтуур туһаан үксүгэр нууччалыы тиэрмин тылбааһа буолар: *нолуок төлөөбүттэр (налогоплательщики), эмсэбэлээбит (потерпевший), хаһыакка суруттарбыттар (подписчики), сири туһанааччы (землепользователь), буруйданааччы (обвиняемый).* Маннык этиигэ *киһи, дьон, личность* диэн

өйдөбүл симэлийэр, соробор ис хоһооно да мунаах буолар, тыл-өс култуурата намтыыр. Онон сүрүн истиилгэ саха тылын үөрүйэҕинэн аат тылга (**киһи, дьон, оҕолор, саллааттар, кырдыаҕастар** о.д.а.) быһаарыы буолара ордук. Холобур: *Нолуогу төлөөбүттэр ыстараантамматтар – Нолуогу төлөөбүт дьон ыстараантамматтар; Наҕараадаламмыттары президент эбэрдэлээбит – Наҕараадаламмыт кырдыаҕастары президент эбэрдэлээбит; Куоракка барбыттар кэлбиттэр – Куоракка барбыт оҕолор кэлбиттэр (төннүбүттэр).*

КИ, УУИ, СИ, ПИ аат туохтуур саха тылын үрүһүэһинэн аат тылы **быһаарар** суолталаах: *Ыспатах бурдук хантан үүнүй? Сир-дойду быһаараммытынан дьахтар курдук наһыйбыт, наһыйбыт (АА). Кини курдук кэлбит-барбыт, эппитин умнубат салайааччыны бэрт аһыйаһы киирүстүм (СС).*

КИ түргэн-тарҕан, тэттик буолан тэнийбэтэх судургу аат туохтуур быһаарыыны туттар: *Ол иһин мааһын үөрэр хааһым таппыта; Сүөдээр, мин эйигин бэркэ таппыыр, итэҕэйэр уолум этинг. Онон кырдыгы этиэ диэн эрэнэбин (НДН).*

УУИ, фольклор тылыгар, аат туохтуур быһаарыы кубулуйбат эпитет буола сылдьар: *Уолан баранар уулаах, охтон баранар мастаах орто туруу дойду.* Олонхоҕо аат туохтуур быһаарыы уустук эбэтэр дьапталлыбыт эпитет-тирада сорҕото, чилиэнэ буолар:

*Сэттэ хаттыгастаах
Сибиеһэй халлаан
Кэскиллээх киилигэр
Олохтонон үөскээбит,
Аҕаттан төрөөбөтөх,
Айыллыбыта биллибэтэх
Үрүҥ Аар Тойон!*

Аат туохтуур+аат тыл халыыбынан тыл олоҕо хатыланара эбэтэр хоһулаһара сахалыы уус-уран ойуулааһын биир ураты этигэн ньымата буолар: *баҕарар баҕам, саныыр санаам.* Оттон күннээтэр күнүм, ыйдаатар ыйым курдук сүгүрүйэри, ытыктыыры бэлиэтиир тутул фольклортан тахсар. Кэлэр кэмнээх аат туохтуур (**-ыах**) таһаарыы падежка туран, олус диэн сөхпүт-махтайбыт дэгэти көрдөрөр: *этиэхтэн бэрт, кэпсиэхтэн кэрэ кыыс дьахтар.* Онтон **–лыы** сыһыарыыны ылынан уус-уран тэннэбили үөскэтэр: *имэрийиэхтии сымнаҕас толбоннордоох кизгэ харахтарын.* Аат туохтуур **–ыах** кэлэр кэмэ санарар киһи бигэ эрэллээҕин эмиэ бэлиэтиир модальнай дэгэттээх: *Сайдыах-үүнүөх, сахам ыччата!* Бу холобурга туһулуу инверсията этии пафосун өссө күүһүрдэр.

ПИ фольклортан төрүттээх дорҕоон дьүөрэлэһиилээх, кэккэлэтэн этиилээх аат туохтуур быһаарыы арыый судургутуйан, ахсаана аччаан, чилиэнэ көбүрөөн бэриллэр: *Нэһи сэргэхситэр, улугу уһугуннарар көрдөөх тыллар; Тэбэр сүрэхтээх, тардар тымырдаах киһи буоллаҕа.* Публицистика истиилигэр фольклор тыла киирэн, халыып, штамп буолбут тыллартан туоруур кыабы биэрэн бу истиили байытар, тыһынын уһатар. Ону П.А.Слепцов “почти все

основные стилиобразующие элементы современного публицистического стиля восходят к фольклорным истокам”, диэн ордук тоһоҕолоон бэлиэтиир.

ДЪИ, НИ соҕотох аат туохтуурдаах быһаары тиэрмин буолан туттуллар: *чинчийэр үлэ, көбүлүүр бөлөх; террордааһыны бэлэмнээһингэ кыттыспыт киһи.*

Аат туохтуур быһаары төрүт уонна атынтан туһаайыынан бэриллэрэ истиил парадигматын онорор: *ааҕар кинигэм / аабыллар кинигэ*. ДЪИ сирэйдэммэтэх, тонкуруун, дыһайар-салайар ис хоһоонноох, оттон НИ абстрактнай, объективнай билиини түмэн суруйар буолан, атынтан туһаайыылаах аат туохтуур быһаарыыны ордук хото тутталлар. ДЪИ, НИ туттуллар атынтан туһаайыылаах аат туохтуур быһаарыы КИ, УУИ уонна ПИ сорох жанрыгар туттуллара табыгаһа суох: *ыытыллар үлэ түмүктэрэ / үлэбит түмүгэ; аҕалылыбыт холобурдартан / ити холобурдартан*. Онон маннык парадигма баар буолар:

- тирүт тугаайыылаах аат туохтуур КИ, СИ, ПИ / атынтан тугаайыылаах аат туохтуур ДЪИ, НИ: *Ылбыт былааммыт / ылылыбыт былаан / ылынылыбыт былаан туолбата;*

- да±аагын аат КИ, УУИ, СИ, ПИ / аат туохтуур (үксүгэр атынтан тугаайыылаах) ДЪИ, НИ, ПИ: *Тоҕо мут / тоҕоруллубут мут, аҕаҕас аан / аҕылыбыт аан;*

- аат туохтуур быһаарыы ДЪИ, НИ, ПИ / ити тыл китир КИ, УУИ СИ: *Бу ыытыллар мэлэр / бу мэлэр, тардылыбыт кини сураатын / кини сураатын.*

Маны таһынан:

ДЪИ туттуу *надеж+атынтан туһаайыылаах аат туохтуур* диэн халыып нуучча тылын этиитин тутулун сабыдыалынан кэлин үөскээбит уонна дыһала истиилигэр эрэ туттуллара сөп: *быыбарынан талылыбыт бэрэстэбиитэллэр конференциялара; бу ыстатыйанан көрүллүбүт дыһаайылар*. ДЪИ тэнийбит аат туохтуур быһаарыы өйдөбүлү чопчулуурга, ордук толору информацияны биэрэргэ туттуллар: *Саха Республикатын Президентэ М.Е.Николаев 1999 сыл олунньу 15 күнүгэр Саха Республикатын Государственной Муннаабын (Ил Түмэн) Бэрэстэбиитэллэрин палататыгар киллэрбит “Саха Республикатын Конституциятыгар (Төрүт Сокуонугар) уларытыылар уонна эбиилэр тустарынан” Саха Республикатын сокуонун барылын бастакы ааҕыга ылынарга.*

НИ өйдөбүлү чуолкайдаан, ситэри-толору быһааран биэрэр аат туохтуур быһаарыы мэлдьи туттуллар: *О.Н. Бетлингк бэлиэтээбит и-дифтоннара*. Аат туохтуур, туохтуур сана чааһын курдук тылы салайан тэнийиэн, уһуон сөп. Маннык тэнийбит аат туохтуур быһаарыы биир этиигэ хас да информацияны киллэрэн, наука тылын ис хоһоонун ордук толорон, ситилээн биэрэр. Оттон СИ аат туохтуур быһаарыы кылгыыр эбэтэр туспа этии буолар: *Фольклор модун эйгэтигэр итиллибит, фольклор тылын оҕо эрдэхтэн ингэриммит аҕа көлүөнэ суруйааччылар фольклор тылын төрүт онгостон уһулуччулаах айымньылары биэрбиттэрэ / Аҕа көлүөнэ суруйааччылар фольклор модун эйгэтигэр итиллибиттэрэ, фольклор тылын оҕо эрдэхтэн ингэриммиттэрэ*. Онон фольклор тылын төрүт онгостон уһулуччулаах айымньылары биэрбиттэрэ.

“Аат туохтуур истиилистикэтэ” тиэмэни түмүктээн эттэххэ, аат туохтуур, биир курдук, уус-уран ойуулуур кыахтаах саха тылын биир баай этигэн ньымата, иккис курдук, толору, чуолкай ис хоһоону эрэ биэрэр тонкуруун кинигэ тылын халыыба буолар (Торотоев Г.Г. 17).

8. Сыһыат туохтуур истиилистикэтэ:

Истиилгэ барытыгар сыһыат туохтуур холбуу этии салаа чаагын ситимнииргэ дэгиттэр туттуллар: *О±онньор чэйиттэн дьэ бмтэн, билдмисэтин салаамахтаан баран чааскытын умса ууран, антах анньар* (АА); *Булчуттар обществолара ... государственной органы кытта сибмлэгиннэрэн, дуогабар быгытынан бэриллибит учаастактары туганаллар* (СУУДЬ). КС ПС НС

Сыһыат туохтуур төрүкү истииллэргэ **КИ, УУИ, ПИ** олус табыгастаах. Оттон кэлин үөскээбит **ДЬИ, НИ** сыһыат туохтуур оннугар атын халыып туттуллан истиил парадигмата үөскүүр:

- сыһыат туохтуур - **КИ, УУИ, ПИ ,СИ** / -тык сыгыарыылаах үискээбит сыгыат – **ДЬИ, НИ**: *кытанан млэлиир/кытамньылаахтык үлэлиир; айылҕаны харыстаан туһанар/айылҕаны харыстабыллаахтык туһаныы; сатаан салайар/сатабыллаахтык салайар;*

- сыһыат туохтуур - **КИ, УУИ, ПИ ,СИ** / **уонна** ситим тыл – **ДЬИ, НИ**: *баран кip/бар уонна кip; СР-гар олохтоох бэйэни салайыныыны билинэн мэктиэлиллэр /СР-гар олохтоох бэйэни салайыныы билиниллэр уонна мэктиэлэнэр; айылҕаны харыстыыр боппуруостары сүрүннээн хонтуруоллууллар /айылҕаны харыстааһын боппуруостарын сүрүннүүлэр уонна хонтуруоллууллар;*

- сыһыат туохтуур - **КИ, УУИ, ПИ ,СИ** / **-аагын, -ыы** сыгыарыынан үискээбит аат тыл – **ДЬИ, НИ**: *олох-дьагах уларыйан/уларыйыытыттан; былаас болумуочуйаларын олоххо киллэрэн/киллэриигэ республика гражданнырын бырааптары бигэргэтэр;*

- сыһыат туохтуур - **КИ, УУИ, ПИ ,СИ** / аат туохтуур – **ДЬИ, НИ**: *хортуосканы хостоон атылыылар /хостоммут хортуосканы атылылар;*

КИ, ордук икки эбэтэр хас да киһи сирэй кэпсэтиитигэр сыһыат туохтуур буолбат халыыба буолар суолтаны биэрэн, хайааһыны онорорго сөбүлэни, бигэ эрэли бэлиэтиир дэгэттэнэр: - *Уочарат бөбөтө дуу? – Этимэ даҕаны;* - *Дойдугар тахсабын дуу? - Тахсымына;* - *Туота маладьыас өлбөккө кэлбиккин. – Этимэн даҕаны;*

УУИ сыһыат туохтуур көрүн халыыбыгар туттуллан, сахалыы сэхэргиир истиил биир ураты ньымата буолар. Туохтуур көрүнгэ хайааһын ахсаанын уонна күүһүн, хатыланыытын уонна тэтимин, саҕаланарын уонна уһурун, түмүктэнэрин уонна биирдэ буоларын бэлиэтээн, семантикатыгар баай ис хоһоонноох ойуулуур-дьүһүннүүр энергияны ильдэ сылдьар. Онон уус-уран истиил аранатыгар, жанрыгар барытыгар хото туттуллан, тиэкиһи сэхэргээһин онорор таһыччы табыгастаах ньыма диэн ааттыыллар. Бу этиллибит истиилистиичэскэй эксперимент быһыытынан дакаастыахха сөп: *Бipi, эт диэтэ быгыылаах, лап гыннаран ылла да, дьиккис гынан ыйыстан кэбистэ / Бipi, эт диэтэ быгыылаах, ылла да, ыйыһынна; Марба сирэ±э аҕыйа тмстэ, сирэйэ*

кубарыс гынна, этэ-сиинэ тымныйталаата, тугу эрэ гынабын диэн, ыа±айалаах митин то±о анһан кэбистэ / Марба сирэ±э агыйда, сирэйэ кубарыйда, этэ-сиинэ тымныйда, тугу эрэ гынабын диэн митин тохто. Көстөрүн курдук, көрүнү суох гыннахха, хайааһын хайдах быһылаахтык буолара харахха көстөн кэлэр курдук ойуулуур кыаҕа сүтэр, ону кытта, ситимнээх тиэкис кыайан тахсыбат.

Төһөнөн элбэх көрүн халыыба бииргэ сэргэстэһэ туттуллар да, соччонон хайааһын ойуулуур кыаҕа, тэтимин күүһэ улаатан иһэр:

- икки тыллаах “сыһыат туохтуур+көмө туохтуур”, “дьүһүннүүр тыл+гын”, “тыаһы үтүктэр тыл+гын, диэ” тиэтэтэр, саҕалыыр, уһуур, түмүктүүр, кылгатар, биирдэ буолар о.д.а. суолтаны бэлиэтиир: Онтон ойуппахтаан итэн, атын тэгииниттэн харбаан ыллым,... дьахтар “Уой” диэбитинэн сиргэ ыстанан кэбистэ (АА); Саам ата±ын туруоран ыттым. Сыыган кэбистим, тыас хабылла тустэ;

- Үс тыллаах көрүн халыыбыгар хайааһын тэтимэ улаатар: Александр Македонскай холорук курдук ірі кітүтэн кэллэ (ПАО); ... ыстаанын кэннэ... атыллаата±ын аайы “хааннах-мууннах” гына турда;

- Хайааһын эрчимэ, ойуулааһына 4-5 тыллаах көрүн халыыбыгар өссө эбии күүһүрэр: ... көтөбөн илдьэн уктаа даа хаппабын хап гына саба баттаан хатаан кэбистэ (ПАО); [Марба] ... Байбал диэки мчигэй ба±айытык кылап гына кірін кэбистэ.

ДЬИ, НИ быһыытынан, сибээстээн диэн –ан сыһыат туохтуурунан бэриллэр дьөһүөлүнэн ситимнэнэр холбуу этии туттуллар: Олохтоох бэйэни салайыныы диэн хос түһүмэх ис хоһооно уларыйбытынан сибээстээн, 84-97 ыстатыйалары СР Конституциятын тексититтэн ылан кэбиһэргэ / Олохтоох бэйэни салайыныы диэн хос түһүмэх ис хоһооно уларыйбыт быһыытынан, 84-97 ыстатыйалары СР Конституциятыттан ылан кэбиһиэххэ.

3 тиэмэ. АТЫН САНА ЧААҤЫН ИСТИЛИИСТИКЭТЭ.

Бу салаа, сүннүүнэн, “Саха билигини тыла. Морполуогуйа” / Н.К. Антонов уо.д.а. – Дьокуускай: Бичик, 2009. – 288 с. устудьуонна аналлаах үөрэнэр кинигэнэн сурулунна.

9. Сыһыат истилиистикэтэ

КИ, УУИ, ПИ холбуу сыһыат (аа-дьуо, хам-түм. үөһэ-аллара, олус түргэнник, өр-өтөр, биир-биир, дөрүн-дөрүн, сып-сылаастык, кып-кып-кыратык) хайааһын суолтатын кэнэтэр уонна эмиэ араас дэгэттээх буоларын көрдөрөр. Манньык сыһыат ДЬИ, НИ туттуллубат.

КИ, ордук аҕа көлүөнэ дьон тылыгар, туттуллар сыһыат арааһа: отой, мээр, дьобойон, ончу, ыыра, олох, адьас, таах, мэнээк, мээнэ, долуой, кургуом, чизэрэс, түөрэ, кэлти: Биир эмэ тобооско түбэһиннэрэн, дьөрү ытан да кэбиһиэбэ; Инньэ диэн таах сытан биэрэбит дуо? (СО); Букатын, долуой суох гынан кээһиэххэ; Адьас биир атынан сылдьар; Ону дьукку билбэппин (БС).

Манньк сьһыат үксэ түүлбэ тылыгар, кэпсэтиигэ эрэ көстөр, онон кэпсэтии / сүүрүн (нейтральной) диэн истиил парадигмата баар буолуон сөп: *долуой (отой, ончу, ыыра, дьукку) сөбүлээбэппин / төрүт (букатын) сөбүлээбэппин.*

УУИ –**лыы** сьһыарыылаах сьһыат “хайааһын хайдах буоларын ордук чуолкайдаан, уустаан-ураннаан биэрэр” айылгылаах буолан, УУИ тэннэбил онорорго табыгастаах: *Чубуку туохтан эрэ дьаарханан, дьэ хамсаан кэллэ, түү мээчиктии чэпчэкирик ойуолуу турда* (12: 233).

ДьИ, НИ -тык сыгыарыынан үскээбит сыгыат тирүт сыгыаты, сыгыат туохтууру эбэтэр аттарыы халыбы кытта синонимнаган, истилиистиичэскэй бэлиэ буолар: *тыа сириин оло±ун кырдьыктаахтык / кырдьыгынан кирдирбүтэ, уоту сэрэхтээхтик / сэрэнэн туттул, атыылагар дьо±ур биллэрдик / биллэ-кисті намтаата, Россия салалтатыгар дьаныардаахтык / дьаныган туран туруорсаллар.* Ол гынан баран –**тык** сьһыарыылаах буолуу сьһыат хайааһын араас дэгэттээх буоларын көрдөрөр уратыта КИ, УУИ бэлиэтэ буолар: *кыратык, кып-кыратык, кыып-кыратык, кыратыык-кыратык, кыратык да кыратык.*

ДьИ быһаччы диэн үөскээбит сьһыат быһа-бааччы этэр (категоричнай) суолталаах буолан, дьүөрэ: *Уураах бүтэһиктээх, ааһыныллыбат, тутатына күүһүгэр киһирэр уонна быһаччы туттуллар.*

10. Саҥа аллайыы истилиистикэтэ:

Саҥа аллайыы киһи араас иэйиитин, ис туругун биллэрэр буолан, кэпсэтиигэ, уус-уран айымньыга, фольклорга олус киэнник туттулар. Онон, саха тыла иэйиилээх, күүрүүлээх, этигэн буолар.

КИ саҥа аллайыы киһи араас иэйиитин, сьһыанын бэлиэтиир дэгэттээх буолар:

- үөрэри, дуоһуяры: *оо, хаай эбэтээ, уруй-айхал, алакы, эгэй-эгэй, ураа, биис.*

- диктиргири-дьиибэргири: *аарт-татай, айыы, ар-дьаалы, бай, ноо (нуо), ок-сиэ, һэ, тыый, уоспадьы.*

- куттанары, сэрэхэчийэри, соһуяры, өлөрдүү кутанары: *арах (арах-арах), бабат, бэ-дэ, иэдээн, һуй, һуу, һууй, тыый, татат, үлүгэр.*

- кыһыйары, абарары, кыйаханары, кыһыары: *абабын, абаккабын, көр эрэ (маны), ар-дьаалы, тһуу, тһуисэ, чэ, чэ-чэ, эчи, ээх.*

- астымматы, мыынары, сэнири, кэлэйэри: *па, пахай.*

- ыалдьары, сылайары: *айа, айака да айака, айкакка, абытай.*

- тонору эбэтэр итиигэ буһары: *ычча, абытай.*

- хайааһыны онорорго ыһыары, күһэйэри: *дьэ, дьэ-эрэ, дьэ-дьэ, ноо, алло, ээй, ээ, эһээ, о-оп.*

- биһири, сөбүлүүрү: *ама дуо, сөрү-сөп, эгэ дуо.*

- утарары, сөбүлэспэти, бобору: *арах, арах-арах, киэр, киэр-киэр, кэбис, эс, эчи, ээйиис, ама.*

- күннээҕи сиэр-туом, майгы-сигили, култуура тыллара: *баһаалыста, баһыыба, бырастыы гын, быраһаай, дорообр, махтал, көрсүөххэ диэри, үтүө*

киэһэ, албас. Ыччат тылыгар (сленг тылга) *махталитет* (*махталитет-комитет*) буола сылдьар.

- үөхсүү тыллара: *абааһы, дыккэр, илиэһэй, күтүр (күтүр өстөөх), сатана, сыакаар* (12: 241-246).

Дьон санатыгар сана аллайыы араас интонацияланан, энин эгэлгэтик этиллэр. Холобура, *айа* сана аллайыы хайдах сангарарылларыттан, интонациятыттан көрөн ыарыыланыы эгэлгэ арааһын, ону кытта сылайары, дьиибэргири, дыктиргири, сэрэхэдийэри, куттанары, үгэргири, элэктири эмиэ көрдөрүүн сөп. Холобура, үгэргири: *Айыккабын, бу дьахтар хааман-симэн киирдэбин*; дыктиргири: *Айаккабын! Дьэ буолар да эбит, эйигин хоруол күндүлүүр, эйигин сарыысса күндүлүүр* (ПО); куттанары: *Куттанан өйдөөн көрбөтүм, харабыан, айаккабыан!* (12: 242). Кэпсэтии истиилэ тылынан этиллэр буолан, киһи куолаһа, интонацията, туттан-хаптан сангарара, сирэйин-харабын олоруута улахан суолталанар. Онон, сана аллайыы интонацията уларыйдабын ахсын атын-атын суолтаны, дэгэти бэлиэтиир кыаҕа кэпсэтии истиилин экстралингвистической уратытын кытта ыкса ситимнээх.

УУИ, ордук фольклорга, олонхоҕо, киэнник көстөр сана аллайыы: *Уруй-айхал! Уой да буйакам! Бай, бай! Буйа, буйа буйакам! (буйака буйакам, буйакам дайакам), Быралыйа бырастыы! Элэмэн-дьэлэмэн, игнэл-таннал, иэбэй-куоҕай, нүүнэй-наанай, баабайа-баабай! Эчикийэ оҕолоор! Улаата оҕолоор! Дуомала дуомал! Халыг аньыым, харанга буруйум, харыан саатым, хайдыан абам! Араан арчы, нуура нусхал, күөгэл нусхал, наскыл намыл! Ар-дьаалы! Аарт-татай! Алаатыгар эминэ туомуй! Алакыы-алакы! Иэхэй-чуохай! Көстөрүн курдук, олонхо сана аллайыыта үксүгэр “бэйэ-бэйэлэрин, атын араас көмө тылы кытары холбоһон, дьүөрэлэһэн туттуллар, оччоҕо уустук күүрүүлээх иэйиини бэлиэтиир сана аллайыы холбоһуга, бүтүн этии үөскүүр”* (12: 243). Олонхолуурга ынырар, көбүлүүр сана аллайыы: *Но-оо! Дьэ-эрэ! Ноо, хайдах этэй!*

УУИ-гэ кэпсэтиигэ туттуллар сана аллайыы барыта киирэр, ону таһынан эпическэй истииллээх уус-уран литератураҕа фольклор сана аллайыыта эмиэ киирэр. Холобура, П.А. Ойуунускай суруйуутугар *Уруй-айхал! Уруй-айхал! Үрдүк баһылыкпыт, Александр Македонскай, өрөгөйө үрдээтин, албан аата аар саарга аатырдын!; Уо, абам-сүптүм эбит! Бу хаарга хаамтахпын, бу сииккэ сиэллэхпин!; Бу туох аймааһынай? Бу туох ытаһыытай? Алаатыгар оҕолоор!; Аарт татай, оҕолоор! Икки даа атахтаах бачча буолуор диэри модун санаата бохтубат, күүстээх өйө күлгэдийбэт буолар эбит; Уоккутун-күөскүтүн уҕарытан абыраан! Абытай-халахай!* курдук сана аллайыы үрдүк истиил кырааскатын илдэ сылдьар, айымныыны өрө күүрүүлээх, күүстээх иэйиилээх онорор.

ПИ-гэр *Туругурдун, Улуу Кыайыы, Ураа, табаарыстар! Саха бакылтыатыгар - Уруй-айхал! Айхал, айхал, айхал!* курдук нуучча тылыттан киирбит уонна фольклортан төрүттээх сана аллайыы арааһа миитингэ, элбэх киһи ортотугар этиллэр, үөрүү, өрөгөй бэлиэтин илдэ сылдьар.

11. Дьөһүөл истиилистикэтэ:

Падеж сыгыарыытын кытта синонимнагар дыгымал **ПИ, ДЬИ, НИ** бэлиэтэ буолар: *Тирiiбит норуотум иннигэр / норуоннар тыыммын да биэрэргэ бэлэммин. Туох игин /то±о бачча эрэи кирдүм? Коля мин туспунан /миигин билэр. Хагаайка бигиэхэ орон оЮрбутун тугунан /оЮрдүм диэн эттэ. Тҕа сиригэр үлэлээһин иһин / үлэлээтэххэ акылааты үрдэтэллэр.*

Дьөһүөл санааны ордук суолталаан, чорботон биэрэргэ, үөрүүлээх түгэннэ уонна үксүгэр дьыала, докумуон тылыгар, наука истиилигэр ордук дьүөрэ, оттон күннээҕи кэпсэтиигэ падеж сыгыарыыта эбэтэр атын төрүт сахалыы ситим сөп буолар.

Дьөһүөллээх – дьыала истиилэ
истиилэ

Кылгас кэм *иһигэр*
Көмөн *иһин* махтал
Мунньах икки чаас *устата* барда
Улуус *үрдүнэн* б3 котельнай баар
Контракт *быһыытынан* үлэлиир
Үлэлээбитин *туһунан* кэпсиир
Уурааҕы *кытта* билиһиннэрдэ
Бэйэҕин *кытта* илдэ сырыт
Бэйэтин *иннигэр* сыал туруорда
Билинни *туруган* былаан бэлэм
Ис хоһоон *өттүнэн* ылан көрдөххө
Харчы тийбэ *түбэлтэтигэр*
Аатын үйэтитэр *сыалтан*
Бюджеттар *икки ардынааҕы* сыһыан

Дьөһүөлэ суох – кэпсэтии

кылгас кэмнэ
көмөлөспүккэр махтанабыт
мунньах икки чаас барда
улууска б3 котельнай баар
контрагынан үлэлиир
үлэлээбитин кэпсиир
уурааҕы билиһиннэрдэ
бэйэн илдэ сырыт
бэйэтигэр сыал туруорда
билигин былаан бэлэм
ис хоһоонун көрдөххө
харчы тийбэт буоллабына
аатын үйэтитэргэ
бюджеттар сыһыаннара

12. Ситим тыл истиилистикэтэ:

КИ, УУИ, СИ сахалыы ситимниир ньыма араага киэһик туттуллар, ол ПИ эмиз кистир: *ийэм-а±ам; ийэм да, а±ам да; ийэлээх а±ам; ийэм а±абыныын; ийэм а±абын кытта; ийэм икки а±ам икки;*

Хайа ба±арар истиилгэ бртэгийк биир уустаах чилиэн иннигэр турар **уонна** ситим тыл «манан бртэр» диэн истилистиичэскэй дэгэттээх туттуллар: ... *биир килиэн, биир суу иһиир, илбириийбит сон, "таба батта±а" бэргэтэ уонна чизппэр чэй баар эбит (АА). Эттик уонна уба±ас чилнэрэ тэI буолла±ына, эттик уба±ас иҕигэр тиги ба±арар диирIIэ устар;*

УУИ, ПИ ситим тыла суох биир уустаах чилиэн «манан бртпэт» диэн суолтаны эбэтэр крцстээх экспрессияны, тынааһыны биэрэр: *Кини туох да аа±ан сиппэт мҕс кирдүмцстээх, уустук хоҕуйуулаах, таабырыннаах. (АА) О±онньор (Сахаар Масчылт) абаланар, истийэр, ситигиэн ба±арар. Иссэр, михсэр, мIсэр (АА).*

М.С. Иванов-Бадарыын Сүлбэ публицистическай суруйуутугар биир уустаах чилиэни саныыр санаатын киһи өйүгэр кириэр диэри хатылаан, илдьиритэн биэрэргэ туттар: “*Бастын баартыйа бассабыык барахсан*” “ордук уорун уураппатаҕа”, “*олохтоох толкуйун*” булумматаҕа, “*кэрэгэй үөрэҕин*” кэбиспэтэҕэ, “*ортотунан соҕус*” оломнооботоҕо, “*үгүс киһи сүбэтин*”

түмнэтэбэ. Төттөрү буолта – норуоту хайыппыта, өстөһүүнү тэрийбитэ, үксэппитэ. Бастакы этии олонхоҕо туттуллар төхтөрүйэн этиигэ майгынныыр буолан, киһи кулгааҕар сымнаҕастык киирэр. Онтон биир да ситим тыл суох буолан, этии тохтоло суох биир кудуччу баран иһэр, санаа тынгааһына күүһүрэр.

ПИ тылы пааранан холбуур **уонна** ситим тыл өрө күүрүүлээх (пафостаах) этиини онорор буолан, дьүөрэ: *Саха сирэ кимс уонна алмаас, нефть уонна газ, тутуу мата уонна күндү тцмлээх баайынан аатырар;*

ДЬИ уонна ситим тыл нуучча тылыттан тылбаастанан, олус хойуутук туттуллар: *Күндү металл уонна күндү таастар баар сирдэрин геологической үөрэтиини уонна чинчийиини, хостооһуну, онорууну, туһаныыны уонна эргитиини олохтуур тэрилтэлэр уонна күндү металллары уонна күндү таастары кытта операциялары олохтуур биирдиилээн предпринимателлэр, Саха Республикатын уонна Российской Федерация сокуоннарын сөп түбэһиннэрэн, ыйыллыбыт сыаннастары, итиэннэ олоҕо бородууксуйаларын харабыллааһыны тэрийэллэр.*

ДЬИ, НИ багылатан холбуур ситим тыл элбэхтик туттуллар: **Жскитүн** эттик биир тэҕи хамсаагынын суола уонна тыргэнэ биллэр буолла±ына, бу хамсаагын бириэмэтин быгаарыахха сип (физика); Гражданин, **өскөтүн** милиция инспекторын сокуоннайа суох дьайыыларыттан кини бырааба уонна көнгүлэ кэһилиннэ диир буоллаҕына, суукка үнсэр бырааптаах (сокуон); Литературнай тыл теориятыгар **төһө да** элбэх чинчийи баарын иһин, ... наардааһын, типология суох (тыл үөрэбэ); **Ол эрээри** маннык көрүүнү үгүс чинчийээччилэр, **ол иһигэр** литературнай тыл теоретиктара, сорунуулаахтык утараллар.

НИ-гэр, ол иһигэр тылбаас кинигэбэ, **оччоҕо, онон, онуоха, ол иһин, иһин, онтон ситимнээн, онтон сылтаан, онтон төрүөттээн, өскөтүн, өскөтө, өскө** ситим тыллаах БХЭ эбэтэр субуруччу бэриллэр хас да этии (причинно-следственные конструкции) киэнник туттуллар. Наука истиилэ, ордук задача, уопут усулуобуйата, теорема дакаастабыла, толкуйдуур тииптээх буолан, маннык этии олус дьүөрэ буолар. Холобура: $\langle A = \langle A', \langle B = \langle B' \rangle \rangle \rangle$ буолан, АС ирүт $A'C'$ сардаҕа±а, ВС ирүт $B'C'$ сардаҕа±а ууруллуохтара. **Ол иһин** С орой – АС уонна ВС ирүттэр уопсай точкалара – $A'C'$ сардаҕа±а да, $B'C'$ сардаҕа±а да сытар буолуо±а. **Ол аата**, бу сардаҕалар уопсай точкаларыныын – С' оройдуун – сип тцбэсигэ. **Иньэ гынан**, АС уонна $A'C'$, ВС уонна $B'C'$ ирүттэр сип тцбэсигэхтэрэ. Теорема дакаастанна.

Е.И. Убрятова саха тылыгар **өскөтүн, өскөтө, өскө** диэн ситим тылларынан саҕаланар болдьуур салаа чаастаах БХЭ арааһын анаан олус сиһилии ырытар. Чинчийээчи суруйарынан, болдьуур салаа чаастаах БХЭ-гэ туохтуур болдьуур киэбэ бэйэтэ этиилэри ситимниир, онон маннык ситим тыл улахан наадата да суох. Ол гынан баран, **өскөтүн, өскөтө, өскө** тыл сахалыы этиигэ балайда киэнник туттуллар эбит диэн суруйар (18: 209).

Е.И. Убрятова, саха тылыгар **өскөтүн, өскөтө** диэн тыл турецкай тылга болдьуур салаа чаас иннигэр ираан тыллыттан төрүттээх истиил суолталаах eger, sayet диэн ситим тыл курдук эмиэ истилистиичэскэй соруқтаах туттуллар быһыылаах диэн сабаҕалыыр (18: 212). Е.И. Убрятова бу этиитинэн сиэттэрэн

көрдөххө, өскөтүн, өскөтө ситим тыл истилистиичэскэй суолтатын маннык быһаарыахха сөп. Болдьюур салаа чаастаах БХЭ-гэ хайааһын түмүгэ биллэр буоллабына, бу ситим наадата суох: *Чааннык оргуйдабына, араараар; Массыына кэллэбинэ, этээринг.* Манна “чааннык оргуйдабына, араараллара, массыына кэллэбинэ, этэллэрэ” биллэр, онон өскөтүн, өскөтө туттуллубат. Оттон хайаһын түмүгэ биллибэт, ону өссө дакаастыахха наада буолар ис хоһооннох этиигэ туттуллар эбит: *Өскөтүн 5 яблокоттан иккитин сиэбит буоллахтарына, хас яблоко хааларый?* Онон, **КИ**-гэр ситимэ суох, оттон **НИ**, **ДЬИ** өскөтүн, өскөтө ситим тыллаах БХЭ буолар.

13. Сыһыан тыл истилистикэтэ.

КИ, **УУИ**, **ПИ**-гэр сыһыан тыл, сангарар киһи этиллэр санаатыгар тус сыһыанын көрдөрөр буолан, ис хоһоонунан олус дьүөрэ, табыгастаах. Онон бу истииллэр ураты морфологической бэлиэлэрэ диэн ааттанар.

Ол гынан баран, **НИ**-гэр сорох сыһыан тыл, ордук санааны сааһылаан этэри көрдөрөр сыһыан тыл бөлөбө, тыл үөрэбин кинигэтигэр, тийимтиэ наука тылыгар элбэхтэ туттуллар уонна араас модальной дэгэттэнэр:

1) этиллэр санаа утумун, бэрээдэгин сааһылыыр: *Литературнай тыл, бииринэн, түөлбэ тылыттан ылан байар, иккиһинэн, революция иннинээби саха тылыгар суох өйдөбүлү биэрэр баһаам элбэх тыл киһрдэ; Түһэбэр, саха тылын ис сүрэбиттэн таптаабыт, бу тылга олобун бүтүннүүтүн анаабыт Е.И. Убрятова билинни саха литературнай тылын грамматикатын, чуолаан, синтаксической нуормалара олохсуйалларын хааччыйбыт литературнай тылбыт бөдөн нуормаһыта уонна теоретига буолар;*

2) этиллэр санааны түмэн, түмүктээн этэр: *Уопсайынан, билинни саха тылын үөрэбэр саҥа чаастарынан анаан дьарыктаныы суох; Түмүктээн эттэххэ, литература тыла бэйэтин төрүттэриттэн үүнэн тахсар; Литературнай тыл, инньэ гынан, наһаа араас көрүнгнээх, варианнаах, быһата, хас норуот, культура, тыл баар да, оччо араастаах литературнай тыл баар буолар;*

3) санааны чопчулаан этэр: *Холобур, академик А.Ф. Миддендорф маннык суруйбута; Манна даҕатан эттэххэ, саха литературнай тылын чинчийишгэ 2 кинигэни таһаардым; Саха омука тылынан уус-уран айымньы, чуолаан, олонхо, норуот үрүҥ тыынын өллөйдүүр суолтатын П.А. Ойуунускай арийбытын билэбит; Кылаабынайа ...; Атыннык эттэххэ ...;*

4) уруккуттан биллэргэ, үөрүйэх буолбукка сигэнэн этэр: *Биллэрин курдук, термин үксэ аат тыл буолар; Үгэс курдук ...*

5) этиллэр санаа чохчылаабын эрэллээхтик бигэргэтэр: *Е.И. Убрятова, дьингинэн, оччотообу литературнай тыл икки төрүтүн арийбыта; Дьинэ, ис иһигэр киһрдэххэ, хас биһрдии бөдөн суруйааччы фольклор тылын уратытык, айымньылаахтык туһанара биллэр.*

V олукка ыйытыы, соруудах:

1. Ыйытыыларга хоруйдаа.

- Саҥа чааһын истилиистикэтэ морфологияттан туох уратылаабы, тугу үөрэтэрий?

- Саҥа чаастарын истилиистикэтин туһунан кэпсээ:

- анал аат истилиистикэтэ;
- уопсай аат тыл истилиистикэтэ;
- даҕааһын аат истилиистикэтэ;
- солбуйар аат истилиистикэтэ;
- ахсаан аат истилиистикэтэ;
- тус туохтуур истилиистикэтэ;
- аат туохтуур истилиистикэтэ;
- сыһыат туохтуур истилиистикэтэ;
- сыһыат истилиистикэтэ;
- саҥа аллайыы истилиистикэтэ;
- дьөһүөл истилиистикэтэ;
- ситим тыл истилиистикэтэ;
- сыһыан тыл истилиистикэтэ.

- Үөскээбит аат тыл тыл култууратын алдыатар көстүүтэ?

- Солбуйар ааты сыһа туттар түбэлтэтэ?

- Туохтууру туттарга туох истилиистиичэскэй алҕас баар буоларый?

- Аат туохтууру туттарга туох истилиистиичэскэй алҕас баар буоларый?

- Дьөһүөлү туттарга туох истилиистиичэскэй алҕас баар буоларый?

- Ситим тылы туттарга туох истилиистиичэскэй алҕас баар буоларый?

2. Сорудабы толор.

- Саҥа чааһын халыыптарын истилиистиичэскэй синонимыгар бэйэ холобурун бул:

- үөскээбит аат тыл синонима;
- көспүт аат тыл синонима;
- элбэх ахсаан категориятын синонима;
- туохтуур халыыбын синонима;
- аат туохтуур синонима;
- сыһыат синонима;
- дьөһүөл синонима;
- ситим тыл синонима.

VI орук. СИНТАКСИС ИСТИЛИИСТИКЭТЭ

Литература:

1. Барлас Л.Г. Русский язык. Стилистика. М., Просвещение. 1978, 222-252, 85-91, 113-118, 173-177.

2. Грамматика современного якутского литературного языка. Новосибирск, Наука. 1995. - 136-149 с.

3. Ефремова Н.А. Односоставные предложения в якутском языке: семантико-стилистический и функциональный аспекты. Автореф. дисс. к.ф.н. Якутск, 2007.

4. Иванова С.В. Саха тылыгар этии тутуах чилиэннэрин истилистикэтэ (икки састааптаах судургу этии). Ф.н.к. дисс. автореф. Дьокуускай, 2002.

5. Иссерлин Е.М. Официально-деловой стиль. М., 1970.

6. Кожина М.Н. Стилистика русского языка: Учеб. для студентов пед. ин-тов по спец. "Русский язык и литература". – Изд. 3 перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1993. – 46, 120, 150 с.

7. Петров Н.Е. Синтаксические средства выражения модальности в якутском языке.– Новосибирск: Наука, 1999.

8. Петрова Т.И. Ыраастык сахалыы саҕарыха. Дьокуускай, 1996.

9. Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка. Учебн. для вузов. – 5-е изд. М.: Высшая школа, 1987.

10. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / Под ред. М.Н. Кожинной. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 175, 366, 452, 559 с.

11. Торотоев Г.Г. Функционально-стилистическая дифференциация определений в современном якутском языке. Автореф. дисс. к.ф.н. Якутск, 2006.

12. Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. I ч. Простое предложение. М.-Л., 1950.

13. Убрятова Е.И. Согласование в якутском языке./Исследования по синтаксису тюркских языков. М., 1962. – 12-13 с.

14. Филиппов Г.Г., Винокуров И.П. Саха тыла. Синтаксис. Дьокуускай: Бичик. 1995.

15. Черосов М.А., Винокуров И.П. Саха тылын синтаксига. Судургу этии. Якутскай, 1991. – 31, 104

1. Санаа, иэйии туох баар араагын, эгэлгэтин, дэгэтин, толбонун ордук толору синтаксис биэрэр. Онон синтаксис истилистиичэскэй кыа±а му²ура суох улахан, "синтаксис таит в себе огромные стилистические возможности, которые заключаются преимущественно в его способности передавать тончайшие оттенки мысли" (6: 150).

2. Ол гынан баран синтаксис истилистиичэскэй бэлиэтин лексика курдук чопчу ыйар уустук:

а) этии хайа ба±арар тийбэ, кiрүIэ араас эйгэ±э барытыгар туттуллар, биир-икки эрэ эйгэ±э дьүiрэ этии араа'а диэн суо±ун кэриэтэ. Ұгүс итүгэр этии кiрүIэ биир тизкискэ тiгi хойуутук туттуллубута (*частотность употребления*) быгаарар суолтаны ылар, ТИ бэлиэтэ онтон иискүрү;

б) хайа да этии тийбэ, кiрүIэ кiннiрү киэп, халыып буолар (холобур, *быгаарыы - тутуаан - толоруу - кэпсиирэ*). Маннык тутуллаах этии ханнык ТИ-гэ дьүiрэ буолара ол халыыпка "угулар" лексикаттан уонна грамматическай халыыптан эмиэ тутуруктаах (*лексическое и морфологическое наполнение*).

3. Ол да буоллар синтаксис араас халыыба туох сэмсэ (*истилистиичэскэй*) суолталаабын ырытан суруйуу нуучча тылыгар элбэх, онтон сиэттэрэн чопчу ТИ синтаксига маннык диэн туспа эмиэ араараллар (Барлас о.д.а. ааптардар).

ТИ синтаксигын тугунан этэргэ "маннык халыып туттуллар" диэни кытта сэргэ, маннык халыып туттуллубат эбэтэр сэдэх буолар диэн ыйар ордук тугалаах буолуон сип, "можно говорить лишь о некоторых ограничениях в употреблении отдельных конструкций, оборотов в той или иной речевой разновидности" (6: 120).

1 тиэмэ. ТЫЛ СИТИМИН ИСТИЛИИСТИКЭТЭ.

1. Уопсай бэлиэтээгин.

2. Сахалыы тыл ситимин истилистиичэскэй бэлиэтэ.

1. Этии тыл ситимиттэн таһылларын быгытынан, тыл ситимин оҕоруу ТИ мискүрүгэр улахан оруоллаах. Тыл ситимэ уларыйдагына, этии тутула эмиэ уларыян барар.

2. Тыл ситимэ араас омок тылыгар элбэх уратылаах. Холобур, Е.И.Убрятова маннык суруйар: "Примыкание, которое в русском языке имеет ограниченное применение и является способом связи неизменяемых слов, в якутском языке - один из самых распространенных методов связи. Способностью примыкать обладают как слова неизменяемые, так и слова изменяемые. Напротив, согласование, которое играет такую важную роль в русском языке, в якутском языке имеет ограниченное употребление" (13: 12-13).

3. Тыл ситимэ, ордук салайыы, кытаанах быраабылата суох, манна тыл мүрүйэ±э (узус) улахан суолталаах. Онон халбаһныыр түбэлтэ хайа да тылга баар буолар.

4. Билигин сахалыы тыл ситимигэр нуучча тылын сабыдыала олус күстээх, элбэх синоним халыып мискүр. Онтон соро±о саха тылын мүрүйэх ситимин мүрүйэр, ол аата ийэ тылбыт иинэр-хатар, дьадайар. Оннук синонимнагар түбэлтэ сэмсэ суолтатын ырытан, саагылаан, ТИ уратытын олохсутарга тугунан, биир курдук, тыл түртү мүрүйэ±ин харыстыахха, иккис курдук, тылы саһа ситиминэн байыта туруохха сип.

5. Синонимнагар тыл ситимин истилистикэтин тугунан, холобур, манныгы бэлиэтиэххэ сип:

а) сыстыы түрк тылын түһү былыргы ситимэ, урут "талбыт сыгыаны күрдүрү кыахтаах дэгиттэр ньыма эбит" (15: 31). Онон бу ситим букатын сүтэрэ саха тыла дьадайар бэлиэтин курдук ийдүүн, сорох ТИ туттуохха наада;

б) "саха тылыгар тугаан, кэпсиирэ ахсаһа сипсүмүтэ сирэйгэ сипсүмүтэ±эр быдан уустук, сирэйгэ сипсүмү курдук кытаанахтык туттуллубат түбэлтэлэрдээх" (15: 104), онон сипсүмү ситими барытын нуучча тылын курдук толору (сирэйгэ уонна ахсаһа) оҕоро сатыыр наадата суох;

в) пааралагар ситим багыйар мѳс итти нуучча тылын сирэй тылбаага буолар, онон кэлин олохсуйан эрэр ёстиёллэргэ, ол аата наука, дьыала тылыгар, тиэмэтиттэн кірін публицистика±а туттарга то±оостоох;

г) синонимнагар ситим соро±ун, холобур, кэлиИи кэмІэ олус тар±анан эрэр сыгыарыы падеж халыыбын тылы сыгырдыы, литературнай нуорматтан туораагын курдук сыаналаан, кіннірір сыал-сорук туруон наада.

Итини учуоттаан, синонимнагар ситими ТИ маннык аттаран туттуохха сип:

КИ, УУИ, СИ

1) сыстыы:

кімис ытар±а, мас оІогук

2) сыстыы:

э±эрдэ тыл, саха омук

3) тардыы:

*мѳт былаана, арыгы алдьархайа
улуус сонун*

4) салайыы:

*ардахха сытый, кинигэни туган,
туохтан мунчаар, тот олоххо оло*

оло±унан

ДЪИ, НИ, ПИ

салайыы:

кімистэн ытар±а, матынан оІогук

тардыы:

э±эрдэ тыла, саха омуга

салайыы:

*мѳккэ былаан, арыгыттан алдьархай,
улуустан сонун*

салайыы падега уларыйар:

*ардахтан сытый, кинигэнэн туган,
туохха мунчаар, баай-тот*

олор;

5) тірѳт аат тыл, аат туохтуур,

*сыгыат туохтуур, аттарыы халыып
тас сибээс министерствота*

министерствота

хамнагы тілімрэгэ мп тиийбэт

магма быыгылаан тахсан

тѳілбэ тыл хайдах туттууларын

дьону сатаан салайар

б) итэ±эс сипсігѳм

тюрк норуоттарын культурата

сайдаллар

Билѳм сахаларын итэ±элэ

харыстаан этэбит

-аагын, -ыы сыг. мѳск. аат тыл ситимэ,

-тык сыг. мѳскээбит сыгыат ситимэ

тас

сибээстэги

хамнагы тіліігѳмІэ мп тиийбэт

магма быыгылаан тахсыытыттан

тѳілбэ тыл туттулуутун кірдірір

дьону сатабыллаахтык салайар;

толору сипсігѳм

тюрк норуоттарын культуралара

Билѳм сахаларын итэ±эллэрэ

харыстааммыт этэбит.

Тыл синонимнагар ситимин биир кірѳІэ - **лексичэскэй барыйаан** буолар. Саха тылын мѳрѳйэх (узальной) ситимэ уонна нуучча тылын туруору тылбаага тус-туспа ТИ бэлиэтэ буолар кыахтаах:

КИ, УУИ, ПИ

ийдѳін иѳит, ірі тут

тут,

киирии босхо, ол са±ана

бэркэ барда

ДЪИ, НИ

бол±омтолоохтук иѳит, мѳрдиктик

киирии тілібѳрэ суох, бэйэтин кэмигэр,

мѳрдик тагымнаахтык барда

2 тизмэ. ЭТИИ ТИИБИН ИСТИЛИИСТИКЭТЭ.

Н.Е. Петров Синтаксические средства выражения модальности в якутском языке. – Новосибирск: Наука, 1999. – 288с. кинигэтинэн (8).

Саха тылыгар этии туох сыаллаах-соруктаах этиллэринэн көрөн үс араастаах: сэхэн, ыйытыы, соруйуу. Туох интонацияланарынан көрөн бу үс этии барыта күүһүрдүү буолуон сөп. Этии тиибэ төһө хойуутук уонна туох ураты суолтаны, бэлиэни көрдөрөрүнэн араас ТИ-гэ тус-туһунан туттуллар.

Истиилгэ барытыгар икки састааптаах сэгэн этии туох буолбутун туһунан судургутук баары-баарынан кэпсиир буолан, киэһик туттуллар уонна ураты истиил бэлиэтэ суох (нейтральной) этии тиибэ дэнэр.

ДЬИ, НИ сэхэн этии баһыйар буолан, бу икки истиил ураты бэлиэтэ диэн сыаналанар. Оттон соруйуу, ыйытыы, күүһүрдүү этии ДЬИ уонна НИ туттуллубат.

КИ соруйар этии дын соруйар суолтатыттан саҕалаан көрдөһөр-ааттаһар дэгэтигэр тийэ араас модальной суолтата барыта баар: *Дьыэ±эр бар. Дьыэ±эр бар эрэ. Дьыэ±эр баран хаал. Дьыэ±эр бараар. Дьыэ±эр бара тарт. Дьыэ±эр бар эрэ, бар. Дьыэ±эр бар диибин дии. Чэ эрэ, дьыэ±эр бар. Дьыэ±эр барыабын. Дьыэ±эр бар дуу. Дьыэ±эр бар даа. Дьыэ±эр барыый. Көрдөһөбүн, дьыэ±эр барыый даа. Дьыэ±эр бардаргын ньии. Дьыэ±эр барарың буоллар.* Дын соруйар суолтата (туохтуур соруйар кэбэ 2 сирэйэ) диалокка лаппа бэлиэ буолар диэн “Туохтуур истиилистикэтэ” тизмэбэ көрбүһүт.

Дын ыйытар суолталаах этии диалокка киэнник туттуллар уонна араас модальной дэгэттэнэр:

- ыйытар: *Тутууга саха инженерэ элбэх дуо?; Аатың кимий?;*
- талларар ыйытыы: *Бэйэ кинитэ дуу, туора кулгаах дуу?; Ол кини куоракка олорор дуу, тыаҕа дуу?;*
- бигэргэтэр ыйытыы: *Кэргэннээх, оҕолоох уол буолбат дуо?;*
- хос-хос ыйытыы: *Оттон эн? Эн хайдаххыный?; Хайа, кэпсиэ, ийээ? Тойонун аахха тугу иһиттинг?;*
- сэрэйэн ыйытыы: *Дойдулаан хаалбыт буоллаҕа дуу?; Арай эрдэ баҕайы тур?;*
- соһуйар ыйытыы: *Дойдугар тахсан хаалбыт даа?;*
- соруйар ыйытыы: *Таай эрэ, ким биэрбитэ буолуой?;*
- көнүллэтэр ыйытыы: *Ханна да барыма, сөп дуо?;*
- чуолкайдыыр ыйытыы: *Ити кинигэни чэхчы ылыахтара дуо?; Ол Наталья күнэ диэн туохпутуй?.*

Дын ыйыппат суолталаах этии араас модальной, экспрессивнэй сыһыаны бэлиэтиир суолтаны көрдөрөр:

- мунаахсыһары: - *Эн туох дии саныгыный? – Ким билэр, доҕор?;*
- ыйытан хоруйу: - *Дьыэ±эр бардың дуо? – Дьыэ±эр барбакка, ханна барыахпыный? (өс саҕа буолар дэгэт эбиллэн биэрэр);*

- кэмсиниини: *Билинги аабааччы маньгы өйдөөбөт. Оо, ону мин, хаалбыт киһи, билиэм дуо?;*

- сэмэлири: - *Эһиги быйыл кукуруза ыһабыт дуо? – Ыһахпыт дэһэбит. – “Дэһэбит” эрэ дуу?.*

Онон КИ дьын ыйытар уонна дьын ыйыппат этии араас модальной дэгэтэ олус хойуутук туттуллан, бу истиил ураты бэлиэтэ буолар.

Күүһүрдүү этии манньк дэгэтэ кэпэсии истиилин уратыта буолар:

- этикет тылыгар: *Дорооболорун! Туох сонун-нуомас баарый?;*

- сөбүлэхэри: *Оннук, оннук! Күн сирэ барыбытыгар бафалаах!;*

- сөбүлэспэти: *Тохтуо эбээт, бары кини этринэн сылдыбытатах бафайыбыт ини!;*

- көрдөһөрү-ааттаһары: *Бука диэн, кэлгийэр эрэ буолаайабын!;*

- сэнири, ахсарбаты: *Эн бафас саната суох сым!;*

- саанары: *Дьэ, хотуой, олох сэрэн!;*

- сэтэрири: *Саатта, кэхэй!;*

- өмүрэри: *Бабат, киһини соһуттун!;*

- үөрэри: *Бу дьолбутун!*

УУИ, ПИ соруйар этии туттуллар халыыба арыый атын, фольклортан төрүттэх: *Саха сирэ эһиэхэ төрөөбүт буоргут курдук буолуохтун; Туругурдун, Ийэ дойду!*

Онтон эппиэт эрэйбэт ыйытар этииттэн *риторической ыйытыы* мөккүөрэ суох суолу бигэргэтэр, киһи болжомтотун тардар соруктаах буолан, олус киэнник туттуллар уонна бу икки истиил ураты бэлиэтэ дэнэр: *Ким үрүн күммүт өлбөөрдүн диэй? Кэрэ кэскилбит кэбиннин диэй?* Риторической этии “Ким да итинник диэбэт” диэн бигэргэтэр суолталаах. Онон, тыл этэр, араатар дьон тылыгар олус хойуу.

Уус-уран айымньыга, общественной-политической литературафа, хаһыакка толкуйдатар ыйытыы этии киһи сыһыанын, дууһа мучумаанын, хайдах быһыылаахтык толкуйдуурун көрдөрөр: *Оннук түгэннэргэ Зоя бэйэтин буруйдана саныыр. Алдьанан эрэр олобу самыахха, күөдьүйэн эрэр уоту саба охсуохха сатамат этэ дуо? Хайдах? Ытаан-сонгоон, аһыннаран дуо? Көрдөһөн, кэргэни тагнарар куһаҕан диэн өйдөтө сатаан дуу? Бэйэ-бэйэбин убаастыан дуо ол кэнниттэн?*

Эмиэ бу курдук субуруччу күүһүрдүү этиини туттан суруйааччы, публицист сыһыанын - улахан аба-сата, тымтар, кыйаханар дэгэти биэрэр: *Суох, сымыйа! Хоргуйан тыына быстар дьону кыра сылдьан илэ харахпынан көрбүтүм, кинилэр ыар ынчыктарын илэ кулгаахпынан истибитим, Сымыйа! Кинилэри быһыыры кыах баара! Кинилэр эһиги аһыныгаһа суох тимир сүрэххититтэн өлбүттэрэ! Кинилэри быһыыры кыах толору баара диэн өссө төгүл хатылаан этэбин! Эһиги ол кэмгэ арыылаах алаадынан, эмис этинэн эмсэхтэнэргит! Мин ону илэ харахпынан көрөрүм!*

Онон, автор сурук бэлиэтин түбэһиэх сиргэ туруорбат. Ыйытар, күүһүрдэр этиини хаста эмэ кэккэлэтии суруйааччы, публицист тус сыһыанын (дууһа аймал°бана), дирин иэйиитин тириэрдэр, итиэннэ аа°бааччыга дьайар (толкуйдатар, дууһатын өрүкүтэр) сыаллаах туттуллар.

Алгыска, аман өскө, кырыыска туттуллар күүһүрдүү этии бу жанр уратыта диэн биллэр: *Уоттаах харахтаах / Утары көрбөтүн, / Татаар тыллаах / Таба эппэтин, / Уһун илиилээх / Утары уумматын!*

Поэзияҕа тыл бүтэһик сүһүөҕэ уһуура эбэтэр дифтонг буолара мэлдьи баар көстүү: *Үчүгэйиэн бу сиргэ / Көһүл көччүйэр күндүтүөн!* Күүһүрдүү этии олус улахан үөрүү, долгуйуу, сөбүү-махтайыы бэлиэтэ буолан прозаҕа, публицистическай суруйууга эмиэ кизэнник туттуллар: Тоҕо баҕас кэрэтэй! Туругурдун Маай бырааһынньыга!

УУИ, ПИ сэһэн, ыйытыы, күүһүрдүү этии толкуйдааһын кэрчиккэ тэнгэ туттуллар: *Үс итти бырааттан биирдэстэрэ да дьоллоохтук олоҕото±о тоҕон сиркэтэй? Үс бырааттан саамай ыарахан дьылҕаламмытара, элбэх эрэйи кирбимтэрэ - кини, кыра быраат, аатырбыт суруйааччы А.И.Софронов... Ол эээри кизэ сирдэринэн кэрэхсээн сылдыбыттара, элбэх дьону бигирээн билсибиттэрэ, айар мэлэ иргийдүү кирбимтэрэ, революция кытыастар тилиңгэр кыттыбыттара, мрдик талаанынан илбит ийэлэммиттэрэ эмиэ кини эбээт! (АА).*

ПИ кинигэ, ыстатыһа о.д.а. суруйуу аата буолар ааҕааччы болҕомтотун тардар ыйытыы баар: *Кэпсээнин, тугу биллин? Тҕа сиригэр олох тупсуо дуо? Кыахнытын толору туһанабыт дуо?*

СИ (литературнай нуорма). Саха тылыгар ыйытыыны көрдөрөр анал бэлиэ турар, оттон нуучча тылыгар интонация улахан суолталаах:

- ыйытар эбиискэ: *дуо, дуу, даа, ини, дии, буолуо, буоллабай, буолаарай, буолбат дуо, буолбаат?*;

- ыйытар тыл: *ким, туюх, хас, ханнык, хайдах, хайа, кимнээх, хаһан?* о.д.а.;

- ыйытар сыһыарыы: *-й, -ый, -ный.*

Ыйытар этиигэ бэлиэни туттар туспа быраабылалаах:

- ыйытар биискэ этиигэ соҕотоҕун туттуллар: *Онньуугун дуо? (Хаһан оонньуугун дуо? Оонньуугунуй дуо? буолбат);*

- ыйытар тыл+сыһыарыы буолуон сөп: *Хаһан оонньуугунуй?*

Билигин нуучча тылын сабыдыалынан ыйытыыны көрдөрөр анал бэлиэни тумнан интонациянан эрэ ыйытар буоллубут: *Бараһын? (Идешь?); Стипендия кэлбит? (Выдали стипендию?); Уол? (Парень?); Эн санаан? (Ваше мнение?).* Мантан сылтаан сахалыы этии араас модальнай, экспрессивнэй дэгэтэ сүтэн тыл дьадаһар, тыл-өс култуурата алдьанар.

Онон, ДЪИ, НИ сэһэн этии, оттон КИ, УУИ, ПИ сэһэн, ыйытыы, соруйуу, күһүрдүү этии араас модальнай дэгэтэ туттуллар эбит.

3 тиэмэ. ЭТИИГЭ ТЫЛ БЭРЭЭДЭГИН ИСТИЛИИСТИКЭТЭ.

Сахалыы этиигэ былыргы тюрк тылыттан ыла олохсуйбут **ТЫЛ БЭРЭЭДЭГЭ** баар. Оннук мҕэс буолбут этии чилиэнин бэрээдэгэ - кини бэрээдэк - ураты истилистиичэскэй бэлиэтэ суох, бары ТИ туттуллар (Т. тугаан, К. кэпсиирэ, б. быгаарыы, т. толоруу, с. сигилии):

Т. - К. (тэнийбэтэх этии);

б. - Т. - т. - с. - К. (ортотук тэнийбит этии);

с. - б. - Т. - б. - т. - с. - с. - К. (лаппа тэнийбит этии) (2: 136-149).
Холобур:

Оскуолабыт кытынна. Бигиги оскуолабыт олимпиада±а мчигэйдик кытынна. Быйыл бигиги оскуолабыт республикатаабы олимпиадаба олус мчигэйдик кытынна.

Отгон чопчу ТИ кістір маннык этиилэр бааллар:

СИ көнө бэрээдэктээх этии.

КИ саагыламматах тыллаах этии: - *Ханна/ барда/ оттон/ били/ уол?*

Этиигэ миэстэтэ уларыйбыт тыл (тіттірү бэрээдэк, *инверсия*) киги бол±омтотун ордук тардар, онон истилистиичэскэй суолталанар.

1. Кэпсиірэ миэстэтэ:

УУИ этии иннигэр эбэтэр ортотугар турар кэпсиірэ долгуйуу, мірүм, согуйуу бэлиэтэ буолар: *Таптыбын кі±ірір халлааннаах тіріібүт ийэ сир дойдубун. Ыллыр саха народнай артыыга Марина Попова! Ыраас кыайыны ситистэ Иннокентий Макаров!*

ПИ Хааллын хаан тугунан тойук, *бүттүн ілүм тугунан ырыа.* (ТС)

ДЬИ, боротокуолга: *Кэпсэтиигэ кытыннылар: Иванов, Петров, Сидоров.*

2. Тугаан миэстэтэ:

НИ, ДЬИ, ПИ тэнийбит ойо±ос чилиэн кэннигэр турар тугаан: *Тайах о±отун имэрийэ-имэрийэ, булчут ботугураата / Булчут тайах о±отун имэрийэ-имэрийэ, ботугураата; Нефть бизнегинэн мин хаган да дьарыктаммата±ым / Мин нефть бизнегинэн хаган да дьарыктаммата±ым; 1989 сылга млэ±э киірбит ити туораагын алта улуугу хааччыйар / Ити 1989 сылга млэ±э киірбит туораагын алта улуугу хааччыйар.*

3. Ыйытар тыл миэстэтэ:

ПИ этии иннигэр эбэтэр ортотугар турар ыйытар тыл (риторическай ыйытыы): *Хаган бигиги атыттары сирбэккэ эрэ кими хай±аабыппыт баарай?* (АА) *То±о мисқүм-сайда туруохтаа±ар тіттірү тігэн, а±ыйаан игэбитий?*

4. Тугулуу миэстэтэ:

СИ мксүгэр этии иннигэр турар: - *Ийээ, дьахтар киннэн э±эрдэлибин!*

- *Саабынап, дорообо, муннях 5-тэн буолар* (Кырдал кыталыктара).

ПИ этии кэннигэр эбэтэр ортотугар туруон сүп: *Кэпсээ, табаарыс доктор (И.Данилов). Санаар±аан санныыйар буолумаI, сахалар! Тула кір, поэт! Ок-сиэ! Туох буоллу², Лена ийэм? Кэлиий да, хара харахтаа±ым, кігүн да, угун сугуохтаа±ым!* (ТС);

УУИ этии ортотугар, ордук кэннигэр турар: *Оттон, о±онньоор, арай ити курдук буолла±ына сатаных курдук ээ.* (СО) *Туох-туох диигин, до±ор? Кэбис, инньэ диэмэ, эдьиэй* (НН). *Эбүрдэ буолуохтун эйиэхэ, Света.*

КИ ханна ба±арар турар кыахтаах: - *Хайа, Байбал, хайых ба±айыный? - Мэ, нохоо, чэ мтірбэхтээ* (АА).- *Бу ханна бардыI, Багылай?*

Этиигэ тыл бэрээдэгин уларытыы.

Тыл бэрээдэгин нуучча тылын сабыдыалынан уларытыы ханнык да ёстиёл бэлиэтэ буолбат, **литературнай нуорманы кэгии** дэнэр: *Этиэм этэ ити куга±ан диэн; Эгиги игиттигит сарсыардааIы концеры; Биэриини ыытта*

Борис Гоголев (Радио биэриитэ); Ханник түбэлтэ±э герой хорсун санаата кістірүй?; То±о далбарай сымьыт игигэр тумнастан хаалбатый? (Зоология).

Билигин тыл бэрээдэгин манник кэһии олус тарѳанан турар:

1. Кэпсиірэни этии иннигэр, ортотугар туруоруу: *Бүгүн биһиэхэ ыалдьыттыыллар республикатаабы культура уонна искусство колледжын режиссураба кафедратын сэбидиссэйэ Ольга Аполлоновна Стручкова уонна бу испэктээби туруорбут устудьуоннар Альберт Ноговицын уонна Петр Делдилькин; Манна уопсайа 3 хамаанда кыттыыны ылла: Центр-лес, авиабаза хамаандата уонна Саха лесничейдэрин бэрэстэбиитэллэрэ.*

Иккис холобурга арахсыбыт кэпсиірэни (кыттыыны ылла / кытынна оннугар) уонна биір уустаах чилиэни түмэр кэпсиірэ этии ортотугар туруоран баран икки туочуканы туруорбуттара дыыала истииллээх этии буоларын туоһулуур. Оттон, *Манна уопсайа 3 хамаанда - Центр-лес, авиабаза хамаандата уонна Саха лесничейдэрин бэрэстэбиитэллэрэ кыттынна*, - диэн сүрүн истииллээх этии араадыйанан, ТВ сангарарга табыгастаах буолар.

2. Кэпсиірэ көтөр этиитэ: *Биһиэхэ кэлэн ыалдьыттаабыккытыгар махтал. Ситиһиһи уонна доруобуйаны; Эфиргэ 6 чаастаах сонуннар. Бу кэмгэ республика сонуннарыттан кылгастык.*

Онтон бу этии сөптөөх: *“Саха сирэ”* информационной биэрии (аатыыр этии). *Студияба Максим Березин (аатыыр этии). Маннай бүгүнгү биэрииттэн кылгастык истинг* (кэпсиірэлээх).

Эмиэ НВК биэриитигэр манник сыыһа этии баар: *Ситиһиһи Прасковья Прохорова*. Эмиэ да ол быыһыгар, кэпсиірэтин эбэн сөпкө этэллэр: *Ситиһиһи Анегина Соловьева кэпсиір; Абый улууһугар булчуттары кытта көрсүһүү хайдах ааспытын Екатерина Соломова сырдатар; Салгыы “Чэгийн” рубриканы көрүүххэйинг.*

3. Биір уустаах чилиэн кэпсиірэтин этии ортотугар туруоруу: *Манна республика араас улууһуттан, куоратыттан барыта 231 киһи кыттыыны ылла, ол иһигэр 125 оҕо - Манна республика араас улууһуттан, куоратыттан барыта 231 киһи, ол иһигэр 125 оҕо кыттынна; Сүрүн бас билээччи 45 сааһыттан эдэр буоллабына, 10 сыл устата тэн өлүүлэринэн төлүүр, оттон аба саастаах буоллабына, 7 сыл устата. - Сүрүн бас билээччи 45 сааһыттан эдэр буоллабына, 10 сыл, оттон аба саастаах буоллабына, 7 сыл тэн өлүүнэн төлүүр.*

4. Туһааны этии кэннигэр туруоруу: *Ханник айымныыга олобуран, хайдах төрүттэммитэй бу испэктээх? “Аан дойдуга киэнник биллэр варгановед Фредерик Крейн 500 хомус улахан кэллиэксийэтин биһиги кииммитигэр бэлэхтиир”, диэн үөрэ кэпсииллэр Хомус мүсүөйүн үлэһиттэрэ - Хомус мүсүөйүн үлэһиттэрэ “Аан дойдуга киэнник биллэр варгановед Фредерик Крейн 500 хомус улахан кэллиэксийэтин биһиги кииммитигэр бэлэхтиир”, диэн үөрэ кэпсииллэр.*

5. Икки быһаарыы турар миэстэтин бутуйуу: *Саҥа киһнэ театра – киһнэ саҥа театра (саҥа киһнэ буолбатах, саҥа театр)*. Манник түбэлтэбэ ис хоһоонунан икки быһаарар тылтан хайата аат тыл аттыгар турарын

быһаараллар. Онон, бу этии сөп буолар: *Кулун тутар 7 күнүгэр Дьокуускай куоракка киинэ сана театрын үөрүүлээх аһыллыыта буолуоҕа.*

6. Ыйытар тыл миэстэтэ уларытыы: *Тоҕо бу идэни талбыккыный? – Бу идэни тоҕо талбыккыный? Тоҕо эрэ оҕо диэки хайыспыт учуутал аҕыйах - Оҕо диэки хайыспыт учуутал тоҕо эрэ аҕыйах (тоҕо эрэ оҕо буолбат, тоҕо эрэ аҕыйах).*

Ыйытар тыл, нуучча тылын курдук, этии иннигэр буолбакка, сыстар тылын аттыгар турар. Онон ыйытар тылы талбыт туруордахха, сороҕор этии ис хоһооно бутуур буолан тахсыан сөп: *Бу федеральной суолталаах политика хайдах олоххо киирэрин ырытан көрүү түмүгэ бөрүкүтэ суох эбит – политика “хайдах олоххо” киирбэт, “олоххо хайдах киирэрин” диэн буолуохтаах.*

7. Ыйытар тыла, сыһыарыыта суох этии: *Оппуонньа, оонньууга тиийдин?* (дуо); *Света, настарыанньан үчүгэй?* (дуо, дуу); *Медалистар?* (дуо, даа, буолбатах дуо, дуу).

8. БХЭ *диэн, буолан* ситимниир тылы көтүтэртэн сахалыы этии нуучча тылын батыһар: *Анал транспорт суоҕа мэхэйдэри үөскэтэр – Анал транспорт суох буолан, мэхэйдээх буолла; Хотугу улууска кырааска тиийбэтэ, талааннаах уруһуйдьуттары бытаардар – Хотугу улууска кырааска тиийбэт буолан, талааннаах уруһуйдьуттар бытаараллар; Өлүөнэ өрүс мууһа 4-с сууккатын уу аҕыйабыттан кыайан барбакка Табаҕа аттынан тохтоон турар - Өлүөнэ өрүс мууһа уу аҕыйах буолан, 4-с сууккатын кыайан барбакка Табаҕа аттынан тохтоон турар - Өлүөнэ өрүс мууһа уу аҕыйах буолан, кыайан барбакка Табаҕа аттынан 4-с сууккатын тохтоон турар.*

Бастакы, иккис холобурга канцелярит халыып (“*мэхэйдэри үөскэтэр*”), дьаһайар туһаайыы тыыммат өйдөбүл киһини дьаһайарын курдук суруйуу (“*кырааска тиийбэтэ бытаардар*”) тылы-өһү сыһыһардар, дьыала-куолу халыыбыгар киллэрэр. Онтон үһүс холобурга тема-рема көстүүтэ баар: “*4-с сууккатын*” халыып этиигэ ханна турарыттан, ааптар тугу чорботуон баҕарбыта көстөн, этии ис хоһооно уларыһар. *Өлүөнэ өрүс мууһа уу аҕыйах буолан, 4-с сууккатын кыайан барбакка Табаҕа аттынан тохтоон турар* этиигэ “*Табаҕа аттынан тохтуур*”, оттон *Өлүөнэ өрүс мууһа уу аҕыйах буолан, кыайан барбакка Табаҕа аттынан 4-с сууккатын тохтоон турар* диэннэ “*4-с сууккатын тохтуура*” чорбойор.

9. Сороҕор этиигэ тылы түбэһиэх туруорар буолан, киһи дэбигис өйдүү охсубат, букатын мунаах ис хоһооно тахсар: *Сотору кэминэн сүүһүнэн республика бастын ыччата мустуоҕа* (“*сүүһүнэн республика*” диэн өйдөнөр, дыннэ “*сүүһүнэн бастын ыччата*” буолар); *Киин уулуссанан хааман иһэн биир килиэп атыылыыр маҕаһынгга киирэ сырыттым* (“*биир килиэби атыылыыр*” диэн суолталаах курдук, сөбө “*килиэп атыылыыр биир маҕаһыын*” эбит).

Сахалыы этиигэ тыл бэрээдэгин уларытыы холобура барыта нууччалыы этии тутулун батыһар. Маннык курдук сыһа хаһыакка, сурукка, кинигэҕэ олус тарҕаммыт, *сахалыы сурук үгэһигэр кубулуйан эрэр көстүү* буолар. Онон, мань анаан болҕойон уларытар, көннөрөр саха тыла чөл хаалар, салгыы сайдар тыын боппуруоһа буолар.

4 тИЭМЭ. ЭТИИ ЧИЛИЭНИН ИСТИЛИИСТИКЭТЭ.

1. Тугаан истилиистикэтэ.

Саха тылыгар тугаан аат тылынан эбэтэр аат тыл суолталаммыт атын саҕа чаагынан, ону сэргэ тыл ситиминэн (уустук аат тылынан) бэриллэр. Тус-туска ньыманан бэриллэр тугаан дэгэт суолталаах буолан, араас ТИ туттуллуон сип.

Билии Саха тылыгар **тугаан араага**, сунньунэн, бары ТИ туттуллар.

Оттон чопчу ФИ элбэхтик туттуллар манньк тугааны бэлиэтиэххэ наада:

КИ 1) хомуур ийдібүлгэ эбэтэр *барыта* диэн суолта±а –*лаах* сыгыарыылаах уонна *аах* эбийскэлээх аат-тугаан: *Хотунум аах Дьайаалаах диэн и±мрэмэр (4 саастаах) бургунастара саас кулун тутар саҕатыгар торбостоон кэбистэ* (Сэргэ тирдигэр сээн);

2) эдэр килминэ тылыгар биир кигини бэлиэтиир **Эгиги** тугаан: *Мария Ивановна, э'игини быраа'ынньыгынан э±эрдэлиибит*;

КИ, УУИ иккис этиигэ тугааны китүтүм эбэтэр атын тылы эбэн хатылаагын (сэгэргийэр ёстиёл): *Мин аны кигин армия±а барабын уонна арай герой буолан тиннибүн. Ханньк эрэ геройдуу быгыыны оҕоробун* (Далан). *Кэҕкэмэ диэн кыракий мрэх баар. Ол мрэх Дьокуускай куораттан олус ыраа±а суох*;

УУИ, ПИ ханыыласпыт аат уонна хогуласпыт аат тугаан: *Чэ бэйи, от-бурдук миннүн, сир-дойду киннүн* (АА). *Ұлэ±э итэ±эс-быга±ас, сыыга-халты да ханна барыай, баар буолла±а дии*;

ПИ 1) **эн, бигиги, эгиги** солбуйар аат-тугаан: *Бу сылларга эн млэ кытаана±ын млэлээтиИ, олох ыарын олордуИ. Бигиги истии±и кыайахпыт, сэрии бмтэн, кыайыы кынаттаах атын миинэн, тирйбмт Сахабыт сиригэр тиннйхпмт* (ТС);

2) киспүт суолталаах аат-тугаан: *ырыынак тыына, тыын боппуруос*;

ДьИ 1) чопчу эйгэ±э хайааччыны бэлиэтиир киспүт аат тыл: *быыбардааччылар, буруйданааччы, экзамен туттарбыттар, билет ылбыттар, физическэй сирэйдэр. Сааскы халаантан эмсэбэлээбиттэр элбэх кимини ылбыттара. Ұриттэр бэйэлэрэ билинэллэринэн, сиблэгиш алмаас бизнегэ сайдыытыгар кимилігip* (СС);

2) анал ааты буукубанан эбэтэр сүгүмүнэн кылгатыы (аббревиатура): *АПРОСА, САПИ, НАК, ОДьКХ, ИДьМ, СГУ*;

ДьИ, НИ 1) предмет кимиэнэ, туох чаага буоларын бэлиэтиир элбэх чилиэннээх тардыылаах аат-тугаан: *Российской Федерация ис дьыала±а министерствотын юридической институтун филиалын преподавателлэрин уонна истээччилэрин коллектива; ардах чирбэтин рефлексэ уустук*;

2) тирмин суолталаах, абстрактнай ийдібүллээх тэгили аат тугаан: *фирмалар икки ардынаа±ы конкурус, туйахтаах митминэн иитээччилэр*;

3) тыыммат предмети бэлиэтииргэ **кни** солбуйар ааты туттуу: *Бигиги республикабыт уонна кини нэгилиэнньэтэ айыл±а иэдээнин охсуутуттан дьогуннаахтык та±ыста* (СУДЬ);

НИ 1) термин суолталаммыт атын саҕа чаага: *Эттиккэ утарыта хайысхалаах икки тэҕи кэс дьайар буолла±ына, бу кэсстэр тэҕи дьайааччылары нуулга тэҕи* (Физика, 7 кыл.);

2) аат тыл элбэх ахсаана: *Босхо электроннар метаалга чопчу хайысханан хамсаатыннара электрическэй ток дэнэр.* (Физика, 8 кыл.).

Уустук анал аат-тугаан стилистическэй бэлиэтэ балачча чуолкай:

ПИ, ДьИ дуоһунаһы, солону, киги мтүтүн-иитүн бэлиэтиир тыл ситимэ: *биллилээх театральнай деятель, саха театральнай искусствотун тириттээччи, Саха АССР народной артыыта Тарас Павлович Местников;*

ДьИ сир-дойду, тэрилтэ, докумуон, бэчээт органын, о.д.а. аата: *Саха Республикатаа±ы тыа хаҕаайыстыбатын уонна со±отуопка министерствотун салаата; Российской Федерация±а куттал суох буолуутун федеральной сулууспатын Саха Республикатынаа±ы управлениетын начальнига.*

2. Кэпсиирэ истилиистикэтэ.

Саха тылыгар судургу уонна холбуу, туохтуур уонна аат кэпсиирэ диэн арахсар. Аат тыл суолталаммыт атын саҕа чаага эмиэ аат кэпсиирэ буолар кыахтаах. Кэпсиирэ туттулук истиили уонна истиил ураты бэлиэтин үскэтэр кыа±а олус улахан диэн С.В.Иванова бэлиэтиир (4).

КИ кэпсэти кэпсиирэлээх этии: *Эн санааҕи (хайда±ый)? Туох сонун (баарый)? Ҕчүгэй ба±айытык (сырыт);*

КИ, УУИ 1) дьүгүнүчү уонна тыагы үтүктэр туохтуур-кэпсиирэ: *Бары барыта хааман хантаарыҕыныр. Бар-бар барылыыр, Барабаан бардыргыыр* (ПАО).

2) паараласпыт туохтуур-кэпсиирэ: *Киргилэйдээххэ ыалдьыт аанньа сылдыбат, кэр-нар суох, тойон ханна да айаннаабат, хамначчыттарыттан ордук атаабат-таҕыбат, итэ±эс мэлээбэт. Хотун Дьэбдьиэ от мунньааччы, бурдук быҕааччы бастыҕа, тизэрэ дайбаан мэтэлдьиэ сылдьан араас мэлэни битэрэр-огорор* (АА).

3) туохтуур кэрүтүн араас халыыба: *Дьыэ±эр бара о±ус. Тимир апын миинним, Тэлиэс-былаас хаамтым, Тизэрэ кэлэн түстүм. Кэтэ±им да ыарыйдар Килэҕи муугум устун Киирэн бара турдум.*

4) ааспыт эбэтэр кэлэр кэми кэрдири туохтуур билиҕи кэмэ: *Бастакы ийэ уугун багылыга Эчик диэн ытык кырдыа±астара илдьэ итэр баайдарын кытта Ньурба сиригэр тохтуулар. Онно олохсуйаннар I уонна II Хаҕалас нэгилиэгин үскэппиттэр. Хаҕалас о±онньор кырдыан, саҕа кинээти сүмүрдээгин буолар* ("Сэргэ тирдигэр сэгэн"). *Сарсын бигигин кытта барса±ын.*

5) "хайааччы сорунан уонна угунук оҕорорун" эбэтэр "согуччу хайаагыны" бэлиэтиир соруйар кэпсэ: *Бигиги түбэтиэх мас тирдигэр утуйан ыла-ыла хаамп да хаамп (ЭЭ). Хаар күнү быга түс да түс. Мин туран, муодар±аан, сулбу тардан ылан, аа±ан кэр (СО).*

б) да±аагын уонна солбуйар аат-кэпсиирэ: *Биир тыл минньигэс, биэс тыл сымсах. Саарбалаах ойуурдар, Таас чохтоох хайалар, Балыктаах мрэхтэр – Барылар бигиэнэ* (П.Тулаагынап).

Кэлин сайдан эрэр ТИ-гэ туохтуур халыыптара саҕа суолтаны ылаллар:

ДЬИ 1) туохтуур-кэпсиирэ билиИи кэмэ булгуччу буолар хайаагыны бэлиэтиир (*настоящее предписания*): *Уураах ылыныллыбыт тигэниттэн кимигэр киирэр. Босхо ылыллыбыт эмтээх средстволары атыылаагынтан киирбит дохуот финансовай-хаҕаайыстыбаннай млэ тммиктэригэр бэриллэр* (СУДЬ).

2) буолуохтаах хайаагын кизбэ-кэпсиирэ: *Алмааты дьизэ± кырыылаагын тугунан тусна сокуон тагаарыллыахтаах. Дьизэ± млэлээччи алмааты хайдах ылара чуолкайданыллыахтаах* (СС).

3) сибэлиир, ыҕыраар, модьуйар ис хогоонноох туохтуур млбмий халыыба: *Ыгыыны кэмигэр бмтэриэххэ. Глэни 5 кининэн тммиктммгэ.*

4) "арахсыбыт кэпсиирэ" (*расщепленное сказуемое*): *боппуруос киирдэ, эппиэт бэрилиннэ, кэпсэтии ыытылынна, этии киллэрилиннэ, уураах ылылынна.*

ДЬИ, НИ хайааччыга бол±омтону уурабакка, хайаагыны чорботор атынтан тугаайыы туохтуур-кэпсиирэ: *Правительство мунньахтарыгар члмгэр тммгэри млэтин хаамыытын тугунан боппуруостар бэлэмнэниллибиттэрэ* (СУДЬ). *Эттик хамсаагыныгар мискимр энергияны кинетическэй энергия дэнэр* (Физика).

НИ куруук буолар хайаагыны кирдирп туохтуур билиИи кэмэ (*настоящее вневременное*): *Сиргэ баар бары эттиккэ ыарахан кимгэ дьайар. Уба±аска эбэтэр газка оЮгуллар баттаагын уба±ас эбэтэр газ хас биирдии точкатыгар уларыйбакка бэриллэр* (Физика).

3. Быгаарыы истилиистикэтэ.

Саха тылыгар быгаарыы кирмүлэ элбэх араастаах: аат тыл, да±аагын аат, солбуйар аат, ахсаан аат, аат туохтуур быгаарыы; сыстыы, тардыы ситимнээх быгаарыы; судургу, уустук, тэнийбит, араарыллыбыт, биир уустаах быгаарыы, да±аамыр; холбуу этии быгаарыы суолталаах салаа чаага; кубулуйбат эпитет, тэҥнээгин, омуннаагын о.д.а. уус-уран быгаарыы кирмүлэ (*трон*) о.д.а. Быгаарыы ити араас кирмүлүн сатаан аттаран туганнахха, билиИи саха тылын истилиистиичэскэй кыа±а лаппа кэҕиир туруктаах.

Саха тылын мрэрэ±эр быгаарыы икки улахан билі±и ыйыллар: *сыстыы ситимнээх уонна тардыы ситимнээх быгаарыы* (2: 46) Истилиистикэ±э сыгыаран бу икки халыып ханнык эйгэ±э туттулларын кирмүххэ сип.

КИ, УУИ, ПИ сыстыы ситимнээх быгаарыы (аат тыл, да±аагын аат, ахсаан аат, солбуйар аат) предмет хаачыстыбатын бэлиэтиир буолан, тар±аммыт кістм: *Мин муҕур мйэбэр мгмгм кірбмтм. Мин санныбар то±ус уон то±ус хаар тигэн уулбута, мин кіхсббмн то±ус уон то±ус ккіх сайын кінэ кірбмтэ* (С.Омоллоон); *Кыайыы! Оо, тигілііх мррм, тигілііх дьол баарый ити биир тылга?! Кимпмт кимтм, эрэммит эрэл, дьол диэн бу буолар* (Т.Сметанин).

ДьИ тарды ситимнээх быгаары сыгыан суолталаа±ын быгытынан, багыар миэстэни ылар хараха быра±ыллар: *Саха Республикатын государственнай мунньа±ын республикатын палаатын депутаттара, сессия кыттылаахтара киллэрбит этиилэрин мэрэтэригэр уонна капитальной тутуу объектарын кэрискэтин чуолкайдаан туран, тугааннаах кинириилэри киллэрэригэр (СУДь. ДьС).* Манна саха тирит тылыгар тарды ситим сунньунэн 2-3 чилиэннээх буолла±ына (Е.И.Убрятова), билии сайдыылаах дьыала истиилигэр тарды ситим чилиэнин ахсаана (ол аата, тарды ситимнээх быгаары) лаппа элбээбитэ кистир.

НИ сыстыы уонна тарды ситимнээх быгаарыны туттуу тиэмэ ис хогоонуттан балаача тутулуктаах диэн саба±алыахха сип: 1. *Сир ха±а быгыттыбытыгар магма кутулуута Анды хайаларыгар руданан хостонор сир баайа дэлэйдик мискиригэр кимилэсптэ.* 2. *Манна алтан, хор±олдьун, сибиниэс, цинк рудалара, кинди сыаналаах таастар дэлэйдик тар±аммыт сирдэрэ баар.* (География учебнига). 3. *Сир магнитнай хонуута уларыыгар атмосфера±а курдук сир ха±ар кытта мискир электричество араас сирээнэрэ улахан суолталаахтара быгаарыллыбыта.* (Физика учебнига). Бу ис холобурга 9 тарды ситимнээх быгаары, 7 сыстыы ситимнээх быгаары туттуллубут.

ДьИ аат туохтуур быгаары млэни-хамнагы, тэрилтэ икки ардыгар сыгыаны сиринниир, саагылыыр аналыгар ордук дьирэ: *СР боломуочуйаларын толорор уонна интэриэстэрин кирдирит ситэриилээх былаас органа; государство баайын-дуолун салайар орган; олоорор дьиз фондата; государство бас билиитин тыырсар тугунан сибилэгии (СУДь).*

Ону тагынан дьыала±а, докумуопа, официальной эйгэ±э хайаагыны олоорооччу буолбакка, хайаагын ис хогооно ордук суолталаа±ын быгытынан атынтан тугаайы халыыба элбэхтик туттуллар, "для деловых документов характерны страдательные конструкции без указания на деятеля" (5: 13). Холобур: *объектар нчимэрдэммит, тигиллибит уонна бигэргэпит орган бэчээтэ ууруллубут кэрискэлэрэ икки экземпляринан бэриллэллэр; муниципальной бас билиигэ бэриллэхтээх объектар кэрискэлэригэр киллэриллибит объектар (СУДь).*

Ол эрэри бу саха тылын тутулун аахсыбат, тылбаас сокуонун кэгэр, туруору тылбаас буолар. Маннык истииллээх докумуон сапарарга олур±а, суруйарга угун, киги ийгэр дэбигис тиспэт буолан, дьон-сэргэ, тэрилтэ ситэ тугаммат. Онон саха тыла государственнай статугун толорорун наадатыгар дьыала истиилин ирдэбилигэр дьирэ халыыптары счмэрдээн, докумуон тылын-игун чочуйан, дьыала сахалыы истиилин олоор сорук турар.

НИ аат тыл быгаары предмет эбэтэр кистир ис туругун, ис дьилин (*суть, сущность*) дирилик арыар, ону сигилээн, чопчулаан, дэгэпчилээн биэрэр сорукутаах хойуутук туттуллар, наука истиилин биир сирин бэлиэтэ буолар: *Термос эркинин ньуура килбэчигэс металл араатынан бириллибит. Муора, океан уута сайын итийэн, элбэх ахсааннаах итинни илэринэр. Цилиндр маассатын ыйаагынын били. График биирдии сор±отугар сип тибэгэр бириэмэ кэрчигэр уу хайдах буоларый? Газ туруктаах вещество сиптих тымнытыыга*

уба±аска кубулуйар (Физика кинигэтэ). Күннээ±и олоххо, о.а. сүрүн истиилгэ мань *Термос эркинэ килбэчигэс металл буолар*, муора элбэх итшини илэринэр, цилиндр ыйаагына, ... *бириэмэ±э уу хайдах буоларый, газ вещество* диэтэххэ, сүрүн ийдібүлү биэрэр, ону чопчулуур наада суох буолар. Оттон наука эйгэтигэр ити ситэтэ суох: эркин *ньуура* уонна *бэйэтэ*, металл *аралата* уонна *бүтүннүктэ* диэн, элбэх уонна *ахсаана элбэх* диэн, *ыйаагын* уонна *маасса*, *бириэмэ кэрчигэ, вещество туруга* диэн тус-туска суолталаах ийдібүлү буоларын быгытынан, уопсай тылынан этэр табыллыбат.

Оттон билигин наука истиилин бу ураты бэлиэтин сабыдыалынан биллэр ийдібүлү сигилиир ордук-хос тылы туттар түбэлтэ элбээн игэр. Ол тугунан “ТИ лиэкстикэтэ атын истиилгэ итин киириитэ” тиэмэ±э ахтыбыппыт.

НИ -ыы, -аагын сыгыарыы кимитүнэн ***үискээбит аат тыл быгаарыы*** элбэхтик туттуллар, тиэрмин олорор биир сүрүн ньыма ахсааныгар киирэр: Уунан *итити радиатора. Кристалл молекулаларын наарданыытын бэрээдэгэ. Уба±ас наарга кубулуйуутун кистүмүн наар үискээгинэ дииллэр. Салгын баттаагына түгүмтэ* (Физика кинигэтэ).

ДЬИ -ыы, -аагын сыгыарыынан ***үискээбит аат тыл быгаарыы*** иссі ордук киэлик тар±аммыт: *рынок ис тутулун сайыннарыы программа; дыһнээх үбүлээгин кирдирүмүлэрэ; инвестиционнай программаны толоруу хаамыытын тугунан информация; агылык бородууктатынан хааччыйыы боппуруота; производственной хонтуруоллаагын; ол иигэр лабораторнай чинчийиши уонна бэрэбиэркэлээгин бэрээдэгэ* (СУДЬ).

Ол эрэри бу нуучча тылыттан туруору тылбаас, онон саха тылын айылгытынан, атын халыыбы (аат туохтууру, түрүт аат тылы) туганар кыах баара чакчы.

* * *

КИ, УУИ, ПИ саха тылыгар кигиэхэ дьайар соруктаах ураты тутуллаах быгаарыы халыыптара баар:

Гирэ-дьүрү дор±оонноох быгаарыы норуот тылынан уус-уран айымньытыгар, суругунан литература±а, ордук хогооһо, уонна публицистика истиилигэр киэлик тар±аммыт саха тылын бастыһ ньымата буолар. Ол эрэри түргэн-тар±ан айылгылаах, кылгас, тэттик этиилээх КИ сэдэхтик кистир: *Улуу куйаар ортоугар... Жүгүйдүү Жүтүбүр ирибүлүссүйэтэ Лбүт тилин сиэмэни Жү тиллэн ыспыта* (П.Ойуунускай УУИ); *Кыайыы кынаттаах атын* миинэн... Фашист *уманныт уотун* ... умулуннарыахпыт (Т.Сметанин. ПИ); - Миэхэ *соччолоох сонун* суох. – Бигиги чакчы да *дьоллоох дьон* эбиппит (СО. КИ).

НИ, ДЬИ информацияны тириэрдэр, игитиннэрэр эрэ буолан, дор±оон дьүрүлэгийтэ суолтаны ылбат туттуллубат: *Чэпчэки промышленность, инвестиционнай бюджет, государственнай программа* (ДЬИ); *Грдик баттаагын, тымныы климат, кураанах сир, минеральной холбогук* (НИ).

УУИ, ПИ наараласпыт тыллаах быгаарыы истэргэ мчүгэй, кигиэхэ тийимтиэ, ону тагынан ийдібүлү кэлэтэр, этии ис хогоонун байытар, күмүрдэр буолан, киэлик туттуллар: *Сэттэ иилээх-са±алаах Сир ийэ дойду; Грүл-хара сүмүгэ мүрдээбит; Ааттаах-суоллаах абаагы атамаана* (олохоттон); *Дирбиэн-дарбаан күннэргэ Дирбийэн-дарбийан тураммыт* (ПО); *Уон түрдэ-*

биэгэ буолбут, кэрэ-нарын дьүгүннээх Даайыс кыыс (АА); Дьоллоох-соргулаах олохтоох дьон туйгуна, Ыраах-чугас ыалдьыттаах ыал бастыла; Гүннээх-тэгииннээх мтүи тыл (ПС).

Отгон **ПИ, ДЬИ** билиҥи олоххо сыгыаннаах хомуур суолталаах паараласпыт аат тыл быгаары уонна нуучча тылыттан паараласпыт дааагын аат тылбаага туттуллар: *кыра-хара норуот, дьон-сэргэ оло±о, о±о-ыччат сайдыта, ий-санаа сайдыта, социальной-экономической усуллубуйа.* (ПС)

КИ, УУИ хогуласпыт олохтоох быгаары хойуутук туттуллар саха тылын биир бэлиэ кирүлэ буолар, элбэх ахсаан суолтатын биэрэр, предмет хас да буоларын кирдир, күүгүрдэн биэрэр: *Харах-харах курдук дириI килдүй күүллэрдээх; Талыы-талыы хадыгалар... мтүи-мтүи хонуулар; Сылаас-сылаас салгын сабыта биэрдэ; Суол то±ойун анараа иттигэр айыл±а салаттан сала эгэлгэ кирүлнэрэ арыллан игэргэ дылы; Аан дойдуга, бар дьошо дьолу, эйэни олохтуу сылдьар нарын-нарын быгыылаах, на±ыыл-на±ыл салалаах иэйиэхсит хотуттар курдук ийдимр Микиитэ ол кыргыттары (АА); Ханнык-ханнык тылы булуI?; Кистир-кистибэт кыым буоланнар... (УУС).*

УУИ биир уустаах тэнийбит быгаары үксүгэр дьүрү дор±оонноох, биир халыыптаах, тэI сүгүхтээх тылтан табыллан, кэккэлэгэ туттуллар: *ЭтэIэ олобут иэримэ дьуэ±иттэн, иитиллэн үскээбит Элиэнэ ирүстэн (КУ).* Оннук синтаксической параллелизм олоҥхо±о элбэхтик туттуллар: *А±ыгыгар диэри Быаны билбэтэх, То±угугар диэри Сулары кэппэтэх [сылгы] Быа тиийбэт былчыИнанан, Холун тиийбэт хоИнуоланан, Дьурум тиийбэт дьылбэктэнэн, Хатыс тиийбэт хагаланан, Хомуут баппат саалланан...* (Кир Буурай Бухатыыр).

ПИ иккитэ тиктирүэн этии (синтаксической параллелизм кылгас вариана) сахалыы биир саамай тийимтиэ нымата буолар: *Туох да тохтоппот дьулуру±аннаах күүгүнэн, ким да кэ±иннэрбэт кизI далаатынынан иннин диэкии эIэгитэ, тугун диэкии дьулуруйа сытар* (ТС).

НИ, ДЬИ туттуллар тэнийбит быгаары этии ис хогоонун эрэ кэлэтэр, дириIэтэр соруктаах буолан, дьүрү дор±оонноох сиздэрэй форма±а наадыбат: *Скандинавия сылаас климаттаах, от үүнэригэр үчүгэй усуллубуйалаах со±уруу иттигэр ... (НИ); Эппиэкэ уонна харалта органыгар сайабылыанна, дуогунагын уонна хамнас кээмэйин тугунан* ыспараапка ирдэнэр (ДЬИ). Ол игин синтаксической параллелизм атыннык табыллан, биир уустаах чилиэн икки билүи буолан хаалар. Холобур: *А±ыгыгар-то±угугар диэри быаны, сулары билбэтэх [сылгы] быа да, холун да тиийбэт былчыИнанан, хоИнуоланан ...* диэн этии буолар.

4. Толоруу, сигилии истилиистикэтэ:

- **-аагын, -ыы** сыгыарынан туохтууртан үскээбит аат тыл ДЬИ, НИ / синоним буолар тирүт аат тыл, аат туохтуур, сы'ыат туохтуур, аттарыы халыып КИ, УУИ, СИ, ПИ: *Тимүктээһин тахсар / тимүк тахсар, бултаагыIа үрүтэр / бултуурга үрүтэр, тэIнэбил туттуллуутун кэпсээ / хайдах туттулларын кэпсээ;*

- со±отох тыллаах КИ, УУИ, СИ / аттары (икки тыллаах, дыгмиллээх) халыып ПИ, ДЪИ, НИ: *Итини миэхэ этимэ / Ити тугунан миэхэ этимэ. Мин то±о бачча сордонум? / Туох итин бачча сордонум?*

- тирүт сыгыат, сыгыат туохтуур КИ, УУИ, СИ, ПИ / -**тык** сыгыарынан үскээбит сыгыат ДЪИ, НИ. *Кытанан млэлиир / кытамныылаахтык млэлиир, киэн тутта саныыбын / киэн туттуулаахтык саныыбын, дьанытан туран млэлээтэ / дьаныардаахтык млэлээтэ.*

5. Тэнийбит ойо±ос чилиэн истилиистикэтэ:

- тэнийбит быгаары (предмет мэлдьи баар бэлиэтэ, налыччы, сигилии кэпсээгин) НИ, ДЪИ, ПИ / тэнийбит сигилии (хайаагын бэлиэтэ, уларыымтыа, түргэн кэпсээгин) КИ, УУИ, СИ: *Күн илүмтүн хоруордуллубут итүкүлэнэн кирүллэр / Күн өлүүтүн итүкүлэни хоруордан кирүллэр; Ийэтэ ыалдьыбыт Тая бигүн кэлбэтэ / Тая ийэтэ ыалдьан, бигүн кэлбэтэ;*

- тэнийбит быгаары аат тыл иннигэр турар КИ, УУИ, СИ / аат тыл кэннигэр турар (да±аамыр, ордук чорботор суолталаах) ДЪИ, НИ, ПИ, УУИ: *Саха сирин киин куората Дьокуускай лаппа тубуста / Дьокуускай, Саха сирин киин куората, лаппа тубуста; Мин, 7-с кылаас үрэнээччитэ, Иванова Тая... Муньахха тыл эттилэр: П.А.Слецов, ф.н.д., профессор, академик; С.И.Тарасов, народнай суруйааччы.*

6. Этии биир уустаах чилиэнин истилиистикэтэ.

Биир уустаах чилиэн этиигэ биир синтаксической оруоллаах, биир тылга сыһыаннаһар, биир ыйытыыга хоруйдуур буолар. Санааны чуолкайдаан биэрэр: *Геройдары олох, үлэ, охсуһуу үөскэтэр.*

Этии биир уустаах чилиэнэ икки ньыманан ситимнээр: 1) ситим тылынан; 2) интонациянан:

- да, да±аны, **икки-икки** ситим тыл, **кытта**, -**лаах**, -**лыын**, запятой, дефис **КИ, УУИ** / **уонна** ситим тыл **НИ, ДЪИ, ПИ**: *Уба±ас да, газ да кыра (убаҕас, газ; убаҕас икки, газ икки; убаҕаһы кытта газ; убаҕастаах газ; убаҕас газтыын) илүскэлэрэ бары хайысханан килүл сы±арыйаллар / Уба±ас уонна газ кыра илүскэлэрэ бары хайысханан килүл сы±арыйаллар;*

- бүтэҕик чилиэн иннигэр турар **уонна** ситим тыл (*манан бүтэр* диэн суолталаах) **СИ, ПИ, ДЪИ, НИ** / ситим тыла суох биир уустаах чилиэн (*манан эрэ биппэт* диэн ийдүмүллээх, эбэтэр тылаагыннаах) **КИ, УУИ, СИ**: *Муньахха Тая, Маша уонна Коля кэлбэтэхтэр / Кинилэр хабылык хабаллар, дурда эргитэллэр, эрилээкишиллэр (АА); О±онньор абаланар, итүйэр, ситигиэн ба±арар. Иисэр, михсэр, мисэр (АА).*

Ситим тыла суох биир уустаах чилиэннээх этии ордук-хос тыла суох буолан, санаа күрүмтүн, күстээх экспрессияны биэрэр. Маннык төхтөрүйэн этии норуот айымньытыгар, ол иһигэр олонхоҕо, киэнник тарҕаммыт, дьон-сэргэ сөбүлүүр, ылынар ньымата буолар. Онон ПИ киэнник туттулар: ...олох олоботун, оҕо төрөппөтүн, эдэр оҕо сааскар былаҕайга былдьаттын, кэрэгэй кэскилэннинг энгин диэн киһи аймах былыр-былыргыттан үгэс курдук

туттан кэлбит ытабыл тылларын эппэтэхтэр; Аһыта, хомолто диэн дэлэкээннээх буолуо дуо.

- **ПИ** этии чилиэни пааранан холбуур **уонна** ситим тыл: *Ұцмгэй уонна куга±ан, ілір уонна тірмір куруук биіргэ сылдьар.* Пааралаан ситимнэхэр биір уустаах чилиэн өрө күүрүүлээх (пафостаах) этиини онорор.

- биір уустаах чилиэни түмэр тыла көппүт **ДЬИ, НИ** / биір уустаах чилиэни түмэр тыллаах **КИ, УУИ, ПИ**: *Мунньахха тыл эттилэр: Иванов, Петров, Сидоров (манньк дьон диэн көппүт) / Көрсүһүү, хардарыта куустуһуу кэнниттэн бары үһүн Аппатыыт эмээхсин кэһиитин: сүөгэйи, дьэдьэни, моонньоҕону, отону – массыынаҕа таһаардылар. Кэһии туох баҕарар буолуон сөп, ону манна биір уустаах көнө толоруу чуолкайдаан биэрэр;*

- **НИ** 3-4-5 тыллаах биір уустаах чилиэн, биір уустаах чилиэннээх холбуу этии: *Тыл национальной культура сайдар средствота, матырыйаала, ис хоһооно да буолар; Национальной тыллары чахчы өрө көтөҕөр күүстээх, радикальной сокуоннары ылыныы ситэри толкуйдамматах, үөрэтиллибэтэх буоллабына, ол үтүө дьыаланы атахтыыр, кыбытар, күлүк өрүттэрдээх буолуон сөп (П.А.Слепцов). НИ биір уустаах чилиэни туттуу научнай өйдөбүлү, көстүүнү ситэри-толору быһаарар, барыта ураты суолтаны, ис хоһоону илдэ сылдьар. Холобура, *средство, матырыйаал, ис хоһоон* диэн барыта туспа өйдөбүллээх, суолталаах тыллар буолан, биірин да ылан бырабар табыллыбат.*

Этии биір уустаах чилиэнэ араас истиилгэ туттуллар, тылын-өһүн баайа, экспрессията киэн. Онон, этиини судургутук биэрэр оннугар, этии биір уустаах чилиэни арааһын тутуннахха, этэр саҥа ордук кырааскаланар, киэркэйэр, болҕомто тардар буолар.

5 тиэмэ. ЭТИИГЭ КЫБЫТЫК КЭРЧИК ИСТИЛИИСТИКЭТЭ.

1. Тугулуу.

Саха тылыгар кигиэхэ тугулуур халыып кірміэ олус элбэх.

1.1. Нуучча тылыттан туруору тылбаас иэйиитэ суох, кими да араарбат, иксмгэр биір халыыптаах тугулуу буолар. Холобур: *Табаарыстар! Убаастабыллаах табаарыстар! Ытыктабыллаах табаарыстар! Кинди аа±ааччылар! Кинди табаарыстар! Кинди бэтэрээннэр! Кинди учуутал! Кинди араадыыа истээччилэр! Гіренээччилэр! Оскуола кіренээччилэрэ! Кинди кіренээччилэр! Эдэр ыччаттар! Уолаттар уонна кыргыттар!*

1.2. Саха тірүт кірїйэх тугулуута кэлин ага±ас дор±ооно угуур эбэтэр дифтонг буолар, тардыы сыгыарыылаах (*до±оор, до±оруом*), дор±оон дьмірэлэгэр, паараласпыт тыллаах, киги балагыанньата, дьон сыгыана, ким тугулуура, туох урууга-айма±а буолара, кэпсэтэр усулуобуйа араага кістір:

Элбэх кигиэхэ: *Бар дьоммут! Дьонум-сэргэм! Гітїі-мааны дьоммут! Дьогун-мааны дьоммут! Ытык-мааны дьоммут! Сайа±ас саха дьоно! Кин санаалаах кинди дьоммут! Аймах-билэ дьоммут! Кинди-мааны (мтїі-мааны) биір дойдулаахтарым!*

Биир кигиэхэ: *Иван Иванович! Ытыктабыллаах Иван Иванович! Табаарыс Иванов! Ытыктабыллаах тойон Иванов! Ваня! Чэ, до±ор, Ваня! Атагым Уйбаан! Күндү табаарыгым Уйбаан! Дьогун-мааны кигибит Иван Иванович! Ытык-мааны ыалдьыппыт Иван Иванович!*

Эдэр дьоПо: *Күндү мiрэнээччилэрбит! Гүнэр ситгiх ыччаппыт (мiрэнэр дьоПо)! Сайа±ас санаалаах саха ыччата! Эдэр-чэгиэн ыччаппыт (спортсменнарга)! Кэлэр кэнчээри ыччаппыт! О±олорбут барахсаттар! Тукаам! Тоойуом! То±ойум о±отоо! (саастаах киги этиитэ)*

Кырдыа±ас кигиэхэ: *Эгээ! О±онньоор! Уйбаан о±онньоор! Кырдыа±ас! Ытык кырдыа±аспыт! Ытык-мааны кырдыа±аспыт! Аар кырдыа±аспыт! Эгэлээтэр эгэбит!*

Уруу-аймах дьоПо: *А±аа! Ийээ! Эгээ! Эбээ! Убаай! Убайым Юра! Эдьиэй! Эдьиийим Вера! Аба±аа! Аба±ам Багылай! Күтүм Ганя! СаАтагым Тоня!*

Иэйиилээх тугулуу: *Күндү до±орум! Тапталлаах до±орум! Ахтыл±аннаах до±орум! Ахтар-саныыр до±орум! Суохтуур-ахтар до±орум! Күмтэр күндү до±орум! Күнүм-ыйым! Күндү күнүм! Баарым-суо±ум! До±орум о±ото! Күрэгэйим! Сэгэр! Сэгэриэм! Сэгэрим сыыта! Сэгэртэйим! Сэгэртэйим о±ото!*

Кыра о±о±о тугулуу: *О±ом котоку, о±ом барахсан, о±ом сыыта, биэбэйим о±ото, чыычаа±ым, чыычаа±ым о±ото, күрэгэйим, чооруоҕум, туллуҕум. КүШэ күрбүтүм, хара±ым дьүккэтэ, сүрэ±им тулаайа±а, муннум бүтэ!*

Ахсарбат сыгыаннаах: *Нохоо! Хотуой! Дьэ эн, уола хаан ... Дьэ, эр бэрдэ, эн ... Дьэ дуу, эрэттэр! Хара түкүм! Дьикэй!*

УУИ, ПИ уус-уран тугуллаах тэнийбит тугулуу, биир уустаах тугулуу туттуллар: *Дьэ эрэ, до±орум Дойду о±ото Дорогуунап Ньюкулай! Таптыыр табаарыстарыам, мiлээннээх мтүи до±отторуом! (ПО).*

Поэзияҕа тыыммат, абстрактнай предметкэ туһулуу: *Оболоотор оҕом, / Орой-буурай ооньнуулаах, / Уһуктаах кылыһыам!, / Күндү көмүс доҕочугуом, / Күөх бишлээх кылыһыам! (Бороҕуунускай); Оо, таптал! Таптал барахсан, туругур!*

Ааптар туһулуу этиини туттан, киһини, предмети ааттырыттан ураты сыһыанын эмиэ көрдөрөр. Маны таһынан, туһуланар киһини характеристикалаан, быһааран биэрэр; санарар сананы тупсаран, хомоҕой, дэгэт суолталыыр.

2. Кыбытык тыл, кыбытык этии:

Кыбытык кэрчик (вставные конструкции) – этиигэ араас дэгэт суолтаны биэрэр синтаксической ньыма буолар. Н.Е. Петров кыбытык кэрчик дэгэт (модальной) суолтатын манньк быһаарар: “... они, представляя собой всякие добавочные сообщения, попутные замечания, выражают субъективные дополнительные сообщения, оценки, вставляемые в основное предложение по усмотрению говорящего” (7). Ол аата кыбытык кэрчиги туттан, сангарааччы (автор) этэр санаатыгар туох сыһыаннааҕын көрдөрөр.

КИ, УУИ этэр санаа^отыгар сыһыанын биллэрэр: саарбахтаанын, сэрэиин (бука, ба^озар, быһыыта), эрэниин (кырдык, биллэн турар, дынгэр), үөрүү, хомойуу, кыһырыы-абарыы (дьолго, киһи хомойуох, абатыгар), үөхсүү (күтүр, дыккэр, түөкүн), сигэниин (сураба, били), эмискэ өйдөөн кэлэри (арба, арба даҕаны) о.д.а. Холобур: *Батаалыста, кэлэн олоҕор. Араата, мин кэлиэм суох. Таня, кырдык, мчигэй кыыс.*

- **ДьИ, НИ** этиини ситимниир, санаа бэрээдэгин бэлиэтиир, кимиэхэ-туохха эмэ сигэнэр: *Гирэхтээхтэр этэллэрин курдук; М.С. Воронкин бэлиэтииринэн; бастатан туран; тчмчигэр; бастакыта, иккитэ о.д.а. Холобур: Үөһэ этиллибит төрүт балаһыанньалартан да көстөрүнэн, төрөөбүт тыл омуҕ сайдыытыгар хардары сабыдыаллыыр күүһэ, суолтата олус улахан; Биир өттүнэн ыллахха, омуҕ бары өттүнэн барбарар, сайдар эрэ буоллабына, тыла барбарар, сайдар; Тыл культурата диэн, судургутута сатаан эттэххэ, биир өртүнэн, литературнай нуорма бэйэтэ, ... иккис өртүнэн, национальнай литературнай тыл нуорматын баһылаанын, олох араас түгэнигэр сатаан туттар буолуу (НИ); Көрдөһүүлээх өрүт сабаҕалыырынан, Балаһыанньаҕа сиртэн хостонор баай туһунан сокуонга көрүллүбэтэх анал төлөбүр олохтонор (уураах); хамсаабат баайы учуоттуур уонна (эбэтэр) регистрациялыыр органнар (сокуон).*

ПИ ааптар тус санаатын (авторское “я”) этэригэр ордук. Онуоха кыбытык тыл да, ускуопканан араарыллар этии да барыта туттулар: *Хаайыыга киирэн баран биһигиттэн суруйар имэнгэ ылларбыт (мин санаабар, айымньыны суруйарга, бастатан туран, киһи ньиэрбэтэ ороскуоттанар) Афоня ордук хотторбута* (Далан); *1931 сыл. Кулаагы кылаас быһыытынан эһии уохтанан-кылыннанан бара турар кэмэ. Ол иһин ити ыччат киһини, туох ханнык иннинэ, дьэ, абаккалаах да баҕайы, “тимиҕ кэҕкэттэн” туораатын, кылаас өстөөбүн тимиҕ сипииринэн ыраастаспат буоллун диэн аба-сата биллэриллибит* (Б.Сүлбэ).

Кыбытык тутул публицист тугу этиэн баҕарбытын аһаҕастык сирэйинэн тиэрдэр уонна аа^оҕааччыны кытта сэрэргэһэ олоҕор курдук чугас сыһыаны олохтуур.

Бу тиэмэни “Сыһыан тыл истилиистикэтэ” диэн салааҕа эбии көр (61с.).

6 тиэмэ. ТОЛОРУТА СУОХ ЭТИИ ИСТИЛИИСТИКЭТЭ.

КИ толорута суох этии диалокка бэлиэ буолар:

- Эн манна хайдах киирдин?
- Аанынан.
- Хантан киирдин?
- Таһырдыаттан.
- Тоҕо кэлиһ?
- Утуйаары.
- Таҕыс мантан.
- Тахсыбаппын (АА).

КИ, УУИ харахха кистир хартынынаны о²орор: *Кигилэрин угугуннара сатаатылар. Угуктубата. Хагыытаатылар. Угуктубата* (АА).

Мань таһынан, толорута суох этиини туттан, ис санааны дири²ник арийыахха сип: *Багылай о±онньору Байанай курдук о±онньор дишлэр бигдилэккэ. Эгэ би±ини илрбим офонньор. Густик ар±ахтан илрiri иги. Ар±ахтаах эгэ. Мин ар±ахтаах эгэ±э киирэртэн куттаньям этэ дуо? Куттаньям. Арай эрэллээх до±ордоо±ум буоллар. Холобур, Саша Мандааран буоллун. Мин ар±ахтаах эгэ±э киирэргэ Сашаны ылыам этэ. Халдаев Ваняны ылбаппын. Толяны эмиэ. Сашаны эрэнэбин, кинилиин бука куттаным суо±а этэ* (Далан).

ПИ санааны того±олоон биэрэр: *Ийэлээх кыыс сибиллИэ да дылы а±аларыгар, Отооронко, улахан ытыктабыллаахтык сыгыаннагаллар. Аатын быга ааттаабаттар. Кэриэстишлэр. Дьэ! Сордоох хобуоччулар оттон. Оччоттон бачча±а тийэ* (Багдарыын Смлбэ).

7 тиэмэ. ЭТИИ САСТААБЫН ИСТИЛИИСТИКЭТЭ.

Биир састааптаах этии араагын истилистиичэскэй кыа±а олус улахан. Ефремова Н.А. Односоставные предложения в якутском языке: семантико-стилистический и функциональный аспекты диэн авторефератынан (2).

Ефремова Н.А. үлэтигэр саха тылыгар биир састааптаах этии араас ТИ-гэ хайдах туттуллар уратытын ырытар.

Истиил арааһа	КС	УУС	ПС	ДьС	НС
Биир састааптаах этии арааһа					
Быһаарыыта суох сирэйдэммит	13,45%	15,89%	10,27%	7,23%	5,36%
Быһаарыылаах сирэйдэммит	20,75%	22,63%	16,58%	8,83%	7,81%
Хомуур сирэйдэммит	7,26%	12,87%	24,13%	-	-
Сирэйдэммэтэх	33,64%	36,35%	32,71%	69,47%	55,47%
Аатыыр	36,19%	45,33%	22,21%	38,69%	25,32%

1. Быһаарыыта суох сирэйдэммит этиигэ хайааччы чопчу ыйыллыбат, ханнык ба±арар ТИ туттуллар кыахтаах.

КИ араас модальной дэгэттээх буолар: *Оо, дьэ оччоҕо, кырдыга даҕаны, тугу тулутуохтарай? Тугу кыайбат буолуохтарай?* (сөҕөн); *Онон, тугу гыналлар үһү?* (сэнээн); *Эйигин да тоҕо ылбат буолуохтарай?* (бигэргэтэн); *Инньэ дишлэр дии* (ахсарбакка).

УУИ эмиэ КИ курдук араас модальной дэгэттээх, уратыта диэн, персонаж монологар риторической ыйытыы баар: *Сырдыкка, кэрэҕэ баҕабытын көрөллөр, биллэлэр буолбаат?! Күннэтэ истэллэр буолбаат?!* (П.Ойуунускай); поэзияҕа (лирика, юмор): *Тапталы сүөмүнэн кээмэйдээн, дьаратын, диригин билбэттэр, өлүүнэн, тиллинэн кэрингээн, үрүн күн күлүмэр тэннишлэр* (С. Данилов); *Оонньоору мунньустан бараннар, устунан мунньахтаан барбыттар.*

Ньюу-ньяа мунньахтан салџаннар, ньыых-ньяах дэснхээт куоппуттар! (П. Тобуруокап).

Норуот тылынан уус-уран айымньытын араас жанрыгар:

таабырын: *Бэйэбин сизэбэтэллэр да, миигинэ суох аһаабаттар;*

сэһэн, үһүйээн: *Кинини үөр буолан илэ сылдьар курдук кэпсиллэр;*

остуоруйа: *Онтон ыла кырынааһы “бэлиэлээх” диэн ааттаабыттар.*

ПИ быһаарыта суох сирэйдэммит этии туохтууру чорботор уратыта биллэриигэ, ынырыыга, рекламаҕа туттарга табыгастаах: *Сайаапкалары манньк аадырыска хомуйаллар* (реклама, биллэри); *Кыргыһы толоонугар геройдуу охтубуттара* (ыстатыйа аата); *Москваттан иһитиннэрэллэр* (репортаж).

НИ уопут, быраабыла, өйдөбүл быһаарытыгар (определение) болџомтону хайааһынга тардаары: *Тыл суолтатын араас бэлиэнэн бөлөхтүүлэр;* НС үксүгэр аксиома курдук ылыллар уларыбат билиини этэргэ: *Айыл±а±а самай кыра иштиллээх, салгыы кыайан иллэҕиллибэт илмискэни электрон диэн ааттаабыттара;* *Ким, туох диэн ыйытыыга хоруйдуур сана чааһа аат тыл дэнэр.*

СИ *Биллэрии ыйаабыттар.*

2. Быһаарыылаах сирэйдэммит этиигэ кэпсиирэ сирэйдэнэн, хайааччы оруола улаатар.

КИ араас модальной дэгэттээх буолар: *Билигини иитэргиттэн кыыһыран, улахан саҕа буолабын дуо?* (кыыһыран, буруйдаан); *Киэһэ хааһылаан барылатыхпыт* (ыныран); *Бу да киһи! Аһылык оккутун аны хотон үрдүнэн биэрэн эрэбит дуо?* (сэмэлээн, сөбүлээбэккэ).

УУИ быһаарыылаах сирэйдэммит этии 2 сирэйэ биир, элбэх ахсаана алгыска туттуллар (соруйар тииптээх): *Аал уоту оттун, алаһа дьэиэни тэринин!* *Төрөтөр оџону төлкөлөөн, итэр сүөһүнү күрүүлээн!* Ааптар кинигэтин кимиэхэ аныырын суруйар этиитигэр: *Ийэлээх аҕам сырдык кэриэстэригэр аныыбын.*

ПИ сэхэргиир тииптээх быһаарыылаах сирэйдэммит этии араас жанрга манньк туттуллар:

- интервьюга: *Дьоллоох киһибин дэнэбин дуо?* – *Билигин ылан көрдөххө дьоллоохпун дэнэбин.*

- корреспонденция, учарк, сэхэргэһии саҕалананытыгар уонна бүтэһигэр: *София Федоровна Самсонова туһунан кэпсээммин саҕалыыбын;* элбэх сана ситиһиини, тус олоџор дьолу-соргуну баҕарыабын;

- ахтыыга: *1932 сыллаахха Чурапчыга төрөөбүтүм... Абыс кылаас үөрэхтээхпин. Пенсияҕа 1986 с. тахсыбытым.*

- аннотацияҕа, рецензияҕа: *Бу кинигэттэн ааҕааччы элбэҕи туһаныа диэн эрэнэбит.*

- кинигэ киириитигэр: *Мантан салгыы саха эстрадатын ырыаһыттарын туһунан анал кинигэ сериятын саҕалыыбыт.*

ДЬИ биллэриигэ кылгас, чуолкай, тийимтиэ этиини онгорор: *Табаар хаачыстыбатын мэктиэлибит.*

НИ быһаарылаах сирэйдэммит этии ааҕааччы болҕомтотун утуу-субуу буолан иһэр хайааһынна тардар: *Карпат географической балаһыанньатын кэпсээн*.

3. Хомуур сирэйдэммит этии 2-с сирэйдээх хайааччыта ким баһарар буолуон сип.

КИ, УУИ: *Ыстаабыккын эрэнимэ, ыйыстыбыккын эрэн; Хантайан туран халлаанна силлээмэ – хараххар түһүө.* Ис хогоонугар 2 сирэйдээх кэпсиирэ уопсай, түмүллүбүт типичнэй киһини бэлиэтиир. М.А. Черосов, И.П. Винокуров бэлиэтииллэринэн, хомуур сирэйдэммит этии монолог суругунан санатыгар ааптары бэйэтин бэлиэтээн туттуллар: *Кыыс тугу эмэ этиэ кэрэх – толоро сүүрүөн. Тугу көрдөстүң, тугу эрэйдин – ама туохтан иннэн туруонуй? Таптыыр кыыһын эйиэхэ – сарыыссан* (Н. Габышев). Маннык этии экспрессивнэй-истилистиичэскэй дэгэтэ сирэйи көһөрөн туттуунан ситиһиллэр: 2 сирэй сангарар киһини бэйэтин бэлиэтиир (15).

ПИ: *Итинник тигэһэ куруук тибэспэкин. Куруук да итинник буоллар диэн этиэххин баһараһын (этиэһи баһарыллар – нууччалыы этии тылбаага).* Хомуур сирэйдэммит этии хаһыат ыстатыйатын, кинигэ аатыгар эмоциональнай дэгэти биэрэр: *Ийэ айылҕабытын харыстыабың; Барыыттан сэрэниң*.

ДЬИ, НИ хомуур сирэйдэммит этии семантикатын суолтата сөп түбэспэт буолан туттуллубат. Ол оннугар **ДЬИ** *хас биирди киһи, гражданин* диэн туһаан, оттон **НИ** быһаарыта суох сирэйдэммит этии куруук, мэлдьи буолар, аксиома курдук өйдөнөр уларыһбат көстүүнү бэлиэтиир.

4. Сирэйдэммэтэх этиигэ хайааһыны ким онороро биллибэт. **ДЬИ, НИ** ордук дьүрү семантикалаах буолан, туттулуута олус киэн: **ДЬИ** – 69,4%, **НИ** – 55,4%.

ДЬИ «булгуччу», «куруук» диэн дэгэттээх:

- дьаһал, бирикээс: *Уураах туолуутун хонтуруоллуурга; Манна табааһы тардыллыбат;*

- хайаһыны хайаан да онорорго ынгырыы: *Бирикээги бэчээккэ тагаарыахха.*

ДЬИ араас жанрыгар туттуллар ахсаана араас: бирикээскэ ордук хойуу (63%), дуогабарга саамай аҕыйахта (32%).

НИ үксүн биир тииптээх сирэйдэммэтэх этии туттуллар: *Икки туочуканы кини сураагынын холбонуллар (холбууллар); Хайытыах иннинэ мас тас этин (быалыгын) үс муннуктуу быһа охсон утарыта суоруллар.*

КИ араас халыыбынан бэриллэр сирэйдэммэтэх этии модальнай дэгэт суолтата туттуллар:

1) атынтан туһаайынын бэриллэр кэлэр кэмнээх сирэйдэммэтэх этии: *Иитэр уолбутун дьонуттан хаалбыт сүөһүлэрин кытта ылбыт курдук сурукка киллэриллиэ;*

2) үлүбүөй халыыптаах сирэйдэммэтэх этии:

- **арга/-бакка**

бигэргэтиини эрэйэр ыйытыыга: *Оболоргутун аабарга-суруйарга үөрэтэргэ дуо?;*

көнүллэтэр ыйытыгыга: *Истэргэ син дуо?*;

хайааһыны онорорго кыһарыйар: *Кистииргэ тийиһиллэр*;

оноһуллуон сөптөөх хайааһын: *Баайдар сирдэрин былдыаан ыларга сөп.*

- ыахха/-ымыахха

хайааһыны онорорго ыксатар соруйуу: *Бара охсуохха, бара охсуохха*;

хайааһыны иккиэн онорорго ынырар соруйуу: *Дабаай, Баһылай
офонньордооххо барыах*;

саарбахтыыр ыйытыгы: *Кэпсиэххэ дуу, кэпсээмиэххэ дуу?*;

хайааһыны онорботохтон кыһыйыгы: *Баскыһыаннаба кэлиэх баара*;

сэмэлиир дэгэт: *Итиччэ чугаска сатыы да барыах баар эбит*;

хайдах да сатаан оноһуллубат хайааһын: *Кириитикэттэн куттаныахха
сатамат.*

- тахха/-батахха

хайааһыны онорорго күһэллии: *Толкуйдаатахха сатаныыһы*;

ыксаллаах быһыыттан тахсар сорунууну бэлиэтиир ыйытыгы: *Оттон
обуһу сүөһү дьаныгар өлбүт диэтэххэ?*;

санарар киһи баҕарар баҕатын көрдөрүү: *Улуус ревкомугар тийэр
күннээх буоллахха*;

болдбуур этиигэ: *Үөрэннэххэ, киһи тугу барытын сатыыр.*

УУИ 1) өс хоһоонугар *Үтүө киһи үтүөтүн үйэ-саас тухары умнуллубат
(умнубаттар)*; *Сыыры намыһабынан дабайарга дылы (дабайаллар)*;

2) **-быт + киһи баар ини** санарар киһи сатаан оноһуллубат хайааһын
оноһуллуон олус баҕарарын көрдөрөр: *Хобу тарҕатар үөдэттэри тылларын
лэппийтэлээн кэбиспит киһи баар ини*;

3) **-лаах +киһи** санарар киһи туох эмэ сэп-сэбиргэл, предмет ылыан
баҕарарын көрдөрөр: *Туох эмэ сэптээх киһи*; *Хотоҕойдоох буолбут киһи.*

4) **тоҕо+-ай, -ый, (тай, -чай)** халыыптаах күүһүрдүү этиигэ: *Ок-сиэ, тоҕо
баҕас манна үчүгэйэй! Бичча, тоҕо тымныытай! Тугун бэрдэй!*

ПИ сирэйдэммэтэх этии информацияны көннөрү тиэрдэргэ туттуллар: *Ол
аата бобон буолбакка, куһаҕан дьаллыктан хайдах тэийитэри көрдүүр наада
эбит*; *Диагностиканы СПИД-Киингэ барыахха син.*

5. Ааттыыр этии а±ыйах тылынан элбэх санааны биэрэр, толкуйдатар.
Онон **КИ, УУИ, ПИ** дьүөрэлээх.

КИ, УУИ быһаарыылаах тэнийбит ааттыыр этии: *Сааскы крйх
сарсыарда. Иитиллибит ийэ тылым...* Маны таһынан элбэх дэгэт суолталаах:

- киһини быһааран ааттыыр: *Сэрэхтээх куттамсах, “Куобах харах” Ваня
Халдеев. Кылгас баттахтаах, уһун атахтаах, куруутун иэс баайсан сүүрэр-
көтөр Люся* (Далан);

- предмети аатталыыр: *Үксэ имиллибит, мара, эргэ сукуна синиэллэр,
кылгас тирии соннор, кыгначчы кэтиллибит, кэтэххэ аннылыбыт
бэргэһэлэр, хортуустар*;

- сыана быһан ааттыыр: *Рафаэль Санти (1483-1520). Улуу итальянскый
художник уонна архитектор. Сиктинская мадонна. Аатырбыт хартыына.
Тугунан? Мин болҕойон көрөбүн. Олус эдэр дьахтар. Оҕотун аһыйан
хараастыбыт харахтарыан!* (Далан);

- өйгө онорон көрөн аатгыыр: *Бэйи көр эрэ, бу мантан туох тахсын сөбүй бу курдук гыннахха, бу курдук туттахха? Кыраабыл тиһэ? Игии уга? Ытаһа?*;

- ойуулаан аатгыыр (поэзияҕа): *Буурҕа... Хаос... Баһаар... Набат... – Могила... Чункунуур чуумпу... Сплин... Хандра... Галлюцинация... Сүрэххэ курскай аномалия...* (И. Арбита).

Аатгыыр этии биирдии этии уонна хас да этии ситиминэн бэриллэр. Биирдии этиинэн ааттааһын сэхэргээһин, драма оонньоутун саҕаланытыгар кизэнник көстөр: *1932 сыллааҕы олунньу ый саҕатынааҕы киһэ* (С. Омоллоон); *Чаран иһигэр баар бурдук союогун таһа. Күрүө көстөр* (Н. Неустроев).

ПИ “киһи барыта” диэн түмэн этэр суолталаах аатгыыр этии: *Саас... оҕолуун-уруулуун уруйдаан көрсөр кэммит.*

Хас да аатгыыр этиини кэккэлэһиннэри туруоран градация ньыматын оноруу: *Кыра мiрэхтээх тыа сахатын мрэн-тэбэн, хабах курдук мiлiннэрии. "Баандалары" кыртарыы. Дьону хардарыта сизгэннэрии. Јstiiх мiгэ iстiiх. Тiмiл этэ дуу, илэ этэ дуу? Илэ би+i этэ. Илэ!* (суолтата тыһаан иһэр өрө градация).

ДЬИ жанрыгар аатгыыр этии тиэкис ураты тутулуттан көрөн туттуллар. Манна туох да ураты суолтата, дэгэтэ суох икки туочука кэнниттэн пуунна араарыллар аатгыыр этии баар.

- биллэриигэ: *Конкурс булгуччулаах ирдэбилэ:*

1. үрдүк үөрэх;

2. үс сылтан итэбэһэ суох ыстаас;

3. компьютернай ситими бырайыактааһын уонна инсталляциялааһын;

- архыып докумуонугар: *Сукка өлбүттэр*

Одуну нэһилиэгин “Коммуна” холкуоһуттан:

1. *Александров Михаил Данилович – учуутал, суруйааччы;* 2. *Алексеев Бүөтүр Саабыс;* 3. *Оппуруоһа – кини кыһа, 14 с-х...*

8 тиэмэ. ИСТИЛИСТИИЧЕСКЭЙ НЬЫМА (ФИГУРА).

УУИ, ПИ киһи санарар саҕатын ордук итэбэтиилээх, дьонно-сэргэбэ ордук дьайыылаах буоллун диэн тыл этигэн баайын, ойуулуур-дьүһүннүүр кыабын туһанар. Истилиистикэ үөрэбэр тыл манньк этигэн кыабын *истилистиичэскэй ньыма* диэн ааттыллар. Ол гынан баран, тылы этигэн онорорго “троп”, “истилистиичэскэй фигура”, “риторической ньыма”, “конструктивной ньыма” диэн араас тиэрмин, өйдөбүл баар. Онтон “истилистиичэскэй ньыма” диэн тиэрмингэ троп уонна истилистиичэскэй фигура өйдөбүлэ киирэр: “с точки зрения системного подхода к исследованию выразительных средств языка/речи и их терминологическому обозначению, целесообразно рассматривать понятия стилистической фигуры и тропа в качестве гипонимов (разновидностей) по отношению к родовому понятию (гиперониму) стилистического приема” (10: 452).

Истилистиическэй фигура уонна троп майгыннаһар уонна уратылаһар өрүттэрин үөрэхтээхтэр маннык быһаараллар: “Стилистические фигуры и тропы сближают намеренное отклонение от обычной речи с целью привлечения внимания, создания особой выразительности и образности. Но если тропы – это лексико-грамматические выразительные средства языка, основанные на внутреннем сближении, сопоставлением двух явлений, из которых одно поясняет, уточняет другое, то стилистические фигуры – это совокупность синтаксических средств языка. Художественная выразительность речи достигается не только семантикой слов, но и их интонационно–синтаксической организацией” (б: 46).

Троп диэн тылы, тыл ситимин көспүт суолтаҕа туттары ааттыыллар. Биир көстүүнү атын көстүүгэ майгыннаттахха - метафора, тэннэбил, тыыннаабымсыты; ойуулаатахха - эпитет, перифраза; көстүүнү утарыта туруоран эттэххэ – антифразис; көстүү тас көстүүтүнэн чугаһытан эттэххэ – метонимия; оттон көстүү ахсаанын аччатан, элбэтэн тутуннахха - синекдоха, омунааһын эбэтэр литота диэн баар буолар.

Истилистиическэй фигураны икки бөлөххө араараллар: семантиическэй (антитеза, оксюморон, градация) уонна синтаксическай (анафора, эпифора, кольцо, тутул ыпсыыта (композиционный стык), рефрен, параллелизм, инверсия, эллипсис, санааны ситэ эпэккэ хаалы (умолчание), риторическай ыйыты, күүһүрдүү этии, элбэх ситим тыллаах (многосоюзие), ситим тыла суох (бессоюзие) этии од.а.

1. Антитеза

Антитеза – утарсар суолталаах өйдөбүлү уун-утары туруоран туттар ньыма (б: 46). Антитеза, дьининэн, поэзия ньымата буолар, ол гынан баран, прозаҕа даҕаны олус киэнник туттуллар. Антонимны тылы, этии кэрчигин эбэтэр бүтүн этиини утары туруоран антитеза онорон туттуохха сөп:

- антонимны тылы: *Кырдыаҕас энэ уонна эдэркээн сиэн сылга биирдэ “көрсүһүүлэрэ” итинэн бүтэр; Олус кыра балаҕан иһигэр олус улахан үөрүү буолла (АА); Икки күүс – Сырдык уонна хара күүс – Эпсэри түсүһэн Эллэһэн истилэр (“Андаҕар”);*

- туохтуур буолар уонна буолбат халыыбын: *Глэлээ дээ киги буолуоI - илэлээмэ дээ кии буолуоI, эйигиттэн итүи тахсыа суо±а, итүкүн бэрдэ тахсыа±а (СО); Искитин мин аатым ааттанар да эбит буолла±ына – ийбиттэн аатырыа суо±а, кыа хаан олбохтоох кыргыс илбитэ буолан аатырыа±а (ПАО);*

- этии кэрчигин, бүтүн этиини: *Туналыһар туус манан солко былааччыһа уонна буор, көмөр буолбут үлэ танһа, философскай үрдүк үөрэх уонна сыл анара үөрэх, кыырыктыһыт манан бытыктаах рабочай офонньор уонна тэтэрбит ыраас имнээх эдэр философ дьахтар кэккэ хаамсан бара турдулар (АА); Үс бырааттыһылар тус-тусна дьон. Мэхээлэ Дьөгүөрэп киэнэ бары быһыыта түргэн-дөбөн, нарын-намчы. Киргиэлэй Дьөгүөрэп – барыта холку, киэн, томороон. Дьон утуйа сыттаһтарына Мэхээлэ үлэтигэр барар, күн арбаалыһырын кытта үлэтиттэн төннөр. Киргиэлэй хойут үлэтигэр киирэр, түүн төннөр. Мэхээлэ омунаах, санаатын тутта биллэрэр. Киргиэлэй*

дьишбэргши иһиттэбинэ-көрдөбүнэ унаарыччы “үөдээ-иин!” диэт, хайдах эрэ кулун кистиригэр маарыннаахтык, дьырылаччы күлэн кэбиһэр, сирбитин-сөбүлээбитин дөбөҥнүк биллэрбэт киһи. Мэхээлэ бастыг уус. Киргилэй хоро салан. Мэхээлэ дьитин сэбэ-сэбиргэлэ, үлэшир сэбэ барыта чэпчэки, чараас, дьобус, оонньуур курдук мэхээлэ төҥкөйбөккө хонойон туран, сүр кыарабаастык тэлэн, быыстала суох сабаан от охсор. Киргилэй көммөккө эрэ, бөкчөйөн сылдьан сүрдээх кизҥник тэлэн, бэрт бытааннык охсон эҥсэр. Мэхээлэ дьаданы, Киргилэй баай. Мэхээлэ бэрт ыраастык олорор, туттар, дэлэйдик аһыыр. Киргилэй наһаа күтүр, кэмчитик туттар, маратык таннар, үгүс сылгытыгар-ынабар кулут буолар (АА).

2. Хатылааһын

Хатылааһын (повтор) – этиигэ, санаба тылы, грамматическай халыбы, тыл ситимин анаан хатылыыр истилистиичэскэй фигура. Хатылааһыны тавтологияттан арааран өйдүүр наада: хатылааһын туох эрэ истилистиичэскэй, модальнай, экспрессивнэй сыаллаах туттуллар, оттон тавтология сыһа, албас киирбит, тыл култууратын алдыатар көстүү буолар.

Хатылааһын актуализация, анафора, эпифора, анаэпифора, антипофора, гомеология, рефрен, кольцо, эпистрофа уо. д. а. ньымаба арахсар.

Актуализация – утуу-субуу этиигэ биир тылы араас сиргэ хатылааһын: О’бүс атаба’а сал’балыыр, туйа’бын төбөтүнэн эрэ сири таарыйар, дугуммат. О’бүс күөбүнэн күлтэччи көрөн баран, буугунуу-буугунуу илгистэр. Туора ыал о’буһа. Саадьа’бай о’буһу со’ботохтуу илдьэн биэрэртэн Микиитэ дьулайда. Аккаастаата. Мөбүлүннэ. Барда. Амма муһунан нэлэһийбит суол устун саадьа’бай о’бүс дьитигэр тиэтэйэн кындыаланан истэ... <...> Ыал о’буһа эбээт. Салдьыр муостаах сүрдээх улахан хара о’бүс... О’буһу кыбыыга баайан баран дьитэ’бэ киирдэ.

Анафора (грек тылыттан anaphora – үөһэ таһаарыы) (единоначатие) диэн этии, кэрчик иннигэр биирдиилээн тыл, тыл ситимэ хос-хос хатылананыта ааттанар (б: 47).

Анафора икки көрүҥэ баар: лиэксичэскэй уонна синтаксическай. Лиэксичэскэй анафораба’а биирдии тыл, оттон синтаксическайга биир тииптээх тыл ситимэ хатыланар. Холобур: Манна күн ыраахтаа’бытааба’ар умнаһыт о’онньор ордук өйдөөх буолан тахсар. Манна “үрдүк солороох” тойон уола ойох ылыах буолбут мааны кыһын илбирийбит тангастаах кулут уола ылан дьоллонор. Манна талаары гыммыт уон икки оросуонньугу со’ботох дьахтар өйүн күһүнэн баһыйан тутуталыыр. Манна сэттэ бырааттан самай көйгөлөрө, акаарылара кэнники бастыыр, баһылыктыыр.

Анафора үксүн поэзияба туттуллар: бастатан туран, хоһоон форматын тэнниир, иккиһинэн, биир тылы ордук чорботон хатылаан, лирика изйиитин тиэрдэр.

*Ньурбам самаан сайына,
Ньурбам көмүс күһүнэ,
Ньурбам кылбаа кыһына,*

Ньурбам чабыл сааскыта.

Эпифора (концовка) диэн тыл эбэтэр тыл ситимэ этии бүтэһигэр хатыланыыта ааттанар: *Ол күнтэн ыла Микиитэ дойдутун аҕынна. Күүгэннирэ күүрүлүү оргуйар көнгүстэрдээх, дьарбҕаа таас түгэхтээх, дьаралык килбиэн сүүрүктээх, киэнгинэн килбэйэ устар Амматын аҕынна. Үгүс өнгүнэн долгулдьуйа долгуннурар улуу ходуһаларын аҕынна. Күөх далай күөллэрин, баай хара тыаларын аҕынна. Көрдөөх, үлэһит бар дьонун аҕынна.* Этии кэннинээҕи тылы утуу-субуу этиигэ биэс төгүл хатылаан, герой ис туругун ахтылҕанын арыяр. Эпифора эмиэ анафора курдук поэзияҕа олус сөбүлээн туттуллар ньыма буолар:

*Үрүмэччи үөрүн курдук,
Арыы-дьэнкир халлаан курдук,
Көөнньөрүүлээх кымыс курдук,
Көнгүл санаа кыымын курдук,
Дьоллоох саха кыргыттара
Чороон тутан табыстылар.*

Анаэпифора – этии иннинээҕи уонна кэннинээҕи тылы хатылааһын: *Москва – ... Киэнг Ийэ дойду Киин куората буолар эбит! Москва – ... Хардары-таары устар, Халтархай уулусса буолар эбит! Москва - ... Сытыы өйдөөх чулуулар Сыстыһан үлэһир сирдэрэ буолар эбит! Москва – ... Оҕолору мунньан оонньотор Уһуордаах сада буолар эбит!* (барыта 9 строфа).

Маннык этиинэн айымньыга микротема саҕаланар уонна түмүктэнэр. Кэрчиги биир тутуллаах этиинэн араарыы хаста да төхтөрүйэн туттуллара дириг иэйиини - өрө көтөҕүллүүнү - көрдөрөр.

Рефрен (француз, тылыттан refrain – хос ырыа, припев). Ис хоһооно толору түмүктэммит быһа тардыы (отрывок), этии (фраза) эбэтэр строфа иннигэр эбэтэр кэннигэр, сороҕор ортотугар тыл, этии кэм буола-буола хатыланыыта ааттанар. Хатылааһын бары көрүнгүн курдук, рефрен ис хоһоону эбэтэр иэйиини өйгө-сүрэххэ ингэрэр сыаллаах. Холобур, ырыа буолбут хоһоон хос ырыата рефрен көрүнгө буолар.

3. Градация

Градация санаа күүрээнин үрдэтэр эбэтэр намтатар ньыма ааттанар. Бу ньымаҕа этиигэ тыл бэрээдэгэ уратытык бэриллэр: тыл суолтатын күүрээнэ үрдээн, кэнгээн иһэр бэрээдэгэ “өрө градация”, оттон намтаан, уостан иһэрэ “таннары градация” дэнэр. Тыл суолтата күүрэрин эбэтэр намтыырын тыл ахсаана уонна суолтата (семантиката) биэрэр кыахтаах:

- танныры градация (англ. anticlimax): *Улам-улам мин билинги бөрүкүтэ суох балаһыанньам ханна эрэ ыраатта* (10 тыл) уонна, *суолтатын сүтэрэн, дуона суох буолла* (6 тыл), - *мин дьиибэтик уоскуйдум* (3 тыл). Бу холобурга санаа күүрээнэ намтыырын тыл ахсаана (10-6-3) биэрэр. Маны таһынан, “ыраатта”, “суолтата сүттэ”, “дуона суох буолла” диэн туохтуур сыыйа-баайа уостар бэрээдэгинэн бэриллэн, тигэһэр “уоскуйдум” диэн тыл бүтэһиктээх намтааһыны көрдөрөр;

- өрө градация (англ. climax, climbing figure): *Дьахтар киниттэн сааһы ыйытыы этика быһыытынан сатаммат. Өссө уроукка. Нетактично!* (Далан).

Манна этии чилиэнэ абыаан истэбин ахсын автор этэр санаата ыгылыннар ыгыллан иһэр, бүтэһигэр биир күүһүрдүү этии буолар. Эбэтэр Бүөтүр Тобуруокап сатирической хоһоонуттан: *(Ырыынак)*... *Кэннин кэрбэнэр Кэлтэгэй күнэ Кэлэн эрдэбэ, Кэлэн истэбэ, Кэлэрэ көһүннэбэ!* Өрө тахсар градация бастакы биир уустаах кэпсиирэтигэр хайааһын сана сабаланаан, ырыынак кэлтэгэй күнэ “кэлэн эрэрэ” үһү-тамах курдук эрэ этиллэр, иккис кэпсиирэбэ хайааһын салгыы сайдан, бу күн чахчы “кэлэн иһэрэ” биллэр, оттон үһүс кэпсиирэбэ хайааһын силигин ситэн, субу “көстөр”.

4. Этиини кэккэлэтэн этии

Этиини кэккэлэтэн этии (Синтаксической параллелизм) (грек тылыттан *parallelos* – сэргэ иһэр, идущий рядом) диэн биир эбэтэр майгыннаһар суолталаах биир тутуллаах тыл ситимин хаста да төхтөрүйэн этии буолар.

Саха тылыгар кэккэлэтии ньымата олонхо туллар тутулаа, тирэнэр тирэбэ буолар уонна фольклортан сабалаан УУИ, ПИ олус киэнник туттуллар. Биир санааны хаста да төхтөрүйэн, биир халыбынан этии саха тылын ураты айылгытын кэрэһилиир киэргэлэ буолар. Кэккэлэтэн этии олонхо ритмин, рифматын (М.Н.Дьячковская этэринэн, фонеморфологической рифма), сүһүбүн тэнниир саха хоһоонунан айымньытын биир ураты ньымата буолар. Бу ньыма халбаннаабакка тутуһар ураты сокуоннаах:

1) дорб°ооно дьүөрэлэхэр: *Үөһэттэн үргүөрү үргүтүмэ, / аллараттан аргыары аргытыма;*

2) тылын, сүһүбүн ахсаана үксүгэр тэн: *Аасыты аһат, / тонмуту ириэр* (2–лии тыл 5–тии сүһүөх);

3) биир грамматической халыптаах: *Уолан баранар уулаах, / охтон баранар мастаах, / кэлэн кэхтэр киилээх, / үөскээн өлөр сүөһүлээх, / уостан бүтэр уйгулаах / орто туруу дойду.*

Олонхоб°о биир ис хоһоонноох өйдөбүл 2, 3, 5, 7, 9 төгүл хатыланан кэккэлэхэн, биир уустаах чилиэннээх судургу эбэтэр холбуу этии буолар уонна *период* диэн ааттанар: *Былыргы дьыл мындаатыгар, / Урукку дьыл уорбатыгар, / Аасыт дьыл арбатыгар, / Эргэ дьыл энэригэр, / Нөнүө дьыл түмүгэр, / Чиэрэс дьыл тимэбэр. Период* (грек. периодос – “обход, круговращение” диэн суолталаах) сэхэргээһини холку, сүдү (эпическэй), үрдүк истииллээх онорор уонна олонхоһут санаата хайдах сайдан иһэрин тиэрдэр.

Поэзияба кэккэлэтэн этии автор тус ураты буочарын көрдөрөр: *Суобас диэн суол быыла буолла, / Чиэс диэн Тиэргэн бөбүнүү тэпсилиннэ, / Кырдьыгы этээччи “Кырдьабаас акаары” ааттанна, / Көнөнү сангарааччы “Көндөй төбөнөн” сурабырда!*

Албын айбардыыр,

Түөкүн өрөгөйдүүр,

Уран уоруйах уруйданар,

Адьыр албын айхалланар (П. Тобуруокап).

Оттон ПИ хас да чилиэннээх үһүн кэккэлэтэн этии кылгыыр, сорох тыла көтүөн сөп. Ол ПИ экстралингвистической уратытыттан төрүөттээх: публицист суруйуутун олонхо курдук үһатан-кэнэтэн бардабына, этиитэ ханан сабалана, бүтэрэ биллибэккэ ситимэ быстан хаалар. Онтон хаһыат ааһар, араадыһа, TV

истэр, көрөр дьон интэриэһэ сойон, сүтэн хаалар. Онон ПИ тэттик судургу этиилээх буоларын наадатыгар кэккэлэтэн этии судургутуйар:

- ахсаана аччыыр: *Ону таһынан радиоларын сыттанан сытар, хоонньоһон утуйар дьон баар;*

- биир чилиэнэ көтөр: *(көрбөтөхпүн көрөн) Истибэтэхпин истэн, кыбыстан издэһим итийбэхтээн ылла;*

- метафора туттуллар: *Көхсүттэн тэһиннээх, күнтэн көнтөстөөх омук “ыал – аҕатынан” диэн бэртээхэй өйдөбүллээхпит; Хара харахтаахпын, үһүн суһуохтаахпын саныбын;*

- бэргэн этии киирэр: *Ортону үрдүнэн баайыылаах тойон-хотун кэлэрин аара суолга тоһуур онгортон көрсөбүт, нэлэннэһи бөбө буолабыт, били “мөһөөбүнэн бөххө, тыһыынчанан тыалга” диэбит курдук туттабыт.*

5. Инверсия

Инверсия (латын тылыттан inversion – уларытан туруоруу, перестановка) – этиигэ тыл бэрээдэгин анаан уларытар ньыма. Саха тылыгар үксүн кэпсиирэ инверсияланар, ол эрэри хоһоонно туһааны да, этии ойоҕос чилиэннэрин да миэстэлэрин уларытыахха сөп:

- кэпсиирэни: *Таптыбын көбөрөр халлааннаах / Төрөөбүт ийэ сир дойдубун;*

- туһааны: *Сиргэ төрөөн, киһи буолан / Дьоллоох этим диэбим мин, / Олох саамай эриэккэһин / Көрөн бардым диэх этим – 8-7-8-7;*

- толорууну: *Кэрэ кыыс, эйиэхэ / Тапталы мин этиэм, / Этэр тыл кэрэтин, / Эгэлгэ бэйэтин;*

- миэстэ сиһилиитин: *Сөрүүн тыал кэлэрэ / Ол киэн алаастан, / Самыырдаан аһара / Быстах былыттан;*

- кэм сиһилиитин: *Ахтылҕаммын аһараммын / Ырыа гынан ыллыырым, / Сыһар-табар күннэрбэр / Хараастар да кэмнэрбэр;*

- буолуу сиһилиитин: *Үс ыстыык уһуктара / Борунгуй муннуктан / Киниэхэ сыылбыттара / Хаанынан кытаран...;*

- сорук сиһилиитин: *Сарсыарда саһарҕа сандаарда, / Эн имгэр сыламнаан аһаары, / Сиккиэр тыал долгуна бытаарда / Эн нуолур суһуоххар саһаары;*

- туһулууну: *Көрсүһүөххэ диэри, / Күндү ыалдьыттар! / Көрсүһүөххэ диэри, / Күндү доботтор!*

Инверсия киһи санатыгар, сурукка туттуллар сыала олус киэн: поэзияҕа сүһүөх тэнниир, рифмалыыр, дорҕоон да дьүөрэлэһиннэрэр, иэһии араас дэгэтин бэлиэтиир; прозаҕа автор тугу ордук чорботон этиэн баҕарбытын инверсиялаан, онно ааҕааччы болҕомтотун тардар, санарар киһи этэр санаатыгар тус сыһыанын (модальность) көрдөрөр: *Оо, хайдах курдук кэрэний, үчүгэйий, биһиги олорор олохпут!* Онон, инверсия болҕомтону тардар, иэһиини күүһүрдэр поэзия, уус-уран айымньы, публицистическай суруйуу, күннээҕи кэпсэтии ураты истилистиичэскэй ньымата буолар.

Ол эрэри этиигэ тыл бэрээдэгин уларытыы барыта инверсия дэммэт. Инверсия туох эмэ поэтическай, экспрессивнэй-эмоциональнай, модальнай эбэтэр истилистиичэскэй сыаллаах буолар. Онтон этиигэ туох да сыала-соруга

суох тыл бэрээдэгин талбыт уларытар сахалыы этии сиэрин кэһэр, тыл култууратын алдьатар кэстүү буолар (бу туһунан “Этиигэ тыл бэрээдэгин истилиистикэтэ” диэн 16-с тиэмэбэ сийилии көр).

6. Эллипсис

Эллипсис, эбэтэр эллипс (грек тылыттан ελλειψς – түһэри, опущение) – этии хайа эмэ чилиэнин анаан көтүтөр ньыма (10: 345).

Эллипсис сангарар санаб^а, кэпсэтиигэ, уус-уран айымньыга кэстөр: *Бала^абан анныгар эмпэрэ сыыр* (кэпсиирэтэ көшпүт); *Саадья^абай о^обуһу со^оботохтуу илдьэн биэрэртэн Микиитэ дьулайда. Аккаастаата. Мөбүлүннэ. Барда* (АА).

7. Санааны ситэ эпэт буолуу

Санааны ситэ эпэт буолуу (умолчание) - бу ньымаб^а автор санаатын ситэ түмүктээбэт, онон ааб^ааччы туох буоларын бэйэтэ сэрэйэр, өйүгэр онорон көрөр: *Об^ус ата^аба сал^абалыыр, туйа^абын төбөтүнэн эрэ сири таарыйар, дугуммат. Об^ус күөбүнэн күлтэччи көрөн баран, буугунуу-буугунуу илгистэр. Туора ыал об^уһа...* (АА).

УУИ, ПИ санааны ситэ эпэт буолуу ньымата персонаж, автор араас сыһыанын (сөбүлүүрүн / сөбүлээбэтин, үгэргиирин / хайбыырын, хомолтотун / үөрүүтүн, туолбатах ыраны, эрэли о.д.а. дэгэти) биэрэр кыахтаах. Холобура, В.С.Яковлев-Далан “Дьылбам миэнэ” публицистическай суруйуутугар автор туолбатах ырата, эрэлэ бу холобурга ырылыччы кэстөр: *Бука, Башарин үөрэнээччилэриттэн бастакы ученайдар биһиги буолуох этибит...*

8. Риторическай ыйытыы этии

Риторическай ыйытыы этии харда эрэйбэт ыйытыы буолар. Бу ньыма ааб^ааччы болб^оомтотун туохха эмэ тардар сыалтан туттуллар (6: 48-49). Риторическай ыйытыы этии туһунан Н.Е. Петров манньк суруйар: “... – это фигура речи, состоящая в придании утверждению или отрицанию вопросительной формы для того, чтобы привлечь усиленное внимание слушателя, повисить эмоциональный тон...” (7: 147).

УУИ, ПИ харда эрэйбэт ыйытыы киэнник туттуллар: *Аһыта-хомолтоото диэн дэлэкээннээх буолуо дуо?; Ким билиэй, кини манган чөмчөкөтүгэр туох дьон ньуурдара, төһө дьыллар-хонуктар, туох быһылааннар киирэн ааһалларын?*

9. Парцелляция

Парцелляция (француз тылыттан *parcelle* – өлүүскэ, частица) – биир бүтүн этиини хас да туһунан этиигэ арааран туттар ньыма. Ол аата этии сорох чааһа араасан туспа этии суолтатын уонна интонациятын ылар. Холбуу этии бытаан, статичнай, оттон парцелляция этиини динамикалаан биэрэр, автор ааб^ааччыны кытта кэпсэтэ олорор курдук кылгас, судургу, өйдөнүмтүө этии тахсар. Парцелляция икки араастаах: 1. БХЭ салаа чааһын араарыы; 2. этии сорох чилиэнин арааран туспа этии оноруу.

1. БХЭ салаа чааһын арааран туспа этии оноруу:

Cè'èèèè ñàèàà ÷ààñòààð ÁÕÝ: *Соробор оннук принципэ суох киһи төттөрүлэһиэн баҕарааччы. Өскөтүн эйигин кыра оҕолуу сэнээтэхтэринэ - (Өскөтүн эйигин кыра оҕолуу сэнээтэхтэринэ), [соробор оннук принципэ суох киһи төттөрүлэһиэн баҕарааччы] – эмиэ болдох салаа этиилээх БХЭ; Дьорбоотоп кэнники да санаатын ыһыктыбатах. Төһө да сиргэ-буорга тэпсилииннэр – (Төһө да сиргэ-буорга тэпсилииннэр), [Дьорбоотоп кэнники да санаатын ыһыктыбатх] – утарар салаа чаастаах БХЭ; Быйыл барыта сабыс-саҥа. Олорор алааспын атын өттүттэн киирэн көрбүттүү – (Олорор алааспын атын өттүттэн киирэн көрбүттүү), [быйыл барыта сабыс-саҥа] – тэнниир салаа чаастаах БХЭ.*

2. Этии сорох чилиэнин арааран туспа этии оноруу:

- кэм сиһилиитин: *Нэһилиэккэ комсомольскай тэрилтэ 1920 с. үөскээбит эбит. Гражданскай сэрии саҕана - Нэһилиэккэ 1920 с. гражданскай сэрии саҕана (хаһан?) комсомольскай тэрилтэ үөскээбит эбит;*

- буолуу сиһилиитин: *Кулууп тутулуобуттан ыла биһиги, онустар, кулуупка субуота биэчэрдэрин ытытабыт. Уора-көстө - Кулууп тутулуобуттан ыла биһиги, онустар, уора-көстө (хайдах?) кулуупка субуота биэчэрдэрин ытытабыт;*

- быһаарыыны: *Аан чанчыгыттан тутуһан тэмтэрийбитинэн, саппыкытыгар бадарааны баспытынан тракторист Миитэрэй киирэн кэллэ. Улахан холуочук - Аан чанчыгыттан тутуһан тэмтэрийбитинэн, саппыкытыгар бадарааны баспытынан улахан холуочук (хайдах?) тракторист Миитэрэй киирэн кэллэ;*

- биир уустаах кэпсиирэни: *Мин өйбөр таптыыр, саамай күндү дьоммун – олохпор холобур буолар, үтүктэ сатыыр геройдарбын сыымайдыбын. Уонна Дьорбоотопко тохтуубун.*

Судургу этии холбуу этиитээбэр түргэн-тарҕан, тэтимнээх буолар. Онон суруйааччы холбуу этии салаа чааһын арааран, этиини бысталаан, ааҕааччыны кытта кэпсэтэ олорор курдук түгэни онорор (установка на разговорную речь). Парцелляцияламмыт этии көнө бэрээдэктээх этии кыайан биэрбэт суолтатын, дэгэтин тиэрдэр кыахтаах.

Нуучча тылын үөрэхтээхтэрэ парцелляцияны ордук экспрессивнай тутуллаах этии диэн сыаналаан экспрессивнай синтаксис предметэ курдук көрөллөр. М. Н. Кожина быһаарыытынан, парцелляция биир тылы хос-хос хатылыыры тумнар ньыма, ойуулаан хоһуйан суруйар тыл биир ураты көтүүтэ буолар (6: 186). Онтон Д.Э.Розенталь этиитинэн, парцелляция диэн санарар сана ойуулуур-дьүһүннүүр кыабын күүһүрдэр ураты синтаксической тутул эбэтэр истилистиическэй фигура ааттанар (9: 361).

Саха литературатыгар парцелляцияны ордук публицистикаҕа чугас, документальной айымньы этиитин ураты тутула буолар диэн этэллэр.

Онон, истилистиическэй фигура арааһа олус элбэх уонна манньк сыаллаах туттуллар эбит:

– этии ис хоһоонун диринэтэн, күүстээх изйиини биэрэргэ (градация, период, анаэпифора;

- тыл эбэтэр этии суолтатын күүһүрдэргэ;
- этиини сана, ураты суолталыырга (инверсия);
- санарар сана ойуулуур-дьүһүннүүр кыабын күүһүрдэргэ (парцелляция);
- этиини чопчулуурга, чуолкайдыырга (хатылааһын арааһа);
- автор аабыааччы болуомтотун тардарыгар ийиитин уһугуннаран, өйүгэр-санаатыгар дьайарыгар (эллипсис, риторической ыйытыы, туһулуу, күүһүрдүү;
- санааны таба этэргэ (актуализация);
- тылы кэмчилииргэ (экономия) эбэтэр төттөрүтүн ахсаанын эбэргэ (градация, ситим тыла суох этии);
- поэзиябыа хоһоон сүһүөбүн тэннииргэ (анафора);
- уус уран айымныыга герой ис туругун арыйарга (эпифора);
- араастаан киэргэтэн, эридьиэстээн этэргэ (кэжкэлэтэн этии);
- автор аабыааччыны кытта “сэһэргэһэ” олорорун курдук онорорго (биир уустаах чилиэн, кыбытык кэрчик, парцелляция);
- араас модальной дэгэт суолтаны биэрэргэ (риторической ыйытыы, күүһүрдүү этии, кыбытык кэрчик, эллипсис, хатылааһын арааһа).

V олукка ыйытыы, соруудах:

- Этии истиилистикэтэ синтаксисан туох уратылаабы?
- Тыл ситимин туттарга истиилистикэтэ албаһы туоратыы;
- Этии тиибин истиилистикэтэ;
- Этиигэ тыл бэрээдэгин истиилистикэтэ. Этиигэ тыл бэрээдэгин сыһа уларытыы;
- Туһаан истиилистикэтэ;
- Кэпсиирэ истиилистикэтэ;
- Быһаарыы истиилистикэтэ;
- Толоруу, сииһии, тэнийбит ойуос чилиэн истиилистикэтэ;
- Кыбытык кэрчик истиилистикэтэ;
- Биир састааптаах этии истиилистикэтэ;
- Истиилистикэтэ ныма диэн тугуй: троп уонна истиилистикэтэ фигура?
- Истиилистикэтэ ныма арааһа, туох сыаллаах туттуларый?
- Талбыт нымабар бэйэ холобурун бул.

Литература:

1. Антонов Н.К. Саха билиҥи тылын лексиката. Дьокуускай, 1967.
2. Афанасьев П.С. Саха билиҥи тыла. Лексикология. Дьокуускай, 1996. – 192 с.
3. Ахманова О.С. О стилистической дифференциации слов: Сборник статей по языкознанию. М., 1958.
4. Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961.
5. Барлас Л.Г. Русский язык. Стилистика. М., Просвещение. 1978.
6. Борисова Н.М. Функционирование языка саха в сфере периодической печати. Автореф. канд. дисс. Якутск, 2000.
7. Васильев Г.М. Якутское стихосложение. Якутск: Якуткнигоиздат, 1965.
8. Васильева Н.Н. Лексические синонимы в языке саха. Я., 1996.
9. Васильева Н.Н. Сочетаемость лексических синонимов якутского языка./Якутский язык: лексикология, лексикография. Сб. научн. трудов. Якутск, 1998. - 113-119 с.
10. Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики //Вопросы языкознания. 1955. № 1. - 73 с.
11. Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. М., 1959.
12. Воронкин М.С. Северо-западная группа говоров якутского языка. Якутск, 1984.
13. Голуб И.Б. Стилистика русского языка. М.: Айрис Пресс, 2002. – 448 с.
14. Грамматика современного якутского литературного языка. Синтаксис. Новосибирск: Наука. 1995. – 336 с.
15. Грамматика современного якутского языка. Фонетика и морфология. М.: Наука. 1982,
16. Данилова Н.И. Местоимение в якутском языке. Якутск, 1991.
17. Дьячковская М.Н. Аллитерация и рифма в якутской поэзии: проблемы эволюции и классификации. – Новосибирск: Изд-во Сиб.отд., 1998.
18. Дьячковский Н.Д. Саха тылыгар сорох эмоциональнай-экспрессивнэй сыһыарыылар / Сахабыт тылын сайдыытын торумнаан. Эпп. Эрэдээктэр Г.Г. Филиппов. – Дьокуускай: СГУ, 2009 с. – 38-71 с.
19. Европейская хартия о региональных языках и языках меньшинств (Страсбург, 5 ноября 1992 г.).
20. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. М., 1957.
21. Ефремова Н.А. Односоставные предложения в якутском языке: семантико-стилистика и функциональный аспекты. Автореф. дисс. к.ф.н. Якутск, 2007. – 26 с.

22. Закон Российской Федерации от 25 октября 1991 г. № 1807-1 “О языках народов Российской Федерации”.
23. Иванова С.В. Саха тылыгар этии тутаах чилиэннэрин истиилистикэтэ (икки састааптаах судургу этии). Филолог. наука канд. степенин көмүскүүр дисс. автореферата. Дьокуускай, 2002. – 24с.
24. Иссерлин Е.М. Официально-деловой стиль. М., 1970.
25. Каратаев И.И. Лингвистические основы обучения орфографии родного языка в начальных классах якутских школ. Якутск, 1987.
26. Кожина М.Н. Стилистика русского языка: Учеб. для студентов пед. ин-тов по спец. “Русский язык и литература”. – Изд. 3 перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1993. – 224с.
27. Конституция Российской Федерации.
28. Коркина Е.И. Наклонения глагола в якутском языке. Новосибирск, 1970. -
29. Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия. 1990. -
30. Лиханов В.И. Эмоционально-оценочные и экспрессивные слова в якутском языке. Новосибирск: Наука. 1994. -
31. Манчурина (Сыромятникова) Л.Е. Стилистические особенности глагола в современном якутском языке (слово-формообразовательные и словоизменительные категории глагола). Автореф. канд. дисс. Якутск, 2003. – 22 с.
32. Международный пакт от 16 декабря 1966 г. “О гражданских и политических правах”.
33. Петров Н.Е. Синтаксические средства выражения модальности в якутском языке.– Новосибирск: Наука, 1999. – 288 с.
34. Петрова Т.И. Ыраастык сахалыы санарыах. Үөрэх кинигэтэ. Дьокуускай, 1996. – 119 с.
35. Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка. Учебн. для вузов. – 5-е изд. М.: Высшая школа, 1987. -399 с.
36. Саха билинни тыла. Морполуогуйа: устудьуонна аналлаах үөрэх кинигэтэ / Н.К. Антонов уо.д.а. – Дьокуускай: Бичик, 2009. – 288 с.
37. Саха Республикатын Конституцията (Тирт Сокуона). Конституция (Основной Закон) Республики Саха (Якутия). Дьокуускай, 1993.
38. Саха тыла: функциональной истиил. Научнай ыстатыйа хомурунньуга. Дьокуускай, 2003. – 68 с.
39. Саха тылын быгаарылаах кылгас тылдыта. / П.С. Афанасьев ред. Дьокуускай: Бичик, 1994. – 264 с.
40. Саха тылын сайдытын концепциятын тугунан / Олунньу 13 күнэ – тиріібүт тыл, сурук-бичик күнэ. Анал тагаарыы. Дьокуускай, 1996. - 17-23 с.
41. Сахалыы термини оҕоруу. Научнай ыстатыйа хомурунньуга. Дьокуускай, 1995.
42. Слепцов П.А. Государственной тыл – национальной литературнай тыл / Саха тыла – ийэ тыл. Анал тагаарыы. Дьокуускай, 1999. - 35-37 с.
43. Слепцов П.А. Төлкөнү түстүүр төрөөбүт тыл. Дьокуускай, 1999.

44. Слепцов П.А. Якутский литературный язык. Истоки. Становление норм. Новосибирск: Наука. 1986. -
45. Слепцов П.А. Якутский литературный язык. Формирование и развитие общенациональных норм. Новосибирск: Наука, 1990. -
46. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / Под ред. М.Н. Кожинной. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 696 с.
47. Сунаршин С.Г. Особенности артикуляционной базы русского и башкирского языков / Преподавание родного, русского языков и литератур в башкирской школе. Вып. I. Уфа, 1979, 40-50 с.
48. Торотоев Г.Г. Ийэ тылбыт эрчимэ эстибэтин: айымныны уонна истиили ырытыы: Үөрэнэргэ көмө. – Дьокуускай: СГУ, 2009. – 128 с.
49. Торотоев Г.Г. Функционально-стилистическая дифференциация определений в современном якутском языке. Автореф. дисс. к.ф.н. Якутск, 2006. – 26 с.
50. Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. I ч. Простое предложение. М.-Л., 1950.
51. Убрятова Е.И. Согласование в якутском языке / Исследования по синтаксису тюркских языков. М., 1962.
52. Филиппов Г.Г., Винокуров И.П. Саха тыла. Синтаксис. Дьокуускай: Бичик. 1995. -
53. Филиппов Г.Г., Винокуров И.П. Саха тыла. Тыл баайа. Саҥа дорҕооно. Тыл тутула (Грамматика ыйынныыга). Дьокуускай: Бичик, 1996 – 192с.
54. Харитонов Л.Н. Современный якутский язык. Фонетика и морфология. Якутск, 1947. – 313 с.
55. Черосов М.А., Винокуров И.П. Саха тылын синтаксиса. Судургу этии. Якутскай, 1991.
56. Шадрин А.В. Некоторые особенности диалогической речи интеллектуального характера / Функциональные стили. Лингводидактические аспекты. М., Наука, 1985. - 40-50 с.
57. Энциклопедический словарь юного филолога. М., Педагогика. 1984.

Т.И. Петрова, Л.Е. Манчурина

Стилистика якутского языка: курс лекций

Учебное пособие